

БЕЗПРИТУЛЬНІ ЯК ОКРЕМА КАТЕГОРІЯ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ (НА МАТЕРІАЛАХ м. ХАРКОВА)

На основі дослідження документів Державного архіву Харківської області розкрито нелюдські умови утримання у притулках підібраних на вулицях Харкова голодуючих бездомних, дорослих і дітей. Сформульовано висновок, що у Харкові вони були основною категорією жертв Голодомору-геноциду, а справжньою метою створення комуністичним режимом притулків для них було не прагнення врятувати українських селян і їхніх дітей від голодної смерті, а приховати масштаб зумисно скоєного злочину. Аналіз широкого спектру архівних джерел дозволив встановити, що в них подані у кілька разів занижені показники смертності, позаяк основну масу трупів ховали без реєстрації, а реальна кількість жертв Голодомору в м. Харкові становить тільки за 1933 рік понад 100 тис. осіб.

Ключові слова: Голодомор-геноцид, комуністичний режим, бездомні, безпритульні, притулки, загороджувальні пости, жертви, трупи, показники смертності.

Nina Lapchynska

HOMELESS AS A SEPARATE CATEGORY OF VICTIMS OF THE HOLODOMOR (BASED ON KHARKIV DOCUMENTS)

The document research in Kharkiv region State Archives shows the inhuman conditions in orphanages which picked up starving homeless adults and children on the streets of Kharkiv. The article comes to the conclusion that homeless people were the main category of victims of the Holodomor-genocide in Kharkiv. And that the genuine reason for shelter creation by communist regime was not to save Ukrainian peasants and their children from starvation, but intentionally hide the scale of crime. The analysis of a wide range of archival sources allows to claim that the death numbers in the documents were several times understated, as the most part of corpses were buried without registration. While the real number of Holodomor victims in Kharkiv only for 1933 is stated as 100 thousand people.

Keywords: the Holodomor-genocide, communist regime, homeless, homeless shelters, fencing posts, victims, corpses, death rate.

У 1932–1933 роках коса голодного Мору не оминула Харків, попри те, що він мав статус столиці. Працюючі харків'яни отримували продовольчі картки на себе й утриманців, що давало їм бодай якусь змогу фізично виживати. Партійно-державна номенклатура не бідувала й поготів. Водночас органи державної реєстрації зафіксували по місту за цей період понад 33 тисячі померлих, причинами смертей яких були зазначені хвороби, безпосередньо пов'язані з тривалим голодуванням. Ким же були жертви Голодомору і чи відповідає дійсності зареєстрована кількість людських втрат?

На цей час жодного спеціального дослідження щодо кількості жертв геноциду в Харкові не опубліковано. Вийшло лише кілька книг, присвячених подіям Голодомору в найбільшому місті України. Фрагментарна інформація щодо масштабів катастрофи міститься у спогадах людей, які пережили Голодомор, опублікованих краєзнавцем, членом Асоціації дослідників голодоморів в Україні Т. Поліщук [1].

Безпосередньо подіям Голодомору в Харкові присвячено видання «Голодомор у першій столиці» [2]. У ньому вміщено архівні документи, в тому числі щоденникові записи, літературні твори, дослідження фахівців про негативний

вплив голодування на організм людини тощо. Проте автори-упорядники зовсім не торкаються проблеми втрат.

2009 року на замовлення Українського інституту національної пам'яті вийшла тематична публікація документів з фондів Державного архіву Харківської області [3]. У передмові до збірника зроблено спробу підрахунку жертв геноциду і проаналізовано документальні джерела про рух населення у Харкові за голодні роки. Втім, питання залишилось відкритим.

У пропонованому дослідженні автор знову повертається до документів Державного архіву Харківської області, намагаючись знайти відповіді на питання: кого було вбито в Харкові голодом і скільки, а також чи достатньою є інформативна база, аби отримати відповідь.

З цією метою було проаналізовано протоколи бюро і секретаріату Харківського обкому КП(б)У, міськкому КП(б)У, фонди Харківської міськради, міськздороввідділу, секції соціалістичної перебудови побуту та окремі справи з фондів інших підрозділів міськради, книги реєстрації актів про смерть по м. Харкову і приміській зоні №№ 105–154 загальною кількістю 11 395 аркушів у 189 справах [4].

Також було опрацьовано нове унікальне джерело – журнали запису трупів Харківського моргу за 1928–1933 роки. Ці документи було долучено слідчими УСБУ в Харківській області до матеріалів розслідування кримінальної справи № 475. До 2009 р. журнали фактично незаконно переховувалися у Харківському обласному бюро судово-медичної експертизи (ХОБСМЕ), адже після спливання нормативного терміну зберігання вони підлягали знищенню. Після завершення досудового слідства журнали було передано на зберігання до Державного архіву Харківської області [5].

Велику цінність для дослідників становлять і документи внутрішнього діловодства Харківського моргу за кінець 1920-х – першу половину 1930-х років, які досі зберігаються в ХОБСМЕ: звітність по роках, накази по кадрах, а особливо – циркуляри від влади, адресовані установі. На окрему увагу в цій колекції заслуговують випадково збережені фрагментарні розпорядження особливо уповноваженого Центральної надзвичайної санітарної комісії по місту Харкову професора В.М. Когана-Ясного, відсутні в ДАХО. Треба зазначити, що в цілісному вигляді документальний фонд штабу В.М. Когана-Ясного в державному архіві не зберігся, окремі документи розпорошені по фондах міськздороввідділу й секції соцперебудови побуту міськради.

Харків початку 1930-х років на тлі індустріалізації потребував великої кількості робочих рук. Більшість знаходила роботу: люди влаштувалися на «будови п'ятирічки», місто швидко розбудовувалося, що вимагало великої кількості некваліфікованої робочої сили. На колишніх пустирях з'явилися великі барачні містечка для робітників заводів і будівельників. Тільки за 1931 рік населення Харкова збільшилося на 258 тисяч осіб [6].

Якийсь час Харкову вдавалося всмоктувати величезні маси прийшлого люду, здебільшого розорених колективізацією і розкуркуленням селян. Вони покривали собою дефіцит у дешевій некваліфікованій робочій силі й ладні були терпіти тягар напіврабства на виробництві, ночувати у холодних, майже непридатних для проживання бараках.

Однак серед прибульців із села була значна кількість тих, кого не приймали навіть на таку роботу: як розкуркулених, їх чекали етапи на заслання. Вони й стали джерелом формування нових мешканців міського «дна» – жебраків та дрібних крадіїв, які поширювали інфекційні хвороби. Аби запобігти епідеміям, для такого контингенту ще 1930 року в Харкові було організовано два нічліжні будинки: жіночий і чоловічий. Обидва були переповнені. У чоловічому, розрахованому

на 200 осіб, ночувало понад 1000. У жіночому, де замість 100 ночувало 200 осіб, до того ж перебували матері з дітьми [7].

Осінь 1931 року позначилася новим припливом до Харкова значних мас бездомних людей, викинутих з українського села розкуркуленням, які вдень жебракували на базарах, а на ніч влаштувалися по під'їздах житлових будинків. 14 грудня 1931 р. у місті було розпочато систематичний підбір бездомних і безпритульних. До 20 березня 1932 р. міліція підбрала з вулиць 1444 особи. Більшість із них було поміщено на тритижневий карантин до спеціальних бараків на території так званого ЦПівського барачного містечка по Григорівському шосе, де відкрили ізолятор міськради, а після того – у примусовому порядку направлено на роботу. 204 особи з цього підбору було вилучено органами карного розшуку [8]. До розвантажених таким чином бараків з'явилася можливість завозити нові партії бездомних. Разом за період з 14 грудня 1931 р. по 14 лютого 1933 р. через ізолятор було пропущено 2118 осіб, з них 40 % підлітків до 18 років. Загалом за цей час міліція звітувала про підбір 10 тисяч осіб «бездомного елементу» [9].

Умови утримання бездомних у цьому ізоляторі не відповідали елементарним санітарним вимогам і принижували людську гідність. Про жахливий санітарний стан («цілковите епідеміологічне неблагополуччя») і відсутність опалення у трьох бараках ізолятора для безпритульних та бездомних на території ЦПівських бараків повідомляв у рапорті до секції соціалістичної перебудови побуту Харківської міськради завідувач 2-го Єдиного диспансера А. Мендельсон. Він доповідав, що у безпритульних відібрали їхній одяг, а іншого не видали, тому вони замість одягу прикриваються простинами, а матраци використовують для опалення [10]. Лікар Гарньє, інформуючи надзвичайну «трійку» з боротьби з епідемією та інші відповідальні організації про жахливі умови в ізоляторі, зазначав: «Усі безпритульні (за рідкісним винятком) були роздягнені, і тому жоден з них не спав на ліжках і матрацах, а розпорював такий і залізав у соломі, де й проводив цілі дні, іноді не вилізаючи навіть для відправлення своїх потреб... Деякі організації (Созабез, СПОН) уже впродовж декількох тижнів домовляються з соцпобутовим сектором про вилучення неповнолітніх і старих, і все закінчується одними «балачками». А в цей час підвозяться все нові партії безпритульних і після 25/II стан бараків стає просто невимовним. У трьох бараках з максимальною місткістю у 300 осіб розміщено 760 осіб, тож не треба мати особливо багатой фантазії, аби уявити собі, що робиться там. Наприкінці він ставить риторичне запитання: «що ж, врешті респт, являють собою

ці бараки?», бо цілодобова охорона і умови в них аж надто нагадували місце ув'язнення [11].

З початком Голодомору в пошуку порятунку значна кількість голодуючих українських селян перемістилась у міста. Столичний Харків особливо притягував знедолених. Без документів і засобів до існування, вони перетворили вулиці і площі столиці на дуже небезпечне середовище.

Серед голодного обірваного безпритульного люду можна було побачити окремі постаті тільки-но прибулих до столиці, чи то у пошуку роботи, чи то для обміну у «торгсині» бідного домашнього скарбу на хліб. Решта з порожніми від голоду очима сиділа й лежала під магазинами, на базарах, на привокзальній площі, просто на тротуарах, вешталася по вулицях у надії щось випросити. У натовпах біля комерційних хлібних крамниць орудували кримінальники. Але з часом усі опинялися на одній і тій самій бруківці. У цьому місиві харківського «дна» найжахливіше виділялися обірвані голодні діти, різні за віком, але однакові у своїй безнадії.

Хоча у 1933 році робітникам промислових підприємств, науковцям і педагогам, лікарям, студентам, працівникам установ і різноманітних контор, окрім партійно-державної номенклатури, різко зменшили норми постачання, а утриманців поставили на межу виживання, масової смертності містян з голоду не зафіксовано. Найбеззахиснішою категорією серед працюючих були мешканці робітничих бараків, колишні селяни: землекопи, чорнороби, муляри, штукатури і т. ін. Їх виживання цілковито залежало від встановлених державою норм постачання, що іноді не перевищували чверті від фізіологічної потреби дорослої людини, яка займається важкою фізичною працею. У тезах до доповіді начальника дорожнього санітарного відділу Південних залізниць про санітарно-епідеміологічний стан Харківського вузла і зони від 26 листопада 1933 р., зокрема, зазначено, що у 42 їдальнях закритого типу калорійність обідів у березні–липні 1933 р. доходила до 400–300 калорій разом із хлібом і тільки останнім часом піднялась до 700–800 [12]. І це на залізничному транспорті, що завжди постачався найкраще. За інформацією з таємної довідки Харківського міськпарткому КП(б)У про стан громадського харчування, складеної за матеріалами перевірки органами ГПУ районних трестів народного харчування, у травні 1933 р. по всіх підприємствах фіксувався вкрай незадовільний стан. Калорійність обідів становила від 420 до 615 калорій. Виняток – ХТЗ, де на робітника передбачалось 750–800 калорій. «В особливо поганому стані їдальні будівництв та дрібних підприємств, м'ясні обіди тут майже відсутні, жирів також

немає», – зазначено в документі [13]. Ті, хто жив у домашніх умовах, могли сподіватися на додаткову вечерю вдома. З 15 березня 1933 р. в Харкові почалася комерційна торгівля хлібом. Треба було відстоювати багатогодинні черги, чого не могли дозволити собі працюючі. Для «барачників» їдальня підприємства була єдиним джерелом отримання бодай якоїсь їжі. Можливості здорових коліс селянських організмів вичерпувалися надто швидко.

Висока смертність серед некваліфікованих робітників, які тільки нещодавно влилися в лави міського пролетаріату, призвела до того, що в робітничих барачних містечках відвели окремі приміщення для тимчасового переховування трупів.

Однак основну категорію жертв Голодомору в Харкові все ж становили пожильці вулиць. З 14 грудня 1932 р. в місті поновився систематичний підбір безпритульних. Навесні 1933 р. ситуація з безпритульністю набула загрозливого характеру. Про це свідчать дві постанови міськради «Про заходи боротьби з пошестями» від 15 березня та «Про стан боротьби з пошестями» від 19 березня. Ухвалення повторної постанови було викликано тим, що вимогу протягом трьох днів прибрати бездомних з вулиць Харкова не було виконано, попри вказівку щодо встановлення на вузлових залізничних станціях навколо Харкова загороджувальних постів. Тож термін очищення вулиць від безпритульних було подовжено до 1 квітня. Крім того, доручалося облаштувати у декадний термін морг тимчасового типу [14].

Не зупинили потік голодного люду і запроваджена у перші місяці 1933 року паспортизація населення Харкова та робітників харківських підприємств, які проживали у приміській зоні, обмеження вільного пересування селян територією України, заборона входу і в'їзду до Харкова без відповідних довідок, розставлення навколо Харкова загороджувальних постів, заборона ночівлі у під'їздах тощо. Справжню суть паспортної системи відверто розкрив 8 січня 1933 р. у виступі на засіданні президії Харківської міськради голова міськради Ф.П. Кузоятов: «Для того, щоб піддати населення такому обліку, щоб викорчувати з великих промислових центрів соціально чужий елемент, який не сприяє й не бере участі у соціалістичному будівництві, а, навпаки, шкодить йому, а також вилучити кримінальний і паразитуючий елемент, який переховується, й здійснюється така чистка з великих центрів, для цього вводяться паспорти» [15].

Голодні люди, обходячи всі загороджувальні пости, й далі прибували до міста. Міліція щодня проводила рейди з вилучення безпритульних з вулиць. У зв'язку з цим розширювалось ЦПівське містечко. Як засвідчує доповідна за-

писка особливо уповноваженого Центральної надзвичайної санітарної комісії по Харкову професора Когана-Ясного, воно було перетворено на великий колектор – ізопропункт – 22 бараки, куди з 1 квітня по 1 травня було доправлено 8205 осіб, підібраних по місту й на вокзалі [16]. Станом на 22 квітня 1933 р. у ЦПівських бараках перебувало вже 3 тис. осіб [17].

Крім того, для безпритульних було виділено бараки у Салтівському, Шатилівському і Ващенківському робочих містечках. Умови утримання там безпритульних були жакливі, як з побутового боку, так і у плані харчування. Як свідчить кошторис витрат на утримання 2000 бездомних у 9 бараках ЦПівського і Ващенківського містечок на період з 18 березня по 1 травня, складений комендантом бараків Шахновідзе 19 березня 1933 р., їм передбачалося видавати по 300 г хліба на день та обідів з розрахунку на 1500 осіб, при цьому тарілок, ложок і кружок замовляли по 500 шт., а одягнути збиралися тільки 600 осіб [18].

Про нескінченний потік до Харкова нових голодних жебраків пише 30 травня 1933 р. у листі до ЦК КП(б)У голова Харківського облвиконкому І.С. Шелехес. Зокрема, у ньому зазначено, що за останні три місяці з вулиць Харкова було підібрано 6694 бездомних жебраків, з яких біля 1000 перебувають у надзвичайно важкому стані. І.С. Шелехес підкреслює, що за останні дні травня приплив цього елемента катастрофічно виріс: «27 травня – 3889 осіб, 28 травня – 1588». Він звертає увагу і на те, що значно збільшився підбір по місту трупів: 27 травня – 60, 28 травня – 87. «Приплив безпритульних дітей і дорослого жебракуючого і голодууючого елемента за останній час все збільшується, – пише він, – тому наше прохання про допомогу не вичерпується станом на сьогоднішній день – подальший приплив людей, який, безумовно, буде, вимагатиме додаткових видатків великих коштів...» [19]

Наведені дані про кількість підібраних безхатченків не збігаються з інформацією, що міститься у додатку № 2 до звіту про роботу штабу при особливо уповноваженому Надзвичсанкому (проф. Когану-Ясному) за період з 10 квітня по 10 травня 1933 року. У звіті зазначено, що тільки за цей час «підібрано і зведено до ізопропунктів міста бездомних и безпритульних 11 014 (дітей і дорослих)» [20].

Серед тисяч жебраків найбільш уразливою категорією були діти, які чи то самостійно прибували до Харкова, чи яких у безнадії підкидали батьки.

До березня 1933 року мережа дитячих будинків, підпорядкованих Харківському міськздраввідділу (контингент дітей віком від 0 до 4-х років), налічувала три дитбудинки у Харкові,

де утримувалося 540 дітей, колектор, Допоміжну школу зачиненого типу, а також Допоміжний дитбудинок у передмісті.

Від початку квітня 1933 року, у зв'язку із надзвичайним зростанням «підкидування дітей ясельного віку та перевантаженням дитячих будинків м. Харкова», що унеможливило, як зазначено у витягу з протоколу засідання Надзвичайної комісії з боротьби з дитячою безпритульністю від 29 травня 1933 р., розміщення в наявних дитбудинках безпритульних дітей, які «поступають з вокзалу щоденно групами по 100–120 осіб» [21], Харківський міськздраввідділ почав відкривати в Харкові та Харківській приміській зоні нові дитбудинки. У червні 1933 року їх кількість досягла максимуму – 19, а у липні «оптимізувалася» до 15-ти [22]. Крім того, президія Харківської міськради постановою «Про боротьбу з дитячою безпритульністю, бродяжництвом та жебрацтвом по м. Харкову» від 2 червня 1933 р. доручила розгорнути під Харковом наметовий табір для дітей на 3 тис. осіб [23].

Проте місць на всіх підібраних не вистачало. Умови утримання дітей в усіх дитбудинках не тільки не забезпечували їхнього нормального розвитку, але навіть не гарантували їм виживання. Про це свідчить таємна стенограма особливої наради при секції соцперебудови побуту Харківської міськради з питання боротьби з безпритульністю від 4 липня 1933 р. [24], в якій було зафіксовано, що діти, яких у таких притулках було зібрано на той час 18 тисяч, «мруть і мруть страшенно». Один із учасників наради доповідає після рейду дитячими містечками: «140 дітей лежить на 13 ліжках, діти страждають на гострий пронос, грудняки потребують зміни пелюшок, старші – прибирання, подачі судна. Вони обгиджені, обгиджують інших... Одна дитина закрила рот і ніс іншої ногою, і та мало не загинула... Дитина виснажена до того, що не може рухатися, а санітарка, яка обслуговує дітей, яка неймовірно краде, неймовірно ображає дітей, вночі сидить і плете шапочку, в цей час плаче дитина, не перестаючи просить «пити, пити», але санітарка не рухається з місця. Питаю, чому ви не йдете до дитини, «а він все одно помре», – відповідає вона» [25].

Навіть наприкінці літа 1933 р. ситуація не поліпшилася. Щоденне надходження з вулиць до 15 дітей продовжувалося. Станом на 23 серпня 1933 р. у дев'ятьох дитбудинках і лікарнях міста налічувалося 1995 дітей. Про це, зокрема, говорить у доповідній записці завідувача Харківського міськздраввідділу Вороб'євського щодо стану мережі дитячих будинків у м. Харкові [26]. І тільки наприкінці серпня 1933 р., після розвантаження міських дитбудинків шляхом вивезення

дітей у райони області, кількість дитбудинків і дітей у них було значно зменшено. Лікарі не вітали їх евакуації, адже більшість дітей були украй виснажені і хворі, що призводило до смерті їх у дорозі, а на місцях не були готові прийняти дітей.

Стан притулків для дорослих докладно відображено в інформації для службового користування завідувача Харківського міськздоровідділу Вороб'євського щодо результатів перевірки на початку травня 1933 р. Хорошівського інвалідного містечка, в якому утримувалися, крім пересічних бездомних інвалідів, також інваліди-ветерани Червоної армії [27]. Опис жахливого антисанітарного стану містечка, в тому числі їдальні, супроводжується констатацією відсутності в інвалідів білизни, лазні, опалення в будиночках («інваліди успішно витягають дошки з підлоги і рубають їх на дрова»). Але найбільше вражає опис раціонів: «...з січня до половини квітня інваліди сиділи на одних житніх галушках, замішаних на воді без краплі жиру. Останню декаду стали зрідка підкидати рибу. Овочі весь час відсутні цілковито. Під час обслідування містечка 30/IV меню інваліда складало: сніданок – 67 грам пшона і сіль, обід – 90 грам гречки, вода і сіль і 300 грам хліба. Жири відсутні цілковито. Загальний вигляд інвалідів – тяжкий, різко анемічний, з паперового кольору шкірою, з явищами вираженого авітамінозу» [28].

14 травня 1933 р. таку саму ситуацію було зафіксовано й у нотатках працівника відділу охорони здоров'я Харківської міської ради щодо контингенту (дорослих і дітей) Салтівських та ЦПівських бараків, діагнозів захворювань і планових цифр постачання їх продуктами харчування. Постачання цих та інших притулків передбачалося за п'ятьма позиціями – борошно, кондитерські вироби, крупи, м'ясо, олія та мило. Однак, як зазначено в документі, нічого з переліченого ці заклади так і не отримали [29]. Звісно, вижити за умов повної відсутності харчування і неможливості його роздобути, перебуваючи під охороною, немислимо.

Органи охорони здоров'я, соцзабезпечення, міліції, партійні комітети, президія міської ради проводили безліч засідань, ухвалювали рішення і постанови, які, однак, не зменшували масштабів безпритульності й не запобігали смертності тих, кого підібрали з вулиць, а лише імітували турботу. Коштів, а головню – продуктів і матеріалів для належного облаштування притулків для бездомних московська влада і не збиралася виділяти. Про це, зокрема, свідчить таємна постанова колегії Наркомату охорони здоров'я УСРР «Про стан дитячих будинків» від 19 травня 1933 р.: «...4. Дотація, що її одержали місця, до цього часу занадто мала та разом із дотацією НКОЗ складає лише 14% потрібної суми» [30].

Цією ж постановою було доручено опрацювати основні тези інструктажу, який мали надавати спеціальні виїзні бригади Охматдиту робітникам дитбудинків. У Державному архіві Харківської області виявлено один із документів для такого інструктажу – «Медико-організаційні заходи з організації громадського дитячого харчування в уражених сільських місцевостях, а також налагодження щодеканного сигнально-оперативного обліку смертності» [31]. Цей документ було піддано судово-медичній експертизі, матеріали якої було підготовано для судового розгляду кримінальної справи № 475. Експертиза дійшла висновку, що ці «Заходи» «свідчать про те, що енергодефіцит харчування мав запланований характер, який в основному впливав на дітей за рахунок зменшення калорійності їжі більш ніж в два рази, по відношенню до показника основного обміну. Тобто, такий показник якості харчування, який свідомо було встановлено для дітей, є визначальним не тільки для неможливості зупинки негативного впливу недоїдання на організм дитини, але й для розвитку голоду і настання смерті внаслідок цього» [32].

На тлі відсутності фінансування для утримання притулків цинічним було виділення коштів на проведення владою масових свят, на кшталт 1 травня та річниці жовтневої революції, студентських гулянь з приводу дня закінчення навчального року, дня фізкультурника, зльотів колгоспників-ударників, святкування річниць створення РСЧА, ДПУ, міліції, зустрічей автопробігів і т. ін. Значні кошти спрямовувались і на високі заробітні плати партійних функціонерів, голів та інших працівників сільрад, забезпечення їх продовольчими пайками й обідами у закритих для інших громадян продовольчих розподільниках та їдальнях, на санаторні путівки для партноменклатури тощо. Відбувалася пряма підміна понять: наради мали засвідчити турботу влади про голодуючих, однак відсутність фінансування виявляє справжню мету комуністичного режиму – вчинити вбивство частини українців. Підбирання з вулиць людей, що конали з голоду, і зведення їх у притулки мало на меті не зберегти їм життя, а приховати за міцними мурами масштаби злочину.

Багато уваги влада приділяла прибиранню і вивезенню з міських вулиць та площ трупів померлих. У багатьох документах це називається санітарною очисткою міста. Частина цих трупів потрапляла до Харківського міського судово-медичного моргу – здебільшого з вокзалу та прилеглих до нього територій. У звіті санітарного уповноваженого Центральної надзвичайної комісії із боротьби з епідеміями Дуткевича про обстеження трупного господарства вокзалу станції Харків-пас. Південної залізниці від 24 квітня

1933 р., що зберігається в колекції документів ХОБСМЕ, повідомляється, що трупи «знаходять на території вокзалу, на коліях, у вагонах, сортувальній та інших місцях, носильники вокзалу вручну транспортують до ізолятора медпункту вокзалу, де їх реєструють у загальному реєстраційному журналі. <...> Трупи складають на підлозі вздовж бокових стін. Так вони залишаються протягом 3–4-х діб, на випадок появи родичів, а потім сторож відвозить їх до моргу на розтин. <...> Сторож зобов'язаний усно повідомляти про кількість трупів лінійний пост ГПУ, від якого отримував там наряди на розтин усіх без винятку трупів і відвозив їх до міського судово-медичного моргу при І-й Радлікарні. Під час проведення обстеження Головний уповноважений лінійного посту ГПУ отримав розпорядження обласного прокурора направляти на розтини тільки трупи судового характеру. На інші трупи медпункт вокзалу зобов'язаний видавати сторожу трупного покою наряди для ЗАГСу на поховання їх без рідних. Іноді труп ховають, не чекаючи наряду, на Кирило-Мефодіївському кладовищі» [33].

Коли до міського моргу стало щодня надходити на розтин від 130 до 303 трупів, він перестав справлятися зі своїми функціями. І тоді розтини трупів припинили. Роз'яснення щодо цього міститься у звіті від 18 квітня 1933 р. про роботу уповноваженого по моргах Центральної надзвичайної комісії із боротьби з епідеміями професора М.М. Бокаріуса за час з 3 по 16 квітня 1933 р.: «Найгірший стан з труповим покоєм мав місце у І Радлікарні. Не кажучи вже, що приміщення трупового покою дуже мале, воно взагалі непридатне для судово-медичного трупового покою й аж ніяк не пристосовано для такої великої кількості трупів, що їх надсилалося до цього трупового покою, особливо урахувавши, що це один труповий pokій для всього Харкова та приміської смуги. У зв'язку з цим треба було вжити заходів, аби зменшити кількість трупів, що їх надсилалося до труп[ового] покою І Радлікарні. З цією метою я звернувся до Облпрокурора з проханням дати дозвіл на поховання безпосередньо на кладовище без переведення розтину трупів осіб, що вмирали у таких місцях: БУПР № 1, БУПР № 2, бараки ЦІТ, труповий pokій вокзалу південних, концтабір ДПУ, звичайно в тому разі якщо відсутній будь-який злочин чи відсутня судова справа. Такого дозвіла Облпрокурора я дістав 5.IV і це звичайно значно полегшило стан трупового покою І Радлікарні, особливо урахувавши ще те, що за моєю ініціативою Облпрокурор з одного боку дав розпорядження нач[альникам] відділень міліції про безпосереднє поховання на кладовище всіх трупів, що їх виявлено у будь-яких місцях м. Харкова без зовнішніх ознак насильства, та

з другого боку дозволив Судово-медичному інспекторові не перевадити розтини трупів у разі відсутності зовнішніх ознак насильства на таких, а ховати їх без розтину» [34]. Таким чином, від квітня 1933 р. трупи, які доставлялися до міського моргу, перестали розтинати, за зовнішніми ознаками їм ставили судово-медичний діагноз «ББО» (рос. – безбелковый отёк), тобто «безбілковий набряк», спричинений голодом. Більшу частину підібраних на вулицях тіл міліція, з дозволу облпрокурора, відразу спрямовувала на кладовища або спеціальні могилиники.

Слідчою групою управління СБУ в Харківській області у справі Голодомору було встановлено, що 1933 року в Харкові складали щоденні та щомісячні зведення про надходження трупів, які, однак, слідством не були виявлені. Матеріали для цих інформацій ГПУ отримувало, в тому числі, й від Центральної надзвичайної санітарної комісії по м. Харкову. У даних епідеміологічного зведення захворювань на висипний тиф, доданих до вже згаданого тут звіту про роботу штабу при особливо уповноваженому Центральної надзвичайної санітарної комісії по м. Харкову професорі В.М. Когану-Ясному в м. Харкові за січень – 10 травня 1933 р., зазначено, що за вказаний період по місту було підібрано й зведено на кладовища 2769 трупів [35]. Професор Бокаріус, який був особливо уповноваженим по моргах цієї комісії, вказує, що «за даними, що є в моєму розпорядженні, за час з 3-го по 16 квітня поховано 830 трупів» [36]. Таким чином, міська надзвичайна санітарна комісія тільки за 13 днів першої половини квітня 1933 р. в Харкові поховала 33% тіл померлих за перші чотири місяці року.

Водночас у травні і в перші місяці літа смертність і далі зростала. Як встановлено слідчими СБУ, тільки у липні 1933 року в моргах 1-ї і 2-ї міських лікарень, трупних покоях Салтівських, Шатилівських, Ващенківських бараків, у школах № 15, № 20 (де функціонували лікарні для безпритульних дітей), у дитячому містечку та інших місцях було виявлено 6675 трупів. Разом із тим, у журналах запису трупів Харківського моргу за весь 1933 рік зафіксовано надходження 8940 тіл померлих людей, з яких у 6021-го причиною смерті був голод. Більшість трупів було підібрано без документів, тому їх записано як «невідомий, невідома, невідома дитина» і вказано приблизний вік [37].

Ці показники викликають сумніви щодо їхньої повноти і достовірності. Адже липнева цифра разом із зазначеною у довідці професора Когана-Ясного кількістю померлих за 4 місяці та 10 днів 1933 року становить 9444 померлих, що на півтисячі перевершує, навіть без страшних у відношенні смертності травня–червня, кількість зареєстрованих судмедекспертами трупів за рік.

Органи ЗАГСу при цьому зареєстрували в Харкові у 1933 році смерть 22 564 осіб. Саме така кількість актових записів смертей збереглася в архіві міського відділу ЗАГС [38].

Те, що цифри різних відомств не корелюються між собою, ще раз ставить під сумнів радянську статистику, свідчить не тільки про її хибність, а й про зумисне її спотворення владою. Про те, що трупи ховають, не чекаючи наряду ГПУ для ЗАГСу, йдеться у квітневих звітах санітарного уповноваженого Центральної надзвичайної комісії із боротьби з епідеміями Дуткевича, особливо уповноваженого цієї комісії по моргах професора Бокаріуса. З останнього довідуємося, як це відбувалося в реальності: «...іноді трупи навіть повертались до трупового покою за відсутністю братерських могил, ці явища затримували поховання трупів, що й викликало скупчення їх у значній кількості. Моментами затримки були також такі: потрібність оформлення у ЗАГСі, щоб одержати ордера на могилу, на що іноді витрачалось 1–2 дні; недостатній штат служників, а також переведення в тому таки труповому покої судово-медичних розтинів.

Для усунення всіх наведених вище негативних явищ було вжито належних заходів, <...> а саме: адміністрації лікарні за розпорядженням наркома охорони здоров'я та зав. Міськздороввідділу було запропоновано ховати трупи вмерших протягом доби після смерті, зав. Корсиковського кладовища було запропоновано завжди мати готову братерську могилу й, щоб не затримувати поховання, приймати трупи без попереднього оформлення в ЗАГСі» [34]. Крім Корсиковського, для поховання жертв Голодомору були задіяні інші кладовища міста: Міське, Лютеранське, Журавлівське, Холодногірське, Старе Єврейське, Нове Єврейське, де їх ховали щонаочі без одягу у братських могилах. Корсиковське та Холодногірське кладовища через це навіть були закриті для звичайних поховань. 1934 року Корсиковське (так у радянський час почали називати Кирило-Мефодіївське кладовище) було перетворено на Парк культури і відпочинку імені Артема.

Через перезавантаження міліції підбиранням з міських вулиць і похованням трупів бездомних та дефіцит транспорту з червня з цією метою було виділено спеціальних працівників, які одразу відвозили підібрані тіла на гарбах у заздалегідь визначені місця, зазвичай у ярки на околицях міста. Про це йдеться у постанові президії Харківської міськради «Про боротьбу з дитячою безпритульністю, бродяжництвом та жебрацтвом по м. Харкову» від 2 червня 1933 р.: «Покласти на тов. Ряботенка відповідальність за негайну підборку трупів по місту, а також вивозку їх, для чого опрацювати систему курсування

по місту спеціального транспорту, щоб трупи підбирати негайно» [39].

У спогадах свідків Голодомору є багато підтверджень фактів масового підбирання на вулицях трупів померлих на підводи й відправки їх без будь-яких медичних оглядів і реєстрації у невідомому напрямку. Колишній утриманець дитячого ізолятора-розподільника, розташованого поблизу залізничного вокзалу на вул. Панасівській, Василь Гриценко показав маршрут одного з підбирачів трупів, так званих «ваньків», від привокзальної площі до ярка біля річки Немишлі, тодішньої міської околиці, і саме місце поховання жертв Голодомору. Згідно зі свідченнями В. Гриценка, такі «ваньки» кілька разів на день проїжджали визначеними маршрутами, збирали трупи померлих з тротуарів і без жодної реєстрації відвозили їх до закріплених за кожним із них ярків або пустирів на околицях міста, де й викидали у природні заглиблення або ж у заздалегідь підготовані великі ями.

Аналіз документальних джерел, що зберігаються у фондах Державного архіву Харківської області і в колекції документів ХОБСМЕ, дозволяє сформулювати такі висновки:

- основною категорією жертв Голодомору-геноциду в Харкові були безпритульні дорослі й діти, українські селяни, які різними шляхами прибули до столиці УСРР, сподіваючись знайти тут порятунок від голодної смерті;
- справжньою метою створення комуністичним режимом притулків було не прагнення врятувати українських селян і їхніх дітей від голодної смерті, а приховати масштаб зумисно скоєного злочину;
- певну частку вбитих голодом становили і мешканці робітничих барачних містечок – також у недалекому минулому селяни, чорнороби «будівництв п'ятирічки», які отримували харчування нижче фізіологічних норм споживання і були позбавлені можливості його поліпшити;
- в'язні БУПРу-1, БУПРу-2, концтабору ГПУ, численних виправно-трудова колоній, теж в основному українські селяни.

Крім того, архівні документи дають підставу стверджувати, що зафіксована по Харкову смертність значно занижена. Це підтверджується й висновком Судово-медичної експертизи для судового розгляду кримінальної справи № 475: «Справжня кількість смертей, зареєстрованих на 19 квітня 1933 року, – 22 463. Вказана цифра приблизно в сім разів більша, ніж та, що відображає смертність у м. Харкові на 19 квітня 1933 року, згідно з журналами реєстрації смертей Харківських міських ЗАГСів. Дані

про реєстрацію трупів з журналів Харківського міського судово-медичного моргу правильно (у кількісному відношенні) відтворюють динаміку смертності по моргу лише за першу половину 1933 року. За судово-медичними даними мінімальна оцінка смертності по м. Харкову за 1933 рік – 100 000 померлих. <...> кількість смертей дітей лише у 1933 році по м. Харкову становила не менш як 36–56 тисяч. Цей показник тільки відносно дитячої смертності у два рази перевищує показник загальної смертності по м. Харкову, яку відображено в офіційних документах ЗАГСів за 1933 рік» [40]. Більшу частину жертв

Голодомору-геноциду, а це не менше 75 тисяч осіб тільки за 1933 рік, ховали без реєстрації смерті.

Харків як столиця УСРР перебував на вістрі подій; мов губка, він всмоктував у свої кам'яні нетрі й перетравлював життя селян і їхніх дітей з усієї України. Архівні документи засвідчують, як на мікрорівні однієї адміністративно-територіальної одиниці комуністичний режим ретельно приховував результати одного з найтяжчих в новітній історії злочинів – геноциду. Подальший археографічний пошук має привести до виявлення прямих неспростовних доказів його масштабів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Столиця відчаю. Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців. – Х.: «Березіль», 2006. – 416 с.
2. Голодомор у першій столиці / Укладання І.В. Шуйського, В.А. Полянецького; Передмова І.В. Шуйського. – Х.: ТОВ «Шанс», 2008. – 288 с.
3. Голодомор 1932–1933 рр. у м. Харкові, столиці УСРР / Упор. О.С. Гнезділо, Н.В. Лапчинська, І.В. Шуйський, О.В. Сафонова. – Х.: Оригінал, 2009. – 319 с., іл.
4. ДАХО. – Ф. Р-6532. – Оп. 3. – Спр. 1–181, у тому числі під літерними номерами 29 а, 29 б, 53 а, 53 б, 104 а, 155 а, 155 б, 174 а.
5. ДАХО. – Ф. Р-6537. – Оп. 1. – Спр. 1–11.
6. ДАХО. – Ф. Р-1962. – Оп. 1. – Спр. 120. – Арк. 73; Довідник основних статистично-економічних показників господарства районів Харківської області УРСР. – Х.: Видання Управління справами РНК УСРР, 1933. – С. 8.
7. ДАХО. – Ф. Р-855. – Оп. 1. – Спр. 153. – Арк. 6–8.
8. ДАХО. – Ф. Р-408. – Оп. 6. – Спр. 393. – Арк. 123, 125.
9. ДАХО. – Ф. Р-408. – Оп. 8. – Спр. 1806. – Арк. 231–232.
10. ДАХО. – Ф. Р-408, оп. 6, спр. 393 – Арк. 271.
11. ДАХО. – Ф. Р-408. – Оп. 6 – Спр. 393 – Арк. 153; ДАХО. – Ф. Р-1962. – Оп. 1 – Спр. 240 – Арк. 10.
12. ДАХО. – Ф. Р-1962. – Оп. 1. – Спр. 281. – Арк. 369.
13. ДАХО. – Ф. П-69. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 168–171.
14. ДАХО. – Ф. Р-1962. – Оп. 1. – Спр. 267. – Арк. 10, 10 зв., 11; ДАХО. – Ф. Р-408. – Оп. 6. – Спр. 268. – Арк. 68, 68 зв., 69; ДАХО. – Ф. Р-408. – Оп. 8. – Спр. 270. – Арк. 24–26.
15. ДАХО. – Ф. Р-408. – Оп. 8. – Спр. 263. – Арк. 174–175.
16. ДАХО. – Ф. Р-1962. – Оп. 1. – Спр. 281. – Арк. 247.
17. ДАХО. – Ф. Р-408. – Оп. 8. – Спр. 281. – Арк. 171, 172, 185.
18. ДАХО. – Ф. Р-408. – Оп. 8. – Спр. 170. – Арк. 104, 105.
19. Столиця відчаю. Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців. – Х.: «Березіль», 2006. – С. 201–202.
20. ДАХО. – Ф. Р-1962. – Оп. 1. – Спр. 281. – Арк. 198.
21. ДАХО. – Ф. Р-1962. – Оп. 1. – Спр. 973. – Арк. 11.
22. ДАХО. – Ф. Р-1962. – Оп. 1. – Спр. 973. – Арк. 9, 9 зв., 10, 14, 17, 42, 56.
23. ДАХО. – Ф. Р-1962. – Оп. 1. – Спр. 981. – Арк. 38.
24. ДАХО. – Ф. Р-408. – Оп. 8. – Спр. 1806. – Арк. 237–257.
25. ДАХО. – Ф. Р-408. – Оп. 8. – Спр. 1806. – Арк. 238.
26. ДАХО. – Ф. Р-1962. – Оп. 1. – Спр. 973. – Арк. 56.
27. ДАХО. – Ф. Р-1962. – Оп. 1. – Спр. 281. – Арк. 228 – 229 зв.
28. ДАХО. – Ф. Р-1962. – Оп. 1. – Спр. 281. – Арк. 228 зв.
29. ДАХО. – Ф. Р-1962. – Оп. 1. – Спр. 281. – Арк. 223.
30. ДАХО. – Ф. Р-1962. – Оп. 1. – Спр. 978. – Арк. 31.
31. ДАХО. – Ф. Р-1962. – Оп. 1. – Спр. 978. – Арк. 219–224.
32. Геноцид в Україні 1932–1933 рр. за матеріалами кримінальної справи № 475 // Упор. М. Герасименко, В. Удовиченко. К., 2014. – С. 368–369.
33. Харківське обласне бюро судово-медичних експертиз. – Колекція документів.
34. Харківське обласне бюро судово-медичних експертиз. – Колекція документів.
35. ДАХО. – Ф. Р-1962. – Оп. 1. – Спр. 281. – Арк. 198.
36. Харківське обласне бюро судово-медичних експертиз. – Колекція документів.
37. ДАХО. – Ф. Р-6537. – Оп. 1. – Спр. 6–11.
38. ДАХО. – Ф. Р-6532. – Оп. 3. – Спр. 1–181.
39. ДАХО. – Ф. Р-1962. – Оп. 1. – Спр. 981. – Арк. 38 зв.
40. Геноцид в Україні 1932–1933 рр. за матеріалами кримінальної справи № 475 // Упор. М. Герасименко, В. Удовиченко. К., 2014. – С. 367–368.

ДИТЯЧА СМЕРТНІСТЬ У РОКИ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ У ЗАПОРІЖЖІ

У статті проаналізовано прецедент масової дитячої смертності в роки Голодомору в Будинку немовлят у Запоріжжі. Охарактеризовано динаміку та причини смертності, вік та національність загиблих. На основі свідчень очевидців висвітлено особливості утримання дітей у притулку та місця поховання загиблих. Зазначено заходи із вишанування пам'яті загиблих в роки Голодомору дітей.

Ключові слова: Голодомор, масові смерті, діти, дитячі притулки.

Fedir Turchenko, Inna Shugalyova

CHILD MORTALITY DURING THE HOLODOMOR 1932–1933 IN ZAPORIZHZHYA

The article analyzes the precedent of mass child mortality in the Orphanage for babies during the Holodomor years in Zaporizhzhya. The author has characterized dynamics and the reasons of mortality, the age and the nationality of passed away children. The oral testimonies have been collected about the children's life in the shelter, the places of burial of the dead were found. Commemorative events of nowadays are mentioned, dedicated to the children killed in the Holodomor years.

Keywords: Famine, mass death, children, children's shelters.

Нація вмирає, коли у неї забирають мову і культуру, коли рветься зв'язок поколінь. Від дідів і батьків національно-культурні цінності передаються дітям і онукам. Так формується і зберігається національна ідентичність. Коли обставини ставлять народ перед перспективою самозбереження, то найбільше турбуються про врятування найдорожчого – дітей. Це розуміли й ті, хто у боротьбі з українством у 1932–1933 рр. використав страхотливе знаряддя голоду, організувавши в Україні Голодомор. Діти стали однією з головних його жертв.

Українські науковці сходяться на думці, що події 1932–1933 років були геноцидом українців [1, с. 217–226; 2; 21; 24; 25]. Позиція дослідників набула юридичного обґрунтування після введення в дію Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» від 28 листопада 2006 р. [22]. Але, незважаючи на кропітку роботу дослідників, визначити загальну кількість смертей на території УСРР від голоду поки що не вдалося. Це – нагальна потреба, особливо при кваліфікації типу злочину як геноциду. Навколо цього останнім часом і розгорнулася гостра наукова дискусія. Разом з тим залишається актуальним і встановлення причин смертей, складу жертв за національними, віковими та соціальними критеріями «на місцях» – у містах, селах, на окремих вулицях, у будинках, в установах, сім'ях тощо. Для цього варто залучити підходи, які вже використовуються в такому жанрі досліджень, як мікроісторія. Ця течія виробила власні методи, які допомагають акцентувати увагу на поліфонічному різноманітті соціальних процесів, їх

унікальності, яка на рівні макроісторії губиться. Ми абсолютно згодні з дослідником Християном Майером, який довів, що причини актуальності мікроісторичних досліджень полягають у можливості відкрити нові теми і сюжети, зокрема приватного історичного середовища або «малого життєвого світу». Так відкриваються «малі ділянки», в центрі яких – окрема людина [28, с. 193–202]. Саме завдяки методиці мікроісторії створюється можливість проникнення в малодосліджену площину соціальної історії.

В цій статті автори поставили за мету висвітлити одну зі сторінок Голодомору 1932–1933 рр. – масову дитячу смертність у Будинку немовлят в Запоріжжі. Події відбувалися на території Запоріжжя, у центрі старої частини міста на вул. Рози Люксембург. У названому притулку з травня 1932-го до листопада 1933 рр. загинуло близько 800 дітей віком від 7 днів до 8 років. Нашими завданнями були: 1) з'ясування причин та динаміки масової смертності; 2) дослідження умов, у яких утримували дітей; 3) характеристика міської інфраструктури й аналіз можливостей надання дітям допомоги; 4) характеристика заходів, спрямованих на увічнення пам'яті загиблих дітей.

Серед частини українського суспільства досі побутує стереотип про те, що промислові центри радянської України, до яких належить і Запоріжжя, в роки перших п'ятирічок перебували у відносно благополучному продовольчому становищі: нібито робітники і службовці, що брали участь у будівництві «гігантів індустріалізації», мали нормальне харчове забезпечення й менше

відчували голодне лихоліття. Проте це тільки стереотип. Свідчення очевидців розкривають масштаби політики нищення радянськими активістами українського селянства. Навіть незможні селянські родини позбувалися засобів до існування. Підлягали конфіскації останні крихти їжі, одяг, побутові речі. На голодну смерть були приречені не лише дорослі, а й діти.

Нагадаємо, що до 1939 р. значна частина сучасного Запорізького краю входила до складу Дніпропетровської області. На території Запоріжжя більшовицька влада реалізувала амбітний проект розбудови індустріального та енергетичного комплексу. Місто мало перетворитися на форпост сталінської індустріалізації. Сюди масово прибували на роботу люди з території всього СРСР. Книги РАГС свідчать, що радянські новобудови були щент наповнені переселеними з інших регіонів робітниками [16] (ми аналізували реєстри про народження, й обов'язковою інформацією було надання даних про термін перебування батьків у даному районі. Новобудови були представлені здебільшого новопереселеними). Що ж до так званої «старої частини» Запоріжжя, то її, навпаки, було заселено уродженцями краю і почасти – людьми, що переїхали сюди впродовж 1920-х років [17]. Це була центральна частина міста (тоді – Сталінський район). Тут, по вулиці ім. Рози Люксембург, розташовувалися й головні адміністративні, правоохоронні та партійні установи. Поряд, у комфортних будинках, жили й чиновники. Якщо врахувати і членів сімей, то загальна їх кількість становила десятки тисяч чоловік. Це була найзаможніша і найбільш забезпечена продовольством та предметами першої необхідності частина жителів Запоріжжя.

Рівень продовольчого забезпечення партійно-державної і господарської номенклатури вражав і своїми нормами. Згідно з протоколом наради розподільника керівного складу одного з райвиконкомів краю, з вересня 1932 р. утворювалося два списки прикріплених до закритого розподільника. Невелике зменшення норм видачі круп і м'яса, у порівнянні з 1931 р., з надлишком перекривалося включенням постачання 6 кг оселедців та свіжої риби, 60 яєць та 15 літрів молока на голову сім'ї. Водночас «пайка» включала мило туалетне й господарче, промислові товари. Діти номенклатурників – так звані «утриманці» – також були на обліку й отримували свої пайки. Влада виділила дві вікові категорії утриманців: до 14 років і старших за 14 років. Норми для утриманців до 14 років становили: 400 г хліба (в день), по 500 г крупи та м'яса (на місяць), жирів та цукру – по 400 г, 20 яєць, по 0,5 кг оселедця та свіжої риби, 10 л молока та чай. Розміри номенклатурних пайків по області були приблизно

однаковими. Запорізькі чиновники та їхні діти отримували аналогічні норми продовольства та промтоварів [3, с. 92; 32, с. 19–20].

З листопада 1932 р. смертність від голоду та голодового виснаження в Запорізькому краї набула масового характеру. Батьки, насамперед із сільської місцевості, з єдиною метою – врятувати дітей від голоду, часто привозили їх до міста й залишали у людних місцях – на вокзалах, на базарах, у під'їздах будинків або біля порогу ясельних установ і Будинків немовлят. Про це є безліч свідчень по всіх областях, охоплених голодом.

Згаданий вище «Будинок малютки», про який ідеться у статті, був підпорядкований міському відділу охорони здоров'я, розташовувався в Запоріжжі на вулиці Рози Люксембург, 7 (нині – вулиця Олександрівська, 7, до 2016 р. – вул. Дзержинського, 7). Це була непримітна, невелика за розмірами одноповерхова споруда в центрі кварталу. В ній було дві кімнати, де можна було розмістити по 30–35 дітей, і невеличкі службові приміщення. Поруч – в радіусі до 1 км – міський комітет ВКП(б), райрада (вул. Рози Люксембург, буд. № 10), міська прокуратура та три дільниці народного суду (розташовувалися у будинку № 4), міліція (буд. № 29), нотаріальні контори, райкомунгосп, райздороввідділ, інспекція держстраху, райспоживспілка (буд. № 10), редакція газети міськпарткому, міськради та міськпромради «Червоне Запоріжжя» (буд. № 9). В цьому самому кварталі містилися й готель «Інтурист», гастроном, бакалія, «міськхарчторг» [23, с. 193–196].

Саме у цьому місці, в центрі благополуччя більшовицького керівництва міста, працював справжній конвеєр смерті. За півтора року – з травня 1932-го по листопад 1933 рр. – у стінах цього приміщення загинуло близько 800 дітей віком від 1 тижня до 7 років. На початку 1930-х рр. за цією адресою була зафіксована дитяча лікарня Сталінського районного відділу охорони здоров'я. Потім – Будинок немовляти. Архівних чи якихось інших письмових свідчень про те (крім карток реєстрації смертей), що там відбувалося в 1932–1933 рр., не залишилося. Однак сучасним дослідникам вдалося зафіксувати унікальне свідчення очевидиці подій – Марії Тихонівни Сидоренко, 1928 р.н., уродженки с. Янчекрак (тепер – Кам'янське) Василівського району Запорізької області [31].

Історію перебування Марії Тихонівни в запорізькому Будинку немовляти передала її рідна племінниця – Анна Олексіївна Нужна, в домі якої тітка жила кілька десятиліть, аж до своєї смерті в 2012 р. Жінка сама звернулася до істориків, коли дізналася про пошукову роботу з історії запорізького Будинку немовляти. Це унікальне

інтерв'ю, яке розкриває переживання самих дітей, що перебували в притулку.

Історія Марії Тихонівни Сидоренко та її сестри Ніни досить типова для того часу. Батька дівчат ув'язнили, мати, щоб урятувати дітей, передала їх своєму рідному братові. Останній, вочевидь, і сам будучи в скрутній матеріальній ситуації, привів дітей на базар у Запоріжжі й там залишив. На дівчаток ніхто й не звернув би уваги, але непогода змусила людей тікати від дощу. Тільки Марія й Ніна залишилися на базарі. Їх побачила і забрала стороння жінка, а зранку відвела до дитячого притулку – біля базару (Будинок немовляти справді розташовувався поблизу центрального ринку Запоріжжя). Дівчат зарахували до складу цього притулку.

Історія з «Будинком малютки» в Запоріжжі – не унікальна. В Україні під час голоду подібних закладів було тисячі. За даними секретаря Дніпропетровського обкому КП(б) України Менделя Хатаевича, в області (до неї входила і територія сучасного Запорізького краю) на початок квітня 1933 р. – після того, як відібрали все продовольство і стали вибірково рятувати людей, – було розгорнуто мережу ясельних закладів і дитсадків на 100 тисяч дітей, «а за бортом этих домов имеется большое количество детей, которых некуда девать» [29, с. 64].

Працівники владних установ, розташованих навкруги Будинку немовляти, не могли не знати про масову загибель дітяків. Інформація про рівень смертності в дитячих притулках була відома і в обласному центрі – Дніпропетровську. В квітні 1933 р. секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У надіслав доповідну записку на ім'я Чубаря та Косіора щодо великого рівня смертності протягом четвертого кварталу 1932-го – початку 1933 року [20, с. 1111–1112]. Він повідомляв про загальне збільшення коефіцієнта смертності по ряду міст області, в тому числі і по Запоріжжю з 13,9 до 17,1; а також про збільшення числа підкидьків у дитячих притулках та високий (до 50%) рівень їх смертності.

Але місцеві партійні функціонери, отримуючи продовольчі пайки на власне забезпечення, не бажали визнавати дитячий мор. Аналогічні ситуації зростання динаміки дитячої смертності простежувалися по всій Україні. На теренах сусіднього Межівського району Дніпропетровської області (149 км від Сталінського району Запоріжжя) уповноважений Дніпропетровського облздороввідділу Фукс повідомляв про перебування в одному приміщенні до 60–70 дітей одночасно, відсутність одягу та мила, годування дітей хлібом із відходів, бо закінчилося борошно [27, с. 1108–1109]. Тим не менше, враховуючи тяжкість ситуації, Фукс спробував надати допомогу голодуючим

у районі дітям шляхом передавання яслам мануфактури, мила, посуду. Санстанція теж проводила роз'яснювальну роботу щодо необхідності негайного поховання небіжчиків після смерті та небезпеки зволікання з похованням. Отже, приходимо до висновку, що навесні 1933 р. тотальне приховування голоду стало складним уже навіть для керівництва. Робилися вимушені спроби виправити ситуацію. Проте індиферентність і цинізм запорізьких чиновників набули необмеженого виміру. Відсутність достовірної інформації з території Запоріжжя фіксували й дніпропетровські партійні органи: визнавалося, що місцеві (в тому числі запорізька) районні організації не зреагували своєчасно. Крім того, на 1933 р. по Дніпропетровській області вже починала працювати система допомоги дитячим установам. Є список цих закладів, але Запоріжжя в цьому списку не значилося [19, с. 1095–1099].

Вперше фрагментарну інформацію про масову дитячу смертність у даному Будинку немовляти було оприлюднено в 1993 р. Дослідники почали пошук відповідних документів, які б стосувалися цієї трагедії. Завдяки кропіткій роботі краєзнавця В. Пенька, вдалося пролити світло на злочин. Нині роботу продовжують дослідники історичного факультету Запорізького національного університету.

Поки що науковцям не вдалося зробити остаточної підрахунків. Під час Голодомору тодішня влада цього не робила, а з 1934 р. взагалі взяла курс на приховування справжніх масштабів трагедії. Вживалися заходи щодо засекречення від громадськості змісту Книг записів актів про смерть за 1932–1933 рр. Впродовж 1932–1933 рр. непоодинокими були випадки поховання померлих без реєстрації [26, с. 1109–1110]. Крім того, значну частину книг РАГС було втрачено за часів Другої Світової війни. Великий відсоток книг РАГС виявився розпорошеним по місцевих адміністративних установах виконавчої влади, які здійснювали записи. Тривалий час книги реєстрації актів громадянського стану за 30–40-і рр. ХХ ст. не були зведені в єдиному місці.

Але частина книг все ж збереглася. Вони можуть стати джерелом для приблизного встановлення кількості померлих від голоду у 1932–1933 рр. у розрізі окремих населених пунктів чи окремих закладів. Матеріал по Будинку немовляти, розташованому по вул. Рози Люксембург, 7 у Сталінському районі м. Запоріжжя зберігся випадково [4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17].

Аналізуючи дані «Книги реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району» за 1932–1933 рр., фіксуємо ряд закономірностей. Насамперед – вік померлих: 7 днів, 10 днів, два тижні... Найстаршому було 8 років.

Далі – дата смерті. У зазначений проміжок часу реєструвалося щонайменше по дві смерті в день. У червні 1932 р. зафіксовано 26 померлих дітей. Черговий сплеск смертності припав на грудень 1932 та січень 1933 рр. – 25 та 26 осіб відповідно. З весни 1933 р. кількість померлих у Будинку немовляти постійно зростає. Середнє число смертей – по 5 на день. У березні 1933 р. зафіксовано смерть 74 дитлахів. Пік мору припав на кінець весни – літо 1933 р. У травні 1933 р. середня цифра померлих за день збільшується до 8 осіб [13, арк. 1–12]. У травні 1933 р. померло 124 дитини, в червні – 116, у липні – 119 дітей. 3 серпня 1933 р. простежується спад смертності.

Наступне: всі смерті фіксувалися одним лікарем – її прізвище Фалько, іноді (вочевидь, коли ця жінка вже не мала моральних сил занурюватися в дитячі могили), смерті фіксував її чоловік – Фальков. У поодиноких випадках смерть фіксували лікарі на прізвище Найтд і Холодна [13, арк. 137].

Бланк РАГСу про смерть містив графу, в якій треба було вказати адресу заявника. Хоча в бланку й зафіксовано місце смерті – дитячий будинок, але адресу заявника – Будинок немовляти – вказано лише в окремих записах (записи № 2173–2183, 2192–2247).

Формуляр бланку передбачав зазначення національності. Цю графу заповнено не у всіх. Визначаємо тенденцію – більшість померлих були українцями: Возняк Катя – 1 місяць, померла 20 травня 1933 р. від інтоксикації, Бойчук Володя – 3 тижні, помер 15 червня 1933 р. від інтоксикації, Кулик Пріська – 2 тижні, померла 27 травня 1933 р. внаслідок вродженої кволості, Самуло Грицько – 3 р., помер 23 травня 1933 р. від виснаження, Романенко Надя, померла 21 травня 1933 р. від виснаження та багато інших.

Але, крім українців, зустрічаємо й представників інших етнічних спільнот: Фрейсман Тереза – 2,5 р., померла 14 грудня 1932 р., діагноз – серце (так зазначено в документі), Лейбензон Слава – 2 місяці, помер 27 лютого 1933 р. від виснаження, Шенбренер Ліза – 3 тижні та Фрідберг Боря – 2,5 р. – обидва померли від запалення легенів 28 березня 1933 р., Гендлер Броня – 2 тижні, помер 08 квітня 1933 р. внаслідок вродженої кволості. Отже, дитячий мор унаслідок голоду охопив представників усіх національностей, але питома вага українців була вищою, оскільки вони становили більшість населення в регіоні.

Наступне: статистика вимагала вказування причини смерті. В книгах реєстрації РАГСу причинами смерті виступали «виснаження», «інтоксикація», «вроджена слабкість», «катар кишківника та шлунка», запалення легенів та кір. Документи не фіксують причину смерті «го-

лод». Вочевидь, лікарі та співробітники притулку отримали відповідні вказівки не вказувати безпосередню причину смерті. Проте і кволість, і вроджена слабкість, і численні катари травного тракту – наслідки тривалого голодування та фізичного виснаження. Цю тезу підтверджує доповідна записка завідувача санстанцією Дніпропетровської області Кроля. Він доводив до відома керівництва, що на підприємствах зросло число хворих з категорії «інші». Основна кількість людей мала діагноз «безбілковий набряк» та «загальна слабкість». Оскільки пацієнтами були робітники великих підприємств (заводу ім. Петровського, ДЗМУ Молотова, «Коксохіма»), то для них та їхніх дітей організували додаткові дієтичні їдальні, їм надавали допомогу продуктами [18, с. 1112–1114]. Отже, вказані в документах РАГС причини смерті мали своєю передумовою тривале виснаження від голоду. Але тоді як робітникам стратегічних підприємств хоч іноді надавали медичну та продовольчу допомогу, решта населення – селяни, їхні діти, вихованці дитячих притулків – залишалися кинутими напризволяще.

Будинок немовлят не полишали епідемії, які були наслідком нелюдських умов перебування дітей у притулку. Зокрема, Марія Тихонівна Сидоренко згадувала, що дітей утримували у злиднях. Спали на голих брудних дошках, про постільну білизну, ковдри чи подушки навіть ніхто не чув. Катастрофічно не вистачало одягу [31]. Антисанітарія та бруд зумовили появу щурів. Серед дітей не зникали інфекції. Всі діти ходили роздягнені. Їх тіла були змащені зеленкою (вочевидь, ширилася дерматологічна інфекція). Втім лікарська допомога надавалася в поодиноких випадках [13, арк. 139]. Це пояснювалося і нестачею медперсоналу, й елементарною байдужістю та недбалістю: ніхто не прагнув допомогти хворим і голодним сиротам. Вони були приречені на смерть. Молодша сестра Марії Тихонівни Ніна (якій було два роки) незабаром захворіла. Про дитину піклувалася лише Марія, проте мала все одно померла.

Точного місця поховання загиблих дітей наразі не встановлено. В Запоріжжі відомо про два великих цвинтарі померлих від голоду, але вони віддалені від Будинку немовляти. За даними очевидців, загиблих ховали у глибокій ямі (рові) у дворі біля цього ж будинку. Марія Сидоренко згадувала, що по небіжчика приходили й виносили його, а решта дітей дивилася на це крізь вікно [31]. Мертвих дітей кидали у рів недалеко від будинку і присипали землею.

Досі літні мешканці прилеглих будинків згадують, що тут (за інформацією їхніх старших родичів, уже померлих) коїлися страшні речі, проте на

відверту розмову з істориками не погоджуються. Тепер на місці цієї «братської могили» розташовано гаражі і господарські приміщення.

Ще один аспект, який привертає увагу, – це імена та прізвища дітей. Як правило, підкидькам давали імена співробітники притулку (це підтверджувала в свідченнях і М.Т. Сидоренко, про долю якої ми вже згадували). Імена підбирали або випадково, або за часом і місцем знаходження дитини, але були й винятки. Вочевидь, імена загиблим немовлятам давали вже під час складання акту реєстрації про їх смерть. І при виборі імен дуже часто вживалися аналогії (можливо, й несвідомі), які проливають світло на історію потрапляння дитини до притулку. Зустрічаємо в бланках реєстрації про смерть Ясельну Розу 9 місяців, померла 15 вересня 1932 від кишкового захворювання; Невідому Маню та Невідомого Васю – обоє померли в 4 роки 11 та 12 червня 1933 р. [13, арк. 72, 73]; Безфамільного Петю – 4 роки, помер 06 червня 1933 р.; Найдену Раю – 10 днів, померла внаслідок вродженої слабкості; Дождєву Женю – 3 роки, причина смерті – запалення легенів; Майську Сіму – 4 місяці, померла 2 червня 1933 р. від запалення легенів; Февральського Колю – 1 рік і 8 місяців – помер 27 березня 1933 р. від виснаження; Октябрьську Ніну – 2 місяці, померла 10 жовтня 1932 р. від виснаження; Октябрьського Сашу – 3 тижні, помер у січні 1933 р. від запалення кишківника; Диспансерну Ніну – 2 роки, померла в березні 1933 р. від катару; Станціонного Івана – 1 місяць, помер 24 листопада 1932 р. внаслідок розладів споживання; Улибку Галю – 1,5 року, померла 22 грудня 1932 р. від запалення легенів.

Привертають увагу й інші прізвища: Мітя (Дмитро) Донської – 2 роки, помер 3 липня 1933 від виснаження; Грицько Невській – 1,5 року, помер 25 квітня 1933 р. від запалення кишок; Дніпростой Юрчик – 7 місяців, помер у листопаді 1932 р. від виснаження; Дніпровська Зіна – 3 тижні; Дніпрова Катя – 3 тижні, померла 29 червня 1933 р. від виснаження; Дунаєв Юрко – 3 роки, помер 19 липня 1933 від катару; Мінська Лідія; Марганець Євген – 1 місяць, помер 24 листопада 1932 р. від катару кишок; Нікопольський Арсен – 4 місяці, помер 23 липня 1933 р. від виснаження. Всі ці діти померли в Будинку немовляти.

Інколи імена немовлятам-підкидькам давали й на честь відомих на той час особистостей, іноді враховувався період надходження дитини до притулку або дата смерті. Зокрема, дівчинка, яку нарекли Леся Українка, потрапила до притулку у віці 8 місяців, тобто дата її народження збігалася з роковинами смерті письменниці. Але мала Леся Українка прожила всього 8 місяців і померла

напередодні чергової річниці народження поетеси – в лютому 1933 р. Не менш трагічно склалася доля маленької Анни Кареніної, яка знайшла смерть у «Домі малютки» 18 серпня 1933 р. внаслідок вродженої кволості у віці 7 днів.

Не виключено, що співробітники, коли давали дітям імена (часто після смерті, в момент заповнення картки померлого), брали інформацію з календарів, де публікувалися дати життя та портрети видатних на той час постатей. Імена, які ми зустріли в Книгах реєстрації – Свердлов Тамара, Маяковський Ігор, Лондон Аркадій, Бенеш Шура, Ахматова Анна, Максим Горький, Дем'ян Бедний, Карл Лібкнехт, Бернард Шоу [30], – викликають одне запитання: якими мотивами керувалися співробітники будинку, коли давали немовлятам такі прізвища? Це вияв байдужості? Чи кпини? Адже той же Бернард Шоу, який відвідав в СРСР якраз у липні 1933 р., написав у передмові до своєї п'єси «On the Rocks»: «... Я там не бачив людей, які б недоїдали; а діти були навдивовиж кругленькі...» [33]. Ім'ям цього «сталінського туриста» нарекли дитину, яка через тиждень після візиту Б. Шоу померла від голоду. Це був вияв фарсу, байдужості чи елементарна нелюдність? А може, це була своєрідна інформація наступним поколінням, нам – з надією, що ми звернемо увагу на цей факт і через нього зрозуміємо масштаби трагедії, яка охопила тоді Україну? Зараз важко визначити психологічні чинники, якими керувалися й співробітники дитячих притулків, і чиновники.

З прагматичного погляду, можна припустити, що більшовицький апарат мав би вбачати в дітях опору майбутнього свого режиму. Сироти, позбавлені батьківського тепла, але, пригріті державою, могли б стати її вірними громадянами. Проте навряд чи є сенс шукати у людей, які допустили масовий дитячий мор, вияви людяності. Прецеденти та причини масових смертей у дитячих будинках, особливості умов перебування дітей у цих закладах, аналіз ставлення тогочасного суспільства до цих кричущих ситуацій вимагають спеціального дослідження не лише на регіональному, а й на всеукраїнському рівні.

Події, що відбувалися в дитячому притулку по вул. Рози Люксембург, 7 м. Запоріжжя в 1932–1933 рр., є унікальним свідченням всепоглинаючого масштабу Голодомору. Не викликає сумніву, що аналогічні заклади існували по всіх областях, уражених голодом. Тому викривати ці злочини, аналізувати статистику, працювати зі свідченнями та, нарешті, робити узагальнення необхідно на рівні всіх областей України.

Не менш важливим на сьогодні залишається увічнення пам'яті загиблих під час Голодомору 1932–1933 рр. Жителі Запоріжжя вже знають

про трагедію в Будинку немовляти й, проходячи повз будівлю, згадують про невинно загиблих дітей. Серед цих жителів – і керівники району, міліції, казначейства та інших державних служб, яким у самому епіцентрі або біля епіцентру дітовбивства доводиться перебувати постійно. У кожного з них є діти чи онуки – ровесники тих, хто загинув у 1933 році від голоду. Ці люди бажають своїм рідним добра – це природно. Вони не хочуть повторення трагедії. Їм, без сумніву, відомі почуття гріха, сумління, каяття.

Однак у Запоріжжі навіть встановлення меморіальної дошки на фасаді колишнього Будинку немовляти тривалий час наражалося на численні перепони. Ми вже зазначали, що перші факти оприлюднення дитячих смертей припадають на 1993 р. У 2013 р., в ході дослідницької роботи (на сьогодні не завершеної) було встановлено кількість жертв у цьому притулку – 788 осіб. Ініціативна громадськість Запоріжжя запропонувала встановити пам'ятний знак на будівлі, проте до Революції гідності 2014 р. міська влада не давала на це дозволу. Про кошти не йшлося: небайдужі

люди зібрали необхідні ресурси, від влади вимагалося лише дати дозвіл. Проте прокомуністична бюрократична машина затягувала втілення цієї ініціативи роками. Але людська пам'ять зуміла подолати й цю перешкоду. Після Революції гідності, восени 2014 р. на фасаді будинку № 7 по вул. Держинського (колишня назва – Рози Люксембург, 7) було нарешті відкрито меморіальну дошку пам'яті загиблих там під час Голодомору 1932–1933 рр. дітей. Робота з увічнення пам'яті триває. В 2016 р. вийшов документальний фільм «Легенди», який транслювали на запорізькому державному телевізійному каналі «Запоріжжя». Науковці, експерти, краєзнавці, родичі очевидців розкривають деталі подій, що відбувалися 80 років тому в Будинку немовляти в центрі Запоріжжя. Для багатьох запоріжців цей фільм став одкровенням.

Робота щодо розкриття всіх аспектів трагедії триває, і ми сподіваємося, що пам'ять про дітей, які невинно загинули у подібних закладах під час Голодомору 1932–1933 рр., буде збережено майбутніми поколіннями.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтін А. Колективізація сільського господарства і голод на території Півдня України (1929–1933 роки): Автореферат дис. канд. іст. наук / А. Бахтін. – К.: Національний університет «Кієво-Могилянська академія», 2006.
2. Бахтін А. Причини голоду-геноциду в Південному регіоні України / А. Бахтін // Гуманітарно-економічні дослідження: Збірник наукових праць Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. – Т.1. – Миколаїв–Одеса: ТОВ ВіД, 2005.
3. Гудзь В.В. Голод 1932–1933 років у мелітопольському районі як явище геноциду / В.В. Гудзь // Голодомор 1932–1933: запорізький вимір. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – 350 с. – С. 82–99.
4. Державний архів Запорізької області (ДАЗО). – Ф. Р-5593. – Оп.13. – Спр. 274. – Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району.
5. ДАЗО. – Ф. Р-5593. – Оп.13. – Спр. 275. – Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району.
6. ДАЗО. – Ф. Р-5593. – Оп.13. – Спр. 276. – Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району.
7. ДАЗО. – Ф. Р-5593. – Оп.13. – Спр. 313. – Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району.
8. ДАЗО. – Ф. Р-5593. – Оп.13. – Спр. 314. – Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району.
9. ДАЗО. – Ф. Р-5593. – Оп.13. – Спр. 316. – Кни-

га реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району.

10. ДАЗО. – Ф. Р-5593. – Оп.13. – Спр. 317. – Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району.

11. ДАЗО. – Ф. Р-5593. – Оп.13. – Спр. 318. – Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району.

12. ДАЗО. – Ф. Р-5593. – Оп.13. – Спр. 320. – Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району.

13. ДАЗО. – Ф. Р-5593. – Оп.13. – Спр. 321. – Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району. – 20.07.1933 – 07.08.1933. – 275 арк.

14. ДАЗО. – Ф. Р-5593. – Оп.13. – Спр. 322. – Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району.

15. ДАЗО. – Ф. Р-5593. – Оп.13. – Спр. 323. – Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району.

16. ДАЗО. – Ф. Р-5593. – Оп.13. – Спр. 424. Книги реєстрації актів цивільного стану про народження по Ленінському району (Дніпробуд) м. Запоріжжя. – 29.08.1935 – 29.09.1935. – 309 арк.

17. ДАЗО. – Ф. Р-5593. – Оп.13. – Спр. 477. Книги реєстрації актів цивільного стану про народження по Жовтневому району м. Запоріжжя. – 26.04.1935 – 06.06.1935. – 306 арк.

18. Доповідна записка завідуючого обласною санстанцією Кроля до завідуючого обласним від-

ділом охорони здоров'я М.Д. Шрайбера про збільшення кількості хворих категорії «інші» («безбілковий набряк», «загальна слабкість») серед робочих Дніпропетровських заводів // Національна книга пам'яті жертв Голодомору. Дніпропетровська область. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2008. – 1248 с.

19. Доповідна записка начальника облздороввідділу до обкому КП(б)У «Про заходи щодо надання допомоги районам з підвищеною смертністю та захворюваннями // Національна книга пам'яті жертв Голодомору. Дніпропетровська область. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2008. – 1248 с.

20. Доповідна записка секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У на ім'я Чубаря та Косіора щодо великого рівня смертності протягом четвертого кварталу 1932 – початку 1933 року // Національна книга пам'яті жертв Голодомору. Дніпропетровська область. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2008. – 1248 с.

21. Єленський В., Кульчицький С., Марочко В. Геноцид, який прагли і прагнуть приховати / В. Єленський, С. Кульчицький, В. Марочко // Скорочена версія програми «Вечірня Свобода». – 2005, 26 листопада // www.vox.com.ua/data/2005/11/26/genotsyd-yakui-pragly-i-pragnut-pryhovaty.html

22. Закон України № 376-V «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» // Президент України Віктор Ющенко. Офіційне інтернет-представництво <http://www.president.gov.ua/content/golodomor75.html>

23. Короткий інформаційно-адресний довідник по УРСР «Вся Україна» на 1938 рік. – Одеса: Видавництво «Чорноморська комуна», 1938.

24. Кульчицький С. Росія не бачить принципової різниці між голодом в Україні та в інших регі-

онах СРСР / С. Кульчицький // День. – 2003. – № 212, 22 листопада.

25. Кульчицький С. Сталін прагнув ліквідувати Україну як національну державу / С. Кульчицький // День. – 2006. – №200, 17 листопада.

26. Лист завідувача Дніпропетровським облздороввідділом Шрайбера до Палоградського райздоровінспектора про відсутність реєстрації померлих // Національна книга пам'яті жертв Голодомору. Дніпропетровська область. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2008. – 1248 с.

27. Лист уповноваженого Дніпропетровського облздороввідділу Фукса про голод і боротьбу з його наслідками у Межівському районі 1933 року // Національна книга пам'яті жертв Голодомору. Дніпропетровська область. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2008. – 1248 с.

28. Медік Х. Мікроісторія / Х. Медік // Theisis. – 1994. – №4. – С. 193–202.

29. Народна трагедія. Документи і матеріали про голод 1932 – 1933 років на Дніпропетровщині. – Дніпропетровськ, 1993.

30. Партико З. «Бернард Шоу, добро пожаловать в ад!» / З. Партико // День. – 2015, 31 июля.

31. Свідчення Марії Тихонівни Сидоренко, 1928 р. н., записано зі слів її родички Нужної Анни Олексіївни, про перебування в 1932–1933 роках в дитячому притулку, розташованому по вул. Рози Люксембург, 7 в м. Запоріжжі. Запис З.В. Партико.

32. Турченко Ф.Г. Пізнати правду / Ф.Г. Турченко // Голодомор 1932–1933: запорізький вимір. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – 350 с.

33. Цюпин Б. Заплющуючи очі. Видатні західні інтелектуали, які не витримали перевірки Голодомором / Б.Цюпин // День. – 2012. – 24 листопада.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНІ СВІДЧЕННЯ ДЕМОГРАФІЧНИХ НАСЛІДКІВ ГОЛОДОМОРУ В УСРР 1932–1933 РОКІВ

З'ясовується джерелознавчий сегмент дослідження історії найбільшої трагедії XX ст. – Голодомору-геноциду українського народу 1932–1933 рр. Розглянуто новітні історіографічні та конкретно-історичні джерела, сформульовано підходи до їх класифікації та осмислення інформаційного потенціалу. Виокремлено чотири історіографічні періоди вивчення Голодомору, його причин і наслідків, окреслено дискусійні підходи і надбання українських та зарубіжних дослідників щодо масштабів втрат українського народу, вказано деякі прогалини в дослідженні проблеми, сформульовано перспективні напрями подальших студій.

Ключові слова: Голодомор, геноцид, історіографія, джерела, репресивний режим, демографічні втрати, періодизація, системний підхід.

Yaroslav Kalakura

HISTORIOGRAPHY AND SOURCE EVIDENCE OF DEMOGRAPHIC CONSEQUENCES OF THE FAMINE IN THE USSR IN 1932–1933

The article shows the source based research of the greatest tragedy of the XX century – the Famine-genocide of Ukrainian people in 1932–1933. The latest historiographical and specific historical sources are considered, new approaches to the classification and understanding of the information potential are formulated. Four historiographical research periods of the Famine, its causes and consequences are formulated, a few issues are proposed for debate, the achievements of Ukrainian and foreign researchers concerning the losses of the Ukrainian nation are listed, some gaps in the research are indicated, some promising directions for further studies are formulated.

Keywords: Keywords: famine, genocide, historiography, sources, repressive regime, demographic losses, periodization, systematic approach.

Понад вісім десятиріч людство очікує від науковців аргументованих і об'єктивних відповідей на питання: що відбувалося в Україні в 1932–1933 рр.: продовольчі труднощі, голод, Голодомор чи геноцид, які причини і мотиви трагедії, які її масштаби і наслідки, якою ціною поплатилася українська нація за свою непокору, за прагнення українців бути вільними, стати господарями на власній землі? Актуальність постановки таких питань зумовлюється тим, що, незважаючи на численні дослідницькі проекти та документальні публікації, історики й демографи, з одного боку, продовжують пошук, виявлення й оприлюднення не відомих досі джерельних свідчень, а з другого, – тривають дискусії щодо демографічних втрат українського народу, методології їх встановлення і доведення. Маємо немало прикладів, коли одні автори схильні применшувати масштаби Голодомору і кількість жертв, інші – навпаки – називають захмарні цифри. Ось чому залишається актуальним завдання продовжити аналіз історіографії проблеми та її джерельного забезпечення з тим, щоб не тільки відзначити надбання, але й привернути увагу до питань, які потребують подальшого вивчення у контексті Закону України, яким Голодомор визнано геноцидом українського народу.

У процесі реалізації цього завдання автор спирався як на напрацювання попередників у царині

історіографії [10] і джерелознавства [2], так і на власні студії [3], усвідомлюючи при цьому, що продовжити ґрунтовні дослідження Голодомору-геноциду, дати вичерпні й переконливі відповіді на дискусійні та недостатньо з'ясовані питання можна лише за двох умов: 1) на основі виявлення і залучення до джерельного комплексу репрезентативних джерел, у т.ч. не актуалізованих, а також доведених фактів; 2) шляхом неупередженої аналітики і використання науково вивірених дослідницьких методів.

Сьогодні в розпорядженні дослідників є досить велика й різноманітна джерельна база, представлена двома великими групами джерел: а) історіографічними, тобто науковою літературою; б) конкретно-історичними, насамперед документальними: писемними, усними, зображальними, речовими, кіно- й фотодокументами. Частина джерел виставлено в мережі Інтернету на електронних носіях. Розглянемо стисло обидві групи.

За бібліографічними показниками та авторськими підрахунками, в період із середини 1930-х рр. по 2015 р. в Україні і за рубезем опубліковано близько 15 тис. документальних збірників, колективних та індивідуальних монографій, наукових і публіцистичних статей, матеріалів міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових конференцій, навчальних посібників,

захищено десятки дисертаційних робіт. Кожна третя праця з цієї тематики, видана в Україні і поза нею, має науковий або науково-популярний характер. Ця цифра дає підстави стверджувати, що жодна подія світової історії, за винятком хіба що Другої Світової війни, не викликала такого незгасного інтересу дослідників, як Голодомор в Україні.

У хронології нагромадження знань про найбільший злочин щодо людства простежується щонайменше **чотири періоди**, кожен з яких, окрім спільних ознак, має свої особливості, свої надбання і прорахунки. До **першого періоду** належать праці першого двадцятиріччя трагедії, тобто з середини 1930-х до середини 1950-х рр., представлені головним чином зарубіжними і поодинокими українськими авторами з Галичини та діаспори. **Другий період** дослідження Голодомору включає другу половину 1950-х – 1980-і рр., коли радянська історіографія продовжувала заперечувати голод, обмежуючись лише дозованими сюжетами про продовольчі труднощі, натомість зарубіжні історики, включно з діаспорними, доводили масовість Голодомору та його мільйонні жертви. **Третій період** історіографії Голодомору охоплює 90-і рр. ХХ ст. і перше десятиріччя нинішнього століття, коли історики й демографи материкової України разом із зарубіжними дослідниками на основі оприлюднених документів переконливо довели спланований комуністичним режимом злочинний характер Голодомору. Ухвалення Верховною Радою Закону про Голодомор як геноцид українського народу, Євромайдан та Революція гідності заклали початок якісно нового, **четвертого періоду** історіографії Голодомору саме як геноциду. Аналіз кожного з цих періодів дозволяє з'ясувати загальні тенденції історіографічного процесу, виявити його специфіку на материковій Україні та в діаспорі, відстежити збагачення методологічних засад і джерельної бази, досліджень, конкретизувати внесок дослідників в осмислення масштабів і наслідків трагедії як злочину щодо людства.

В процесі аналізу новітньої наукової і науково-документальної літератури, присвяченої означеній проблемі, простежуються деякі нові підходи до неї і, звичайно, засвічуються нові автори. Як історіограф, знаю особисто або за працями переважну більшість дослідників Голодомору, багато з яких є персонажами моїх лекцій і публікацій з історіографії та джерелознавства. Поряд з фундаторами цього напрямку С. Кульчицьким, В. Марочком, В. Сергійчуком, С. Білоконем, В. Борисенком, В. Василенком, В. Васильєвим, О. Веселовою, Л. Гриневичем, В. Даниленком, Г. Єфіменком, О. Мовчаном, Р. Пирогом, О. Стасюк, Ф. Турченком,

Ю. Шаповалом як досить знаними і авторитетними фахівцями з цієї проблематики називаю імена М. Булди, В. В'ятровича, М. Дорошка, Н. Іваницького, Г. Капустян, П. Кардаша, Н. Левчук, К. Назарової, В. Нікольського, Б. Петриляка, А. Серпутько, Л. Слободян, В. Тиліщак, Є. Яценко та ін., які активно долучилися до дослідження означеної теми. Особливо результативним і вагомим є доробок С. Кульчицького, В. Марочка та В. Сергійчука, чії праці яких найвищий індекс цитувань у вітчизняному і зарубіжному науковому просторі. С. Кульчицький був у числі перших із пострадянських істориків, хто взявся за дослідження не тільки самого факту голоду, а явища в історії людства з його причинами, мотивами, перебігом і наслідками [12]. В ході виявлення і введення до наукового обігу нових джерел його оціночні погляди зазнали певної еволюції – від голоду до геноциду [7].

Найкращим, на мій погляд, знавцем архівів, активним публікатором та інтерпретатором документів про Голодомор і його жертви є В. Сергійчук. Його книга «Український хліб на експорт», три видання з відповідними доповненнями праці «Як нас морили голодом», монографія «Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства» [15], інші публікації побудовані на великому масиві джерел, які до нього були невідомі й не актуалізовані.

Вагомим і результативним внеском у збагачення знань про Голодомор є науковий доробок В. Марочка [13] – багатолітнього лідера Центру досліджень геноциду українського народу. Дослідник із властивою йому скрупульозністю окреслив територію Голодомору, досить аргументовано визначив на основі власних підрахунків втрати українського народу від голодної смерті за роками.

На чому ґрунтуються названі та інші узагальнюючі й монографічні [6] праці дослідників? Як показує аналіз, вони базуються не стільки на історіографічних, скільки на досить репрезентативних конкретно-історичних джерелах, тобто на офіційних документах органів союзної, республіканської та місцевої партійно-державної влади і управління, органів ДПУ–НКВС, міліції, суду, прокуратури, комунікаціях вищої компартійної номенклатури, свідченнях зарубіжних дипломатичних місій, джерелах особового походження: щоденниках, листах, скаргах, спогадах очевидців, матеріалах статистики та періодики. Як відомо, великий масив конкретно-історичних джерел було знищено тоталітарним режимом, або й за його директивами не створювався. Наприклад, надсилались директиви про заборону фіксації смертності внаслідок голоду, зокрема дітей, факти людодівства тощо. Варто замислитись

і над тим, чому більшість документів ЦК і обкомів КП(б)У за 1930-і рр. було знищено (мовляв, щоб не потрапили до рук гітлерівців). Добре відомо й те, що советські спецслужби в рамках інформаційно-психологічної війни, починаючи з перших фактів голодної смерті, намагалися приховати правду від світової громадськості, залучаючи до цього іноземних авторів. У березні 1933 р. кореспондент «Нью-Йорк Таймс» Волтер Дюранті опублікував ганебну статтю під заголовком «Росіяни голодують, але не вмирають від голоду», а через 50 років його земляк Д. Тоттл видав у 1987 р. книгу, в якій намагався спростувати твердження про український геноцид. Цілком очевидно, що в такий спосіб режим намагався замести сліди своїх злочинів.

Нині у розпорядженні дослідників – величезний масив опублікованих як загальноукраїнських документальних збірників [5], присвячених Голодоморові-геноциду, так і регіональних [4]. Оприлюднено унікальні спогади тих, хто вижив (10 випусків збірника споминів, зібраних співробітниками та студентами Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського та НУ «Києво-Могилянська академія» – керівник проекту проф. Ю. Мицик). Дуже цікаві спогади очевидців опубліковано в Харкові під промовистою назвою «Столиця відчаю», а також книжку «Волинь пам'ятає» про відлуння Голодомору в радянській Україні на Волині. Прикладом збирання й оприлюднення джерел усної історії Голодомору може слугувати праця В. Борисенко [2], де вміщено більше ста споминів іще живих очевидців трагедії.

Важко переоцінити роль у збагаченні джерельної бази Голодомору і доступу до неї оцифрованої бібліографії документальних публікацій про штучні масові голоди в Україні, документальних і науково-документальних видань про Голодомор 1932–1933 рр. на Київщині, Кіровоградщині, Луганщині, Одещині, Полтавщині, Сумщині, Харківщині Чернігівщині та в інших областях. Заслугує уваги і підтримки створення в контексті законів України про декомунізацію і розширення доступу до архівів репресивних органів електронного архіву Голодомору під назвою «Геноцид українського народу», до якого включено Опис колекції документів ГДА Служби безпеки України.

Як принципово новий етап дослідження Голодомору-геноциду можна оцінювати широкомасштабний проект складання поіменного списку його жертв. Вже маємо більше 50 томів «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. (По Кіровоградській області 16 томів, по Запорізькій – 6 томів, по м. Києву – 3 томи, по Донецькій, Сумській, Хмельницькій –

по 2 томи, по решті областей – по одному тому. На жаль, ця робота останнім часом уповільнилась, належним чином не фінансується і в ряді областей ведеться дуже кволо. Тут варто було б повчитися у наших колег з Ізраїлю, які складають поіменний список жертв Голокосту в межах багатьох країн світу.

На думку джерелознавців, лише третину свідчень актуалізовано, тобто опубліковано у збірниках, розміщено в мережі Інтернет або розглянуто у наукових і науково-популярних працях. Решта все ще перебуває у фондах архівів України та Росії, у колекціях музеїв і бібліотек, приватних осіб, а також в інших зарубіжних країнах.

Які найфундаментальніші висновки випливають з новітніх надбань історіографії проблеми та джерелознавчих студій?

По-перше, науково доведено, що людомор 1932–1933 рр. був штучним, наперед спланованим і організованим комуністичним режимом, розглядався ним як ключова ланка в ланцюгу масового терору і репресій з метою побудови «держави-комуні», остаточного утвердження режиму одноособової влади, фізичного винищення усіх сил спротиву, тотальної денационалізації і зміни генофонду України. Встановлено набагато ширші хронологічні межі голоду (почався з 1929 і тривав до літа 1934 р.) і його географії: охопив терени, найбільш щільно заселені українцями. Йдеться про територію нинішніх Харківської, Полтавської, Сумської, Черкаської, Дніпропетровської, Житомирської, Запорізької, Київської, Луганської, Миколаївської, Вінницької, Одеської, Чернігівської областей, Республіки Молдова, а також Кубані в РФ.

По-друге, ґрунтовніше з'ясовано причини і мотиви застосування до українського народу голоду як засобу розправи і помсти за його опір окупації України й експорту більшовицько-російської влади, насильницьким хлібозаготівлям і примусовій колективізації, за прагнення зберегти свою самобутність, мову, культуру і національну гідність. Висновок дослідників про багатомірність наслідків Голодомору підтверджує думку відомої письменниці Оксани Пахльовської про фізичне, демографічне, економічне і психологічне знищення тисячолітньої «цивілізації хліба», ментальності селянського світу України. Власне, Голодомор – це не тільки мільйони смертей фізичних, а ще більше жертв ненароджених, покалічених морально і духовно [14]. Він знецінював саму людину, робив її жорстокою і безбожною. Очевидно, не випадково, що саме в період Голодоморів в Україні було найбільше понищено храмів і церковнослужителів, підірвано основи християнської віри й моралі. Злочини більшовизму і сталінізму тожожні злочинам нацизму і гітлеризму.

По-третє, шляхом аналізу документальних та інших джерел, включно зі статистичними й демографічними відомостями, залученням кількісних методів опрацювання переписів населення, історична, юридична і демографічна науки вприду підійшли до встановлення реальних масштабів втрат України від геноциду. Один із фундаторів досліджень Голодомору С. Кульчицький іще на початку 1990-х р. на основі зіставлення даних офіційних переписів населення встановив, що його кількість в УСРР зменшилася на 3939 тис., і припустив, що більшість із них стали жертвою голоду. Відтак він з'ясував, що голод безпосередньо спричинив 3238 тис. смертей, і цього показника з деякими застереженнями продовжує дотримуватися. За даними академічного інституту демографії, прямі й непрямі втрати України від Голодомору сягають 3943, 5 тис. людей. Натомість голова Асоціації дослідників Голодоморів в Україні В.Марочко, опрацювавши величезний масив архівних документів і статистичних матеріалів, дійшов висновку, що Голодомор тотально охопив територію, на якій проживало 22, 2 млн людей. Середня смертність коливалася на рівні 30%, а в деяких районах – до 50–70%). Це дозволило йому стверджувати, що від голоду померло щонайменше 7 млн осіб. На нашу думку, не слід драматизувати наявні розбіжності щодо кількості прямих і опосередкованих втрат українського народу, оскільки дослідження і відповідні дискусії науковців тривають, удосконалюються методики демографічних студій, виявляються досі невідомі джерельні свідчення. Разом із тим, ножиці втрат від Голодомору, які фігурують у працях українських і зарубіжних авторів, усе ще великі і становлять від трьох до десяти мільйонів осіб.

У цьому зв'язку варті уваги продуктивні студії В. Сергійчука щодо уточнення втрат України внаслідок Голодомору. Саме на основі джерельних свідчень він поставив під сумнів занижені показники жертв Голодомору через неврахування цілої низки свідчень: зокрема, відсутність реєстрації смертності дітей до одного року, осіб, що відбували покарання у в'язницях, засуджених за різного роду злочини, некоректність базових даних про кількість населення на початок 1932 р. За його підрахунками, зробленими на базі статистично-економічних показників областей УСРР, на початок 1932 р. нараховувалось 25,5 млн сільських жителів (а за переписом 1926 р. – 23,6) при загальній кількості населення УСРР 32,7 млн, а до 1937 р. це число скоротилося до 18,8 млн. На цій підставі В. Сергійчук відстоює думку про те, що мінімальна цифра українських жертв Голодомору сягає 7 млн осіб. (До речі, авторитетний дослідник Голодомору Дж. Мейс називав цифру 7,5 млн, застерігаючи, що цей

показник може бути більшим). Принагідно варто нагадати, що на пам'ятнику, встановленому у Вінніпезі з нагоди 50-річчя трагедії, написано, що від планово створеного голоду-геноциду в Україні загинуло понад 7 млн осіб. Крім того, у 2003 р. ООН ухвалила Спільну заяву делегацій 27 країн, до якої приєдналася ще ціла низка держав, «Про Великий голод (Голодомор) в Україні». В ній Голодомор оцінювався як національна трагедія українського народу, в результаті якої загинуло від 7 до 10 млн людей.

По-четверте, новітня історіографія на основі аналізу етнічного складу жертв Голодомору однозначно стверджує, що найбільших втрат зазнали українці, насамперед українське селянство, а це дає підстави говорити про етнічне забарвлення геноциду [11]. С. Білокінь переконливо довів, що влада під виглядом ліквідації дефіциту робочої сили організувала масове переселення росіян та інших етносів на спорожнілі території України. До того ж, Голодомор призвів до ліквідації «другої України» на Кубані: жителям, котрі тут залишилися, було наказано в 1939 р. записуватися росіянами [1, с. 66–68]. Досліджуючи етнічне обличчя Голодомору, необхідно встановити якомога точніші втрати як українців (понад 95% усіх його жертв), так і білорусів, поляків, німців, росіян, болгар, кримських татар та представників інших національних спільнот, які загинули голодною смертю. Отже, не викликає сумніву, що за етнічною спрямованістю, жахом і масштабами втрат Голодомор став не тільки геноцидом, але й етноцидом українського народу, інструментом ліквідації «українського націоналізму» [8].

По-п'яте, більшість сучасних істориків не оминають соціокультурного, психологічного, морально-етичного й ментального виміру Голодомору як каральної акції. Наслідки Голодомору набагато масштабніші і глибші, ніж чисто людські втрати (це, звичайно, втрати найголовніші, оскільки йдеться про життя людей), – але ці наслідки торкнулися й тих, хто залишився живим або ще не народився. Йдеться про демонтаж української ідентичності, яка досягла нової якості в умовах політики українізації та коренізації, глибокі морально-психологічні та духовні травми, які й досі відчуває українське суспільство. Відбулася імплантacja не властивих українському менталітету таких явищ, як соціальний страх, покірність, пасивність, політична апатія; було приглушено, а відтак і знищено традиційне почуття селянського індивідуалізму. Під прикриттям голоду насаджувалось безбожництво, винищувалась національна еліта, було поставлено крапку на політиці українізації, особливо міст, оскільки з середини 1930-х рр. їх населення поповнювалося за рахунок інтенсивної імміграції росіян.

Спираючись на надбання історіографії та джерелознавства, історики, демографи, етнологи, представники інших галузей гуманітаристики покликані продовжити дослідження актуальної, гострої і важливої теми, якою є Голодомор-геноцид і його наслідки. Можна спрогнозувати кілька напрямів подальшої роботи в цій царині. **Перший** пов'язаний з необхідністю глибше з'ясувати співвідношення міжнародно-правового трактування геноциду і українських реалій 1932–1933 рр. Для цього дуже важливо об'єднати зусилля різних фахівців – істориків, правників, демографів, етнополітологів, соціологів, психологів, філологів, філософів, представників інших галузей знань, долучити зарубіжних фахівців. Тепер, коли в основному з'ясовано причини, мотиви, способи і методи організації Голодомору в різних місцевостях України і в регіонах СРСР з великим відсотком українського населення, коли загалом відомі його головні замовники і виконавці, оприлюднено відомості про кількість прямих і опосередкованих жертв (хоча й не остаточно), назріла потреба системного аналізу всіх компонентів трагедії в цілісності. Цей **другий напрям** голодоморознавства набуває особливої актуальності в контексті декомунізації суспільства і подолання «синдрому совковості». Маємо відштовхнутись від з'ясування зловісності ідейно-теоретичних засад комуністичної ідеології, її ленінсько-сталінської інтерпретації й практичної реалізації в рамках антинародного експерименту побудови так званого соціалізму з його людиноненависницьким обличчям. Геноцид став одним із методів втілення в життя ленінсько-сталінських прожектів, засобом і результатом проведення нечуваного експерименту над людьми, полігоном для якого було взято Україну. Системний підхід, а він пріоритетний для сучасної історіографії, дозволить зв'язати в єдине ціле ключові компоненти сталінської програми Голодомору-геноциду: теорію і практику класової боротьби, світової пролетарської революції, застосування насильства і репресій, роз-

палювання міжнародних і громадянських воєн, насаджування міфів про дружбу народів, пролетарський інтернаціоналізм і злиття націй, ігнорування інтелектуального потенціалу нації, тотальну атеїзацію суспільства і насадження бездуховності, протиставляння моральних і матеріальних цінностей, нарешті, монополію однієї політичної сили та її ідеології. Все це разом узятє може бути повноцінно пізнано на **міждисциплінарному рівні**.

Третій напрям – це міжнародний контекст проблеми. З одного боку, йдеться про реакцію зарубіжних держав і міжнародних організацій та закордонної преси на Голодомор, їхню позицію в тих конкретно-історичних умовах і участь або неучасть у попередженні його трагічних наслідків, а з другого боку, про діяльність зарубіжних дослідницьких осередків, зокрема вчених української діаспори, які працюють у царині Голодомору. Сьогодні, як ніколи раніше, наявні сприятливі умови для кооперації зусиль вітчизняних і зарубіжних дослідників з метою встановлення на основі комплексного аналізу джерел і досконалих методик якомога реальніших демографічних втрат України внаслідок Голодомору-геноциду.

Отже, українська історіографія та джерелознавство разом із зарубіжними вченими вийшли на новий етап у дослідженні Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду українського народу, етап, що дозволить збагатити знання про всі сегменти трагедії світового масштабу, включно з людськими втратами. Виступаючи біля Меморіалу пам'яті жертв Голодомору у листопаді 2014 р., Президент України П. Порошенко процитував дуже важливу думку Джеймса Мейса про те, що Сталін прагнув знищити українське селянство, українську інтелігенцію, українську мову, український дух, українську культуру й українську історію, знищити Україну як таку. Чорну справу кривавого диктатора нині продовжує його духовний потімок Путін шляхом збройної агресії, розчленування й окупації України. Війна проти України триває.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Білокінь С. Нові студії з історії большевизму. – К.: ІУ НАН України, 2007. – 410 с.
2. Борисенко В. Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. – К.: ВД «Стилос», 2007. – 288 с.
3. Боряк Г., Папакін Г. Голодомор в Україні 1932–1933: реєстр архівних документів, опублікованих в 1990–2007 рр. // Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 рр. в Україні. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2008. – С. 421–532;

Кульчицький С.В. Внесок Руслана Пирого у дослідження історії Голодомору 1932–1933 років в Україні: мовою документів // Архіви України, 2011. – № 2–3. – С. 275–289 та ін.

4. Голодомори в Україні: Одеська область (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947) / Дослідження, спогади, документи. – Одеса: Астропринт, 2007. – 460 с.; Геноцид українського народу: голодомор 1932–1933 рр.: запорізький вимір. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – 320 с.; Голодомор 1932–1933 рр.

на Луганщині. – К.: ВД «Стилос», 2008. – 284 с.; Голодний мор 1932–1933 рр. на Кіровоградщині. – Кіровоград: Б.в., 2008. – 368 с. та ін.

5. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К.: Політвидав України, 1990. – 606 с.; Упокорення голодом. Зб. документів (упорядник М. Мухіна). – К.: АН України, 1993. – 311 с.; Командири великого голоду. Поїздка В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. (За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала). – К.: Генеза, 2001. – 399 с.; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упорядн. Р.Я. Пиріг. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1128 с.; Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К.: ВД «КМА», 2008. – 604 с. та ін.

6. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки (під ред. В. Литвина). – К.: Наукова думка, 2003. – 936 с.; Голодомор 1932–1933 років: основні дійові особи і механізми здійснення. – К.: МАУП, 2004. – 320 с.; Голодомор 1932–1933 років в Україні: каральні органи більшовицького режиму. – К.: МАУП, 2007. – 211 с. та ін.

7. Гудзь В. Еволюція поглядів Станіслава Кульчицького на голод в Україні 1932–1933 рр. та їх вплив на вітчизняний науковий дискурс // Наукові праці історичного факультету Запорізьк. НУ, 2013. – Вип. XXXV. – С. 297–302.

8. Зімон Г. Чи був голодомор 1932–1933 рр. інструментом «ліквідації» українського націоналізму? // Український історичний журнал, 2005. – № 2. – С. 118–131.

9. Калакура Я.С. Новітня історіографія Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду українського народу: надбання і прорахунки // Персонал, 2008. – № 1. – С. 105–113; його ж. Документальні та історіографічні свідчення про голодомор 1932–1933 рр. як геноцид українського народу // «Секретно. Не для печаті»: До 75-річчя голодомору-геноциду 1932–1933 рр. – К.: КМУ, 2008. – С. 115–138 та ін.

10. Калініченко В., Яценко Є. Історіографія голодомору 1932–1933 років в Україні // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. – К. – Нью-Йорк: Вид. Спілки визволення України, 2000. – С. 15–26; Яшук П. Маловивчені аспекти геноциду-голодомору в Україні // Там само. – С. 217–234; Васильєв В.Ю. Голод 1932–1933 років в Україні: нові інтерпретації та тенденції у вітчизняній історіографії // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К.: ІУ НАН України, 2004. – Вип. 27. – С. 271–302; Марочко В.І. Сучасна зарубіжна історіографія голоду 1932–1933 рр. в Україні: нова чи стара інтерпретація? // Український історичний журнал, 2006. – № 3. – С. 186–199; Чернявська К.В. Сучасні історіографічні дослідження проблеми голодомору 1932–1933 рр. в Україні: тенденції та напрямки // Наук. вісн. Микол. НУ ім. В.О. Сухомлинського. – Серія іст. науки. – Вип. 3.35. – 2013. – С. 262–268 та ін.

11. Куліш А. Генетичний голодомор 1932–1933. – Полтава: Б.в., 2000. – 84 с.; його ж. Геноцид: голодомор 1932–1933: причини, жертви, злочинці. – Вид. 3-є, доп. – Х.: Просвіта, 2001. – 97 с.

12. Кульчицький С. Демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні. – К.: ІУ, 1989. – 13 с.; його ж. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид. – К., 2005. – 230 с. та ін.

13. Марочко В. Голодомор 1932–1933 рр. – К.: Б.в., 2007. – 64 с.; його ж. Територія Голодомору 1932–1933 рр. – К.: Б.в., 2014. – 64 с.; Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомор в Україні: Хроніка. – К.: ВД КМА, 2008. – 294 с. та ін.

14. Пахльовська О. Мати і антихрист: відлуння голодомору в літературі // Урок української, 2004. – № 1. – С. 36–38.

15. Сергійчук В. Як нас морили голодом. – Вид. 3-є, доп. – К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 2006. – 392 с.; його ж. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. – Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2015. – 168 с.

ІСТОРИОГРАФІЯ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИХ ТА МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ НАСЛІДКІВ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ

Розкривається історіографічний аспект проблеми, аналізуються здобутки сучасної української історичної науки та визначаються перспективні напрямки подальшого дослідження стану соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків Голодомору 1932–1933 рр.

Ключові слова: голод, Голодомор, історіографія, демографічні втрати, морально-психологічні наслідки.

Nataliya Meheda

HISTORIOGRAPHY OF SOCIAL-DEMOGRAPHIC, MORAL AND PSYCHOLOGICAL CONSEQUENCES OF THE HOLODOMOR OF 1932–1933

The research is dedicated to the historiographical aspect of the topic. The achievements of contemporary Ukrainian historians are analyzed, the promising areas for further study of the socio-demographic, moral and psychological consequences of the Holodomor 1932–1933 are proposed.

Keywords: hunger, the Holodomor, historiography, demographic losses, moral and psychological consequences.

Актуальність теми полягає в тому, що сучасний етап наукових досліджень сприяв появі значної кількості наукової літератури з проблем Голодомору 1932–1933 років, що актуалізувало необхідність історіографічного аналізу праць даного періоду.

З другої половини 1980-х – на початку 1990-х рр. про Голодомор 1932–1933 рр. почали писати на сторінках журналів «Вітчизна», «Жовтень», («Дзвін» з 1990 р.), «Київ», «Український історичний журнал» та інших.

Зі зміною основних тенденцій історіографічного розвитку в кінці 1980-х – на початку 1990-х років формуються перші наукові розвідки наслідків трагедії. Вже у 1990 р. було опубліковано збірник «Голод 1932–1933 на Україні: очима істориків, мовою документів» [1].

Серед перших українських істориків, які почали досліджувати наслідки Голодомору 1932–1933 років, були С. Кульчицький, Ю. Шаповал, І. Курас, С. Діброва, М. Панчук, П. Варгатюк, С. Спірін, В. Даниленко та ін. Науковці почали переосмислювати події голодних років із залученням нових архівних документів для відтворення історичної правди.

З'являються нові теми докторських та кандидатських дисертацій, які містять свідчення очевидців та нові архівні дані.

Історики В. Сергійчук, Ю. Шаповал, І. Білас, С. Кульчицький підготували аналітичні праці, які містили опубліковані архівні документи та свідчення очевидців [2].

У 1995–1996 рр. викладено нове бачення на масштаби та катастрофічні наслідки Голодомору.

Науковці І. Білас, С. Кульчицький, Ю. Шаповал, С. Білокінь, В. Сергійчук, Г. Касьянов, В. Да-

ниленко, В. Баран, В. Марочко, Є. Шаталіна, А. Мироненко у своїх працях започаткували новий підхід до аналізу наслідків трагічних подій 1930-х років [2].

З 1990-х років дослідники починають вживати термін «геноцид» до визначення Голодомору 1932–1933 рр.

На регіональному рівні наслідки Голодомору висвітлювали Т. Поліщук, О. Веселова, Г. Баташан, Р. Беженуца, М. Біличенко, Ю. Авраменко, В. Гнатюк, В. Іваненко, О. Удод та інші [3].

У 2003 році вперше вийшла монографія вітчизняних науковців «Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки» під загальною редакцією В.А. Смолія. Хоч вона і не охоплює всієї проблематики теми голодного лихоліття, але визначила особливості висвітлення голоду в історіографічному дискурсі (українському та іноземному) [4].

Нову, більш вагому джерельну базу дослідження проблеми представлено в наукових працях провідних вітчизняних істориків-спеціалістів: В. Марочка, Є. Шаталіної, М. Панчука, А. Шаблія, Ю. Шаповала та ін. Вченими умовно визначено етапи розвитку історіографії проблеми та зроблено відповідні висновки щодо досягнень вітчизняної історичної науки: виділення проблеми Голодомору в окреме поле історичного дослідження, подолання радянської концепції історії; Голодомор розглядався крізь призму суперечностей радянського політичного керівництва й інтересів українського селянства; Голодомор визначався як акт геноциду українського народу.

В. Головка у своїй науковій розвідці стверджував, що у вивченні Голодомору сформувався новий науковий стандарт – ґрунтовне докумен-

тальне дослідження, доповнене пошуком нових концептуальних підходів [4, с. 108–132]. Дослідник виділив ряд аспектів: демографічний, морально-етичний, емпіричний, історіографічний та суспільно-політичний, які, на його думку, потребують додаткового вивчення та висвітлення. Історіографічний аналіз праць здійснювався автором на основі проблемно-хронологічного підходу, що дало змогу простежити еволюцію концептуальних і теоретико-методологічних засад, якими керуються сучасні вітчизняні історики при висвітленні й трактуванні подій 1932–1933 років в Україні, що й становить історіографічну цінність дослідження.

У цьому аспекті науковий інтерес викликала праця В. Васильєва «Голод 1932–1933 рр. в Україні: нові інтерпретації та тенденції у вітчизняній історіографії». Автор запропонував періодизацію сучасної історіографії Голодомору на основі розвитку та змін концептуальних підходів вітчизняних істориків до тлумачення подій 1932–1933 рр.: кінець 1980-х – початок 1990-х рр.; середина 1990-х рр.; кінець 1990-х – початок 2000 рр. Підсумовуючи здобутки істориків кожного етапу, В. Васильєв визначає основні тенденції розвитку української історіографії, а саме розширення поля наукових досліджень, появу нових тем і напрямів. У статті проаналізовано зовнішні та внутрішні фактори, що вплинули на розвиток історичної свідомості сучасних українських дослідників, розкрито методологічні основи та концептуальні підходи до висвітлення явища Голодомору 1932–1933 рр. На основі порівняльного методу автор робить спробу виявити загальні та специфічні наукові підходи, наголошує на необхідності комплексного дослідження характеру Голодомору, поглиблення діалогу з вченими різних країн світу, застосування нових методик [5].

Професор Я. Калакура узагальнив надбання української історіографії у своїй праці «Новітня історіографія Голодомору 1932–1933 років як геноциду українського народу: надбання і прорахунки», яка містить бібліографічний покажчик публікацій про Голодомор 1932–1933 рр. За авторськими підрахунками, в період від 1932-го до 2007 р. в Україні і світі опубліковано понад 13 тисяч документальних збірників, колективних та індивідуальних монографій, дисертаційних робіт, наукових статей, матеріалів міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових конференцій, навчальних посібників, публіцистичних творів, спогадів очевидців, газетних статей, з них близько 5 тисяч наукових, науково-популярних праць історичного характеру. Охарактеризувавши періоди історіографічного процесу досліджень проблем Голодомору 1932–1933 рр.,

автор сформулював ряд узагальнень, довів, що Голодомор 1932–1933 рр. в Україні підірвав і послабив сили українського опору радянській владі. В Україні, як і за її межами, не досягнуто згоди стосовно подій, означених як «Голодомор».

Дослідник обґрунтовує необхідність історіографічного осмислення проблеми, тобто аналізу її дослідження, надбань і сучасного стану. Учений запропонував власну періодизацію історіографії Голодомору, критеріями для якої стала поява якісно нових підходів до вивчення причин і масштабів Голодомору або їх нового трактування, застосування досконаліших методів дослідження. Автор виокремлює внесок української історичної науки, а також окреслює перспективні напрямки подальшої роботи в цій царині [6].

Розвиток досліджень Голодомору в Україні простежила Л. Гриневич, виділяючи такі особливості вітчизняної історіографії з даної проблеми: 1) регіоналізація тематики досліджень; 2) структуралістський підхід до проблеми голоду через вивчення колективізації при одночасному аналізі соціально-економічних та політико-ідеологічних особливостей; 3) співпраця українських істориків з науковцями діаспори та вченими зі США й Канади. Авторка проаналізувала провідні праці сучасних вітчизняних істориків, присвячених Голодомору в Україні, відзначила політизованість теми. Л. Гриневич зазначає, що існує небезпека розпалювання міжетнічних суперечностей на сучасному етапі, що може призвести до виявів ксенофобії та антисемітизму в інтерпретаціях Голодомору в сучасній історичній науці. Одним з недоліків української науки з цієї тематики Л. Гриневич вважає недостатню інтегрованість у глобальне наукове середовище [7].

До історіографічного аналізу зарубіжних наукових праць з проблеми Голодомору в цей час звертається ряд вітчизняних науковців. Так, історик В. Марочко провів детальний історіографічний аналіз праць відомих російських істориків В. Данилова, І. Зеленіна, М. Івницького, Д. Волкогонова, В. Цапліна, О. Осокіної, Н. Араловець, В. Кондрашина, Є. Осолкова, використовуючи проблемний підхід [8]. Автор детально проаналізував основні здобутки українських істориків діаспори, яким належав пріоритет у вивченні даної проблеми [9].

У статті «Сучасна зарубіжна історіографія голоду 1932–1933 рр. в Україні: нова та стара інтерпретація?», опублікованій в «Українському історичному журналі», В. Марочко розкриває новітні тенденції в зарубіжній історичній науці. Історіографічну базу дослідження представлено працями відомих учених: Р. Конквеста, Дж. Мейса, Ш. Мерля, А. Буллока, Р. Маннінга, Г. Ріттеншпорна, Ш. Фіцпатрік, М. Гільдермаєра,

А. Хайнріха, А. Граціозі, С. Віткрофта, Р. Девіса, В. Данилова, І. Зеленіна, М. Івницького, Є. Осолкова, В. Кондрашина, О. Осокіної, С. Куртуа, Г. Зімона та ін. Автор виділяє три напрями сучасної зарубіжної історіографії Голодомору, а саме: американську, європейську, російську. Історіографічний аналіз здійснюється на основі проблемно-хронологічного підходу. В рамках наукового дослідження виділено два основні проблемні напрямки: 1) з'ясування мотивів, причин і наслідків (демографічних втрат) та виявлення антиукраїнської спрямованості Голодомору; 2) політико-правова оцінка Голодомору як акту геноциду українського народу. В. Марочко простежує вплив праць Р. Конквеста та Дж. Мейса на зарубіжну історичну науку, їх критику з боку німецьких, російських, англійських істориків та висловлює власне бачення проблеми. Особливого значення набуло те, що голод розглядався в контексті аграрної та соціально-економічної історії СРСР. На думку автора статті, в зарубіжній історичній науці існують різні погляди на розуміння суті поняття «геноцид», що й унеможливує формування об'єктивної оцінки трагічних подій 1932–1933 рр. в Україні [10].

Історик Г. Васильчук так само звернувся до дослідження історіографії Голодомору. Дослідник проаналізував основні концептуальні підходи до проблеми колективізації та розкуркулення на теренах УРСР. Вчений, зіставляючи результати досліджень провідних західних істориків (М. Таугера, Ш. Фіцпатрік, Л. Віоли, Р. Маннінга, А. Граціозі, Ш. Мерля, С. Віткрофта, Ш. Плаггенборга та ін.) щодо причин та наслідків голоду для СРСР, виділив основні концептуальні підходи, що виражались у трьох ключових підходах до вивчення історії 1920–1930-х рр.: модернізація, повсякденність та концепція тоталітаризму [11].

В контексті духовного життя українського селянства в умовах соціально-економічних експериментів радянської влади проблему Голодомору розглянуто в монографії С. Дровозюка «Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20–30-х рр. ХХ ст.: Історіографічний нарис» [12].

Історик О. Стасюк провела ґрунтовне дослідження процесів деформації традиційної культури українців у 1930-х роках, проаналізувала ступінь дослідження проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографії, навела ряд причин і факторів, що призвели до зламу традиційної культури та деморалізації [13].

Важливою науково-кваліфікаційною працею, присвяченою безпосередньо проблемам історіографії Голодомору 1932–1933 рр., стала дисертація А. Серпутько «Сучасна українська та російська історіографія причин та наслідків Голодомору в

УРСР 1932–1933 років». У роботі досліджувалися сучасні тенденції в українській та російській історіографії щодо розвитку й закономірностей нагромадження історичних знань про причини та наслідки голоду в Україні [14].

Цікавий погляд на події Голодомору 1932–1933 рр. в Україні висловив відомий український історик Г. Касьянов. Його праця «Danse macabre. Голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-і – початок 2000-х)» (2010) є спробою дослідити голод як одну з форм гранднративу українського минулого. В центрі уваги вченого не події 1932–1933 років, а їх інтерпретація у науковому, публіцистичному та політичному дискурсах кінця 1980-х – 2000-х років. На прикладі Голодомору вчений показує взаємодію колективної пам'яті та історії, історичної науки та політики [15].

Сучасну українську та зарубіжну історіографію Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, аналіз, концепції та погляди вчених на проблеми голодних років відображено у дисертації К. Назарової [16].

Дослідниця А. Булгакова у дисертації «Жіночтво українського села часів Голодомору 1932–1933 рр.: соціально-економічний та духовний аспекти» розкрила особливості життя й діяльності представниць різних суспільних прошарків українського села в часи голодного лихоліття [17].

«Статистичні параметри території Голодомору в Україні засвідчують одночасну наявність політичних, соціально-демографічних та морально-психологічних ознак цієї трагедії. Територія Голодомору охопила у 1932–1933 рр. усі області та райони УСРР, накривши жахливим лихоліттям 22,4 млн осіб» [18].

На сучасному історіографічному етапі для в'яснення кількості жертв Голодомору необхідно поглиблювати дослідження в таких напрямках, як природний і вимушений рух населення, динаміка народжуваності, смертності, тривалості життя, міграції тощо.

У статті «Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки» наведено новий погляд на оцінку демографічних втрат після Голодомору окремо для жителів українського міста й села, стверджується, що не лише сільські, а й міські мешканці зазнали відчутних втрат. Ця спільна праця істориків та демографів враховує жертви населення УСРР впродовж 1932–1934 рр.: загальні втрати за цей період становлять 4,5 млн, у тому числі 3,9 млн – через надсмертність і 0,6 млн – ненародженими. Втрати через надсмертність за цей період у розрахунку на 1000 населення становлять 39,3 – у міських поселеннях та 164,5 – у сільській місцевості. На основі реконструкції демографічної динаміки міського та сільсько-

го населення у 1927–1939 рр. виявлено значні відмінності не лише в рівні показників надсмертності, а й в їх динаміці та повіковій структурі. Історико-демографічний аналіз показав, що ці відмінності слід розглядати в тісному зв'язку з багатьма соціально-економічними факторами. Важливе значення в міських поселеннях мала ієрархічна карткова система продовольчого забезпечення, що обумовлювало неоднакові можливості виживання для різних груп населення залежно від ступеня виробничої значущості [19].

Демограф О. Рудницький зазначає, що надлишок смертей у сільській місцевості еквівалентний 16,5% від загальної кількості сільського населення у 1933 р.; у міських поселеннях цей показник становить 4%. Майже 90% прямих втрат унаслідок голоду припадає на 1933 рік, зокрема на його перше півріччя. Якщо у 1933 році втрати внаслідок надсмертності серед сільського населення більш ніж у п'ять разів перевищували такі серед міського населення, то показники 1934 р. – подібніші. У статті показано, що виявлені відмінності у рівні, динаміці та віковій структурі втрат унаслідок голоду у містах та селах України є наслідком впливу багатьох політичних та соціально-економічних факторів [20].

Отже, в історіографії демографічних втрат населення України і в наш час немає консенсусу щодо кількості втрат населення України внаслідок Голодомору 1932–1933 рр. Науковці оцінюють втрати за допомогою статистичних даних або на основі оцінок свідчень очевидців.

У новітній історіографічний період у втрати населення України почали включати і міське населення, а до цього враховували переважно втрати населення сільського. Демографічний

аналіз доводить, що у період між переписами 1926-го та 1939 рр. міське населення також голодувало та мало втрати, хоча й менші.

Мало дослідженими залишаються особливості життєдіяльності та специфіка виживання в умовах голоду серед різних соціальних груп населення. Більшість даних по усній історії Голодомору зосереджено на свідченнях сільського населення. Демографічна криза 1932–1933 років стала наслідком кризи в усіх сферах суспільного життя, однак сила та механізми цієї руйнації в селі та місті відрізнялися.

Українські історики наводять уточнені демографічні цифри втрат від голоду за рахунок комплексного використання різних статистичних підходів, але їхні дані коливаються в межах від 3,5 млн до 15 млн українців, що зумовлено особистими переконаннями вчених та відсутністю в їхніх працях досі невідомих архівних документів і матеріалів; визначають особливості демографічних наслідків по окремих регіонах УСРР (Харківщина, Південь України, Поділля) та інших районах СРСР (Поволжя, Кубань, Північний Кавказ, Казахстан, Сибір), які постраждали від Голодомору 1932–1933 рр. Досліджено питання національного складу загиблих від Голодомору в УСРР (німців, поляків, білорусів); проаналізовано роботу системи тогочасних органів фіксування демографічної інформації (ЗАГСи, дані переписів 1926-го та 1937 рр.), але ступінь надійності цих даних викликає сумніви і дає можливість для подальших досліджень.

Отже, здобутки сучасної української історіографії у висвітленні Голодомору 1932–1933 рр. в Україні налічують кілька тисяч назв і доводять його геноцидний характер.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р.Я. Пиріг. – К.: Політвидав України, 1990. – 604 с.
2. «33-й: Голод: Народна Книга – Меморіал» / Упоряд.: Коваленко, Маняк. – К., 1991 р. – 584 с.
3. http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/Documents/Bibliogr_Region.php
4. Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / [редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.]. – К.: Наукова думка, 2003. – 888 с.
5. Васильєв В.Ю. Голод 1932–1933 років в Україні: нові інтерпретації та тенденції у вітчизняній історіографії / В.Ю. Васильєв // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2004. – Вип. 27. – С. 271–301.
6. Калакура Я.С. Новітня історіографія Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду українського народу: надбання та прорахунки / Я.С. Калакура // Персонал. – 2008. – № 1. – С.105–113.

7. Л. Гриневич. Хроніка колективізації та Голодомору в Україні: 1927–1933. – Т.1: Початок надзвичайних заходів. Голод 1928–1929 рр. – Кн.1. – К. 2008. – 552 с.; Кн. 2. – К., 2012. – 680 с.; Кн. 3. – К., 2012. – 264 с.
8. Марочко В.І. Концептуальні підвалини західноєвропейської та російської історіографії Голодомору 1932–1933 рр. в Україні / В.І. Марочко // Український історичний журнал. – 2003. – №5. – С. 125–145.
9. Марочко В.І. Теоретично-методологічні проблеми вивчення Голодомору 1932–1933 років в Україні / В.І. Марочко // Україна соборна : зб. наук. ст. – 2004. – Вип.1. – С. 249–269.
10. Марочко В.І. Сучасна зарубіжна історіографія голоду 1932–1933 рр. в Україні: нова чи стара інтерпретація? / В.І. Марочко // Український історичний журнал. – 2006. – №3. – С. 186–198.

11. Васильчук Г.М. Колективізація і політика розкуркулення в СРСР (кін. 20-х – перша пол. 30-х рр.): концепції сучасної західної історіографії / Г.М. Васильчук // Наукові праці іст. фак. Запорізького нац. ун-ту. – 2007. – Вип.20. – С. 438–444.
12. Дровозюк С.І. Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20–30-х рр. ХХ ст.: Історіографічний нарис / С.І. Дровозюк – Вінниця: О. Власюк, 2005. – 364 с.
13. Стасюк О.О. Деформація традиційної культури українців в кінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст.: Дис. канд. істор. наук: 07.00.05 / О. О. Стасюк. – К., 2007. – 228 с.
14. Серпутько А.Ю. Сучасна українська та російська історіографія причин та наслідків Голодомору в УРСР в 1932–1933 років: Дис. канд. істор. наук: 07.00.06 / А.Ю. Серпутько. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – 207 с.
15. Касьянов Г. Dance macabre. Голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-і – початок 2000-х). / Г. Касьянов – К.: Наш час, 2010. – 271 с.
16. Назарова К.В. Сучасна історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні: 1986–2009 роки: Дис.канд. істор. наук: 07.00.06 / Назарова Катерина Вікторівна. – Миколаїв, 2011. – 243 с.
17. Булгакова А.В. Жіноцтво українського села часів Голодомору 1932–1933 рр.: соціально-економічний та духовний аспекти: Дис. канд. істор. наук: 07.00.01 / Булгакова Альона Валентинівна. – Київ, 2015. – 204 арк.
18. Марочко Василь. Територія Голодомору 1932–1933 рр. Серія: «Голодомори». – Київ, 2014 – 64 с.
19. Левчук Н.М., Боряк Т.Г., Воловина О., Рудницький О.П., Ковбасюк А.Б. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки/ Український історичний журнал. – 2015. – Вип. 4. – № 523. – С. 84–112.
20. Рудницький О.П. Демографія штучно викликаної людської катастрофи: масовий голод 1932–1933 рр. в Україні / О.П. Рудницький, Н.М. Левчук, О. Волошина, П.Є. Шевчук, А.Б. Ковбасюк // Демографія та соціальна економіка. – 2015. – №2. – С. 11–30.

ГЕНОЦИД УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ В СРСР 1932–1933 РОКІВ

Аналізуються ідеологічні й програмні засади марксизму-ленінізму щодо побудови комуністичного суспільства на руїнах Російської імперії. Розкрито антиукраїнську політику більшовизму в Україні у період колективізації.

Ключові слова: українська нація, селянство, голод, хліб, репресії, геноцид.

Petro Chernega

THE GENOCIDE OF UKRAINIAN NATION IN THE USSR 1932–1933

Ideological and programmatic principles of Marxism-Leninism are analyzed in relation to the construction of communist society on ruins of the Russian empire. The antipeasant and anti-Ukrainian policy of bolshevism in the period of collectivization is revealed.

Keywords: Ukrainian nation, peasantry, hunger, bread, repressions, genocide.

Сьогодні, коли український народ укотре веде справедливу війну з російськими окупантами і сепаратистами та колабораціоністами на Донбасі, ми знову і знову повертаємося до аналізу наслідків «братовбивчої дружби», яку українцям нав'язували Московія, а згодом імперська, радянська і путінська Росія, забуваючи про пересторогу геніального сина України І. Франка: «Москвофілство, як усяка підлість, всяка деморалізація – це міжнародне явище, гідне загального осуду і боротьби з ним» [23, с. 145].

Головний зміст цієї політики – реалізація ідеї «Україна без українців». Вона набула найбільшої активності за часів російської комуністичної диктатури, встановленої на руїнах імперії в ХХ ст., що прагнула побудувати комунізм у новій радянській імперії і в усьому світі.

Зустрівши шалений опір українців, який виявився у відродженні своєї держави – УНР – у 1917 р., у бурхливому національно-культурному розвитку, радянська Росія взяла курс на винищення української нації і колонізацію України росіянами. Для «заміни етнографічного матеріалу» уряд Леніна, а згодом сталінський режим вдалися до масових репресій, розстрілів, варварського й цинічного методу винищення українців голодом у 1921–1923 і Голодомором у 1932–1933 рр.

Організатором голоду на теренах поваленої Російської імперії виступили більшовики на чолі з В. Ульяновим (Леніним). Людина, яка ніколи фізично не працювала, не була у наймах, не знала сільського господарства, фабрично – заводського середовища і виробництва, «майстер політичного крутіїства, дурисвітства і канібальської жорстокості», пише Микита Шаповал у статті «На смерть тирана» 23 січня 1924 р., – стала «будувати нове суспільство» від імені пролетаріату, висловлювати його «волю», «думки», «вимоги» [24].

Трудова армія під керівництвом Сталіна і продовольчі загони голодних росіян з усіх регіонів грабували й вивозили з України зерно, сало, м'ясо, курей, гусей та інші продукти, супроводжуючи пограбування розстрілами тих, хто чинив опір, а також національної творчої інтелігенції. «Нам потрібна сама Україна, – заявляли комуністичні вожді, – людність не потрібна». Таку саму ідею сповідував і втілював на практиці керівник уряду УСРР Х. Раковський [15, с. 33].

Будівництво так званого соціалізму засобами політики «воєнного комунізму», комуністична організація сільського господарства, його пролетаризація за К. Марксом призвели до громадянської війни і страшного голоду 1921–1923 рр. в Україні, Поволжі й інших регіонах колишньої імперії, населених українцями. Більшовики вивезли з України з урожаю 1921 р. близько 30 млн пудів зерна (з них 1 млн пудів з фонду допомоги голодуючим). Таке саме пограбування вони здійснили й наступного року. Голод охопив не лише селян, а й населення міст, призвівши їх до людоїдства, яке описав П. Тичина в поемі «Чистила мати картоплю», зобразивши з дантивською силою образ матері-людожерки [20, с. 7–11]. Комуністична влада оголосила селянам війну. Проте ця трагедія не зупинила тирана, який продовжував повторювати, що «последний и решительный бой» відбудеться проти них у 1931 р. і «бой с ними будет такой, которого еще не видел мир» [11, с. 401–404].

Причини Голодомору – геноциду українського народу 1932–1933 рр. виходять із програмних засад марксизму-ленінізму: побудова комунізму в новій радянській імперії, в Європі та світі засобами диктатури правлячої партії і пролетаріату та пролетаризація селянства, що вилилася в його закріпачення державою [19, с. 64]. Більшовики добре знали історію управління

суспільством за допомогою пограбування й розподілу продуктів харчування.

Голодомор в Україні був спланованою акцією пограбування селян для вилучення коштів на індустріалізацію, проте цим не обмежувався. Родюча українська земля і працьовите багатомільйонне селянство були надзвичайно вигідними для створення нової мілітарної радянської імперії, а геополітичне і стратегічне положення України становили для Сталіна головну передумову й реальний доказ, у разі її приборкання, перемоги його варіанту соціалізму, могутню базу матеріальних і людських ресурсів для побудови радянської імперії і наступного втілення ідеї світової пролетарської революції. Натомість українська селянська нація не підтримала ідеї московської влади.

Уже з 1928 р. селяни в Україні почали голодувати, вони стали приховувати хліб від держави. Перед режимом став вибір: або воювати з селянством, або загнати його у колгоспи й радгоспи і там забрати хліб. Шляхом відчуження від землі, від розподілу виробленої продукції селян перетворили на кріпаків радянської влади. Українське село, згідно з Законом про єдиний сільськогосподарський податок на 1930–1931 рр., було обкладено найбільшим в СРСР податком за визначеною владою шкалою прибутковості. Норми прибутковості 1 га землі – ріллі, засіяного поля і луків – для України становили відповідно 40, 58 і 26 крб. А для Російської РСФР – 37, 46 і 16 крб. [9]. В окремих областях України вони були значно більшими.

Колгоспне закріпачення спричинило опір українського селянства. За даними ГПУ, лише з 20 лютого до 2 квітня 1930 р. відбулося 1716 масових виступів селян, з них 15 збройних, проти колективізації. А протягом року їх було вже понад 4 тис. за участю понад 1,2 млн людей [22]. Їх головним гаслом була вимога відновлення самостійної української держави і ліквідація комуністичних господарств у селі.

Комуністична влада жорстоко придушувала опір повсталих селян України, взявши курс на винищення української нації. Державне політичне управління у 1932–1933 роках заарештувало близько 200 тис. осіб, яких судили, відправили до тюрем і в заслання до східних регіонів СРСР. Павло Штепа, посилаючись на працю В. Голуба «Конспективний нарис історії КПУ», стверджує, що відразу по скасуванні нової економічної політики у 1929 р. і в роки колективізації, сталінський режим репресував і депортував з України 1,2 млн так званих куркулів, які не були репресовані й депортовані до Сибіру ще у 1919–1920 рр., а в українські міста і села лише у 1932 р. завіз понад 200 тис. комуністів, комсомольців і працівників

силових органів з центральних і західних областей Росії [25, с. 217]. Всесоюзний переселенський комітет РНК СРСР до кінця 1933 р. відправив на спустошені Голодомором землі України 329 ешелонів майна й худоби 21 856 господарств і 117 149 членів їхніх сімей з Горьковської, Іванівської та інших областей [6, с. 642].

Антиукраїнська політика більшовиків знекровила продуктивні сили сільського господарства України. У 1930 р. з 22,9 млн тонн зібраного зерна у селян було вилучено 7,8 млн тонн хліба. Наступного 1931 р. зібрали 17,6 млн тонн, а вивезли 6,9 млн тонн. З валового збору 1932 р., що становив 12,8 млн тонн, забрали 7 млн тонн. Залишилося лише насіннєве зерно. Українське село позбавили хліба. Протягом 1932–1933 рр. СРСР вивіз у Західну Європу понад 2,8 млн тонн зерна, вирощеного переважно українськими селянами [1, с. 94].

Влада скоротила до мінімуму присадибні ділянки колгоспників, щоб примусити їх шукати засоби проживання винятково у праці на колгоспному лану, а паралельно забрала в них усі продукти харчування. Перший секретар ЦК КП(б)У П. Постишев, один із головних виконавців волі верховного ката Сталіна, у лютому 1933 р. заявив: «Кращим мірилом якості керівництва сільським господарством були і є хлібозаготівлі» [9]. Колективізація і хлібозаготівля супроводжувалися репресіями і масовими вбивствами селян та їхніх дітей каральними органами, представниками місцевої влади й активістами. Щоб не допустити втечу селян до міста, а також для контролю за пересуванням і персональним обліком усього населення СРСР, більшовики у 1932 р. запровадили паспортний режим та інститут прописки. Селянам паспортів не видавали, а виїзд із села у місто для праці і проживання могли дозволити лише керівництво колгоспу і районні органи влади. Держава таким чином встановила тотальний контроль над суспільством, а для селян запровадила новітню форму кріпацтва. 7 серпня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли закон про охорону державного майна, написаний власноручно Сталіним, згідно з яким за розкрадання урожаю, худоби тощо розстрілювали з конфіскацією майна, а за незначні крадіжки (збирання колосків, пригорщі зерна) позбавляли волі на 10 років, навіть дітей, починаючи з 12-літнього віку. Більшовицька влада, щоб остаточно припинити втечу селян від голоду і ліквідувати їх опір, у грудні 1932 р. заносить на «чорну дошку села, які злісно саботують хлібозаготівлю», а 22 січня 1933 р. Сталін власноручно написав директивний лист ЦК ВКП(б) і РНК СРСР [21], де було документально засвідчено намір Кремля засобами конфіскації будь-

якого продовольства і заборони виїзду селян з України і Кубані в інші регіони організувати масовий голод українських хліборобів. Етнічних українців наприкінці 20-х років налічувалося на Кубані близько 916 тис., що становило понад 70% населення краю, на Північному Кавказі – 3,2 млн, у Поволжі – понад 600 тис. [2, с. 146; 14].

Жертвою цих драконівських законів стала українська нація. Блокада поселень селян-українців військами, тотальне пограбування їхніх господарств завершили виконання більшовиками плану організації Голодомору – геноциду українців на рідній землі, Кубані, Північному Кавказі, у Поволжі й Казахстані. Масове голодування селян охопило всі 55 тис. українських сіл з весни 1931 р. і тривало до зими 1934 р. Воно супроводжувалося масовими вбивствами дорослих і дітей, людоїдством, самогубствами. Масового характеру набрало людоїдство. В Україні було зареєстровано 10 тис. судів над людоїдами, але ці процеси не розкривають масштабів цього страшного соціального явища, обліку якого влада не вела, а сліди трагедії знищувала. Особливих страждань зазнали діти, які становили понад 38% сільського населення. У кожному селі помирали сотні дітей від голоду, їх масово забивала влада за збирання в полі колосків, вони ставали жертвами людоїдів. Щоб вижити, селяни та їхні діти втікали до міста й поза межі України. Міліція на виконання постанови ЦК КП(б)У «Про боротьбу з дитячою безпритульністю» від 6 травня 1933 р. вилучувала їх, відправляла за місто, а німечин від голоду дітей – у спеціальні бараки, де вони помирали. Американський історик Т. Снайдер, аналізуючи матеріали праць українських і зарубіжних вчених, стверджує, що «в українських містах міліція затримувала по кількисот дітей на день: одного дня на початку 1933 р. харківська міліція мала виконати квоту в дві тисячі осіб... а в бараках на смерть чекали до двадцяти тисяч дітей» [16, с. 35]. Відомий український дослідник Голодомору – геноциду В. Марочко стверджує, що у травні 1933 р. у бараках і дитбудинках Харкова перебували понад 27 тис. дітей. Тисячі з них щоденно помирали, а до міста прибували нові жертви комуністичного терору. Замість того, щоб рятувати дітей, ЦК КП(б)У 1 серпня 1933 р. прийняв постанову про масове переселення безпритульних дітей з міст у село, що вмирало з голоду. Смертність дітей, за неповними підрахунками, сягала понад 50% від загальної кількості жертв Голодомору [1, с. 126, 128, 129]. Впродовж 1932–1933 рр. загинуло в кільканадцять разів більше українських дітей і жінок, ніж у роки Другої світової війни.

У січні 1933 р. лютував Голодомор, а керівник ДПУ УСРР В. Балицький зі своїми 16 тис. кадрових працівників, сотнями тисяч міліціонерів і

сільських активістів за період від 1 грудня 1932 р. до 25 січня 1933 р. знайшли у напівмертвих українських селян 14 956 ям, 621 «чорну комору» і 1359 інших таємних сховищ, з яких вилучили 1 718,5 тис. пудів вирощеного хліборобами зерна й інших продуктів [8, с. 179]. У першій половині поточного року, стверджував колишній працівник Укрдержплану С. Сосновий, в Україні щохвилини помирало 17, щогодини понад 1000 і 25 тис. людей щодня [7, с. 159–160].

Сталін у доповіді «Про роботу на селі» 11 січня 1933р. на об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК партії, відзначаючи «успіхи» радянської влади в закріпаченні селян, заявив: «ми (тобто партія, а не колгоспники. – П.Ч.) покликані керувати колгоспами... а політвідділи МТС і радгоспів (каральні органи партії. – П.Ч.) є одним з тих вирішальних засобів, за допомогою яких можна буде усунути всі хиби» [19, с. 221].

Які хиби мав на увазі диктатор? Можливо, лише економічного характеру? Ні. Він думав про завершення плану ліквідації українського етносу, який мав великий досвід національно-визвольної боротьби, прагнув відродження своєї державності і не сприйняв ідеї марксизму-ленінізму. Доля радянської влади і соціалістичного будівництва вирішальною мірою залежала від продуктивних сил України, про що постійно говорили Ленін і його соратники.

А тому «етнографічний матеріал мав бути змінений» засобом Голодомору-геноциду, а територія України – заселена росіянами. Як стверджував у депеші в Рим італійський консул у Харкові Серджіо Граденіго, за інформацією високопосадовців із ГПУ, «катастрофа обмежена винятково Україною, Кубанню і Середньою Волгою», де переважно жили українці. За даними консула, режим мав за мету ліквідувати українську проблему винищенням від 10 до 15 млн людей, переважно селян [1, с. 132]. Адже «національний вопрос, – за Сталіним, – есть по сути дела вопрос крестьянский» [18, с.72].

Керівництво більшовицької Росії, а потім СРСР усвідомлювало, що для відродження російської, але вже радянської імперії необхідно поглинути Україну, а для цього якнайшвидше ліквідувати соціальне джерело українського опору – український етнос, основу якого становило селянство. Воно, стверджував Сталін, «являє собою основну армію національного руху...». Селянство було також носієм національно-культурних і релігійних традицій, тим суспільним середовищем, де зміцнювала свої устої православна церква, проти якої більшовики вели війну не на життя, а на смерть.

Підсумовуючи результати колективізації на І Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників

у лютому 1933 р., тиран усіх часів і народів заявив: «Ті труднощі, що стоять перед вами, не варті навіть того, щоб серйозно про них говорити... Ваші <...> труднощі, товариші колгоспники, – це дитяча іграшка» [19, с. 243]. Наслідки «дитячих іграшок» комуністичного режиму чи не найжахливіші за всю історію людства. На Уманщині Олександра Рабенко з'їла сімох своїх дітей, її брат – рідного сина. У селі Масиняківці Кіровоградської області, де народився відомий український письменник С. Плачинда, у «сталінській грі» з селянами України загинуло понад 911 дітей. Вижило лише двоє, він і сусідська дівчинка. Якщо визнати число жертв Голодомору в 10 млн осіб (справжню цифру і сучасна влада Росії не хоче встановити), то діти серед них становили понад половину. У вересні 1933 р. за шкільні парти не сіло більш ніж дві третини учнів. За три голодні роки кількість учнів і педагогів у багатьох сільських школах становила 2–4 % від загального числа попередніх років [1, с. 130].

Невід'ємним складником сталінського плану геноциду української нації було згорання українізації і посилення репресій проти інтелігенції, виселення мільйонів українців і заселення їхньої землі росіянами. Державний терор і Голодомор – геноцид мали ще одну мету: зупинити, а потім знищити, розчинити в російській культурі українську культуру, яка переживала у 1917–1930 рр. великий розквіт і піднесення. Селянство, що становило 23,3 млн людей з 31,2 млн населення України, було основним носієм національних і культурних традицій, соціальною базою українського національного відродження.

Сталінські репресії проти так званого «ухилу до українського націоналізму», що «розрісся до державної небезпеки» і «став головною небезпекою» (з доповіді Сталіна на XVII з'їзді ВКП(б) у січні 1934 р.), знищили все живе, що могло свідчити про національно-політичну окремішність українського народу у політичній, господарській і культурній сферах його життя. У боротьбі з національно-визвольним рухом в Україні сталінський режим розстріляв і замучив у таборах протягом 20–30-х років ХХ ст. покоління українських патріотів: понад 200 письменників, у творчості яких досить чітко і повно виявився національний, ідейний та духовний зміст і європейський демократичний напрям розвитку, десятки тисяч діячів інших галузей культури, серед яких усіх бандуристів, що зібралися на свій форум у Харкові, Українську Автокефальну Церкву, Українську Академію Наук, зруйнував основу національної освіти і педагогіки.

У добу державного терору й Голодомору – геноциду в Україні було закрито державні курси

української мови й українознавства (1930 р.), академічну історичну секцію на чолі з М. Грушевським (1931 р.), українські школи всіх типів, газети й журнали за межами республіки, заборонено «Український правопис», запроваджений у 1929 р., термінологічні словники, лінгвістичні та лексикографічні праці мовознавчої спадщини 20-х – початку 30-х років як «шкідницькі й націоналістичні, спрямовані на відрив української мови від російської».

Статистика геноциду українського етносу, зокрема й Голодомору 1932–1933 рр., жахлива й трагічна істина про неї зберігається у кремлівських архівах Москви. Понині не маємо ми й об'єктивних даних щодо кількості українців і росіян тоді й сьогодні. На початку національно-визвольної війни 1648–1654 рр. під проводом Б. Хмельницького українців, як і московитів, було порівну, близько 4,5 млн. Військово-політичний союз з Московським царством і колоніальна політика Речі Посполитої спричинили добу Руїни, що забрала близько третини наших співвітчизників. А згодом почався трагічний період винищення нашої нації у загарбницьких війнах двох держав, особливо Росії, використання її людських і матеріальних ресурсів, розсіювання й розчинення українців, нищення їхньої культури, зросійщення й ополячення. Через майже 250 років за матеріалами I Всеросійського перепису населення В. Кубійович нарахував українців в імперії лише 35,8 млн. З них у селах мешкало 29,9 млн людей. Народжуваність і природний приріст населення в Україні на 1929 р. були найвищі в Європі й становили 13,3% на 100 жінок. У Німеччині й Англії лише по 5,6% [5, с. 134–144].

За сфальсифікованими даними Всесоюзного перепису населення СРСР у 1937 р., українців в радянській імперії стало лише 26,4 млн (у 1926 р. – 31,2 млн). Натомість кількість росіян збільшилася з 77,8 млн до 93,9 млн [3, с. 97].

Серед жертв Голодомору – геноциду 1932–1933 рр. українці становили 91,2%. Їх у селах вимерло від 50 до 80%, а в окремих – до 90%. На всі інші національності, представники яких мешкали в УСРР, припадало 8,8% померлих. Росіян і євреїв серед них було найменше, хоч перші за переписом 1926 р. становили 12,1% населення України [7, с. 151, 156, 163].

Чому? Представники цих двох націй в Україні мешкали в абсолютній більшості у містах, займали провідні позиції в політичному, економічному, окрім сільського господарства, житті нашого народу. За радянської влади, особливо в 20–40-х рр., вони були провідниками політики комуністичної партії. У 1922 р. в лавах КП(б)У було 27 490 росіян, 11 920 українців і 6981 євреїв.

Національний склад державного апарату республіки у 20–30-х рр. також був переважно не український, українців там не було і 35%. У керівних структурах партійних, державних і господарських органів українці були в абсолютній меншості. У колегіях наркоматів працювали 47% росіян, 26% євреїв і лише 12% українців. Серед службовців наркоматів євреї становили 40%, росіяни – 37%, а українці – 14% [12].

Після Голодомору – геноциду українців на теренах СРСР насильно стали записувати як росіян. За Всесоюзним переписом 1939 р., 86,8% населення Краснодарського краю, яке до цього в абсолютній більшості складалося з українців – нащадків Чорноморського козацтва, зареєстрували як росіян [4]. У 1989 р. українців в УРСР налічувалося 44,2 млн осіб (у 1926 р. – 31,2 млн), натомість кількість росіян в СРСР зростає за відповідний період з 77,8 млн до 145,2 млн.

Геноцид української нації 1932–1933 рр. спричинив зміну її генетичного коду, стверджував не без підстав один із перших дослідників проблеми американський вчений Д. Мейс. Він же визначив основні ознаки постгеноцидного суспільства, що перешкоджають нам будувати незалежну соборну демократичну Україну. Це постійне відчуття психологічного тиску, страху й комплекс меншовартості; викривлена культура, її сурогатність, майже відсутнє україномовне культурне середовище через байдужість влади до проблем державної мови й намагання запровадити двомовність; часткова амнезія національної історичної пам'яті, що гальмує процес її відтворення й виховання у громадян національної і політичної свідомості; відсутність національної еліти, натомість гіпертрофоване поширення регіональної, представники якої не усвідомлюють відповідальності перед народом і державою, не мають уявлення про

перспективи розвитку, проте у їхніх діях чітко виражено меркантильні та прагматичні цілі, жага до влади та нагромадження капіталу, а як наслідок стагнація економіки й багатовекторність політики [13], що призвело до загарбання Росією Криму і частини Донбасу й чергової російсько-української війни.

Геноцид українства придушив у нас «рефлекс свободи», а також більшу частину морально-правових рефлексів і перетворив у цьому сенсі на правових і моральних нігілістів, що майже консервує процес створення громадянського суспільства й національної еліти. І лише Революція гідності й російська агресія повернули українців до боротьби за свою державність і національну культуру.

Натомість сьогодні, коли понад 50% населення України живе за міжнародною межею бідності й знову голодує, страшною пересторогою для нас звучать слова російського, а згодом американського соціолога Пітирима Сорокіна, автора праці «Голод як фактор»: «Там, де всі стають шакалами й хижакками, не можна займатися продуктивною працею. Ті, хто нею займатиметься, все одно нічого не отримають для себе: тисячі грабіжників дертимуть із них сто шкур і не залишать їм навіть голодного пайка. Тому все економічне життя такого суспільства неминуче йде до цілковитого краху, який і станеться рано або пізно, а саме коли буде розкрадено все й красти вже буде нічого» [17].

Сьогодні, як і в минулі роки, не втратив актуальності заклик великого американця, одного з перших дослідників Голодомору в зарубіжній історіографії Джеймса Мейса до створення Інституту геноциду українського етносу – насильства, яке здійснювали колонізатори, особливо радянська імперія. Пізнаваймо правду, і вона зробить нас вільними, сказано у Святому Письмі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні в 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.: злочини проти народу. Вид. 2-е, допов. – Київ – Нью-Йорк, 2000. – 270 с.
2. Всесоюзная перепись населения 1926 года. – Москва, 1930. – Т. 39.
3. Всесоюзная перепись населения 1937 года. Краткие итоги. – Москва, 1991.
4. Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги. – Москва, 1992.
5. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Ч. 1. Перевид. в Україні. – К., 1994. – 880 с.
6. Колективізація і голод на Україні 1929–1933. – К., 1992. – 736 с.
7. Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки): Навч. посіб. для студентів вузів. – Львів, 2012. – 608 с.
8. Кульчицький С.В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків. – К., 2008. – 239 с.
9. Лапчинська Н. Голодомор 1932–1933 років як наслідок колективізації // Рада. – 1993. – 1 липня.
10. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т. 12. – К., 1970. – 540 с.
11. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т. 43. – К., 1974. – 528 с.
12. Лизанчук В. «Ніхто нам не збудує держави,

коли ми самі її не збудуємо...» // Народна газета. – 1999. – № 10 (393). – Березень.

13. Мейс Дж. Політичні причини Голодомору в Україні (1932–1933рр.) // Український історичний журнал. – 1995. – №1. – С. 34–48.

14. Сергійчук В.І. Чому вони не хочуть нас бачити, або історія на службі імперської політики // День. – 2008. – 5 грудня.

15. Сергійчук В.І. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. – Вишгород, 2015. – 168 с.

16. Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним. – К., 2011. – 448 с.

17. Сорокін Пітирим. Голод як фактор. Цитую за І. Сюдюковим. Каткування України: приховані механізми та наслідки // День. – 2012. – 23–24 листопада.

18. Сталин И. Соч. – Москва, 1946–1952. – Т. 7.

19. Сталин Й. Твори. – Т. 13.

20. Тичина П.Г. Чистила мати картоплю // Альманах ВАПЛІТЕ. – Харків, 1926, Ч. 1. – С. 7–11.

21. Трагедия советской деревни. Сб. док. – Т. 3. Конец 1930–1933/Под ред. В. Данилова, Р. Манина, Л. Виолы. – Москва, 2000.

22. Українське слово. – Ч. 13. – 2000. – 30 березня – 5 квітня.

23. Франко І.Я. Децо про польсько-українські відносини. Відповідь П.Т. Романовичу на статтю «Хатні справи українців» // Будівничий української державності. Хрестоматія політологічних статей І. Франка. Упоряд. Д. Павличко. – К., 2006. – С. 142–163.

24. Шаповал М. На смерть тирана // Народна газета. – 1992. – Січень №3 (32).

25. Штепа П. Московство, його походження, зміст, форми й історична тяглість. Вид. шосте. – Дрогобич, 2007. – 409 с.

ЖЕРТВИ ГЕНОЦИДІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

У статті розглядається суб'єктивний бік геноциду вірмен, Голодомору українців і Голокосту євреїв, а саме: хто були жертви цих геноцидів; часова проблема, від якої залежить визначення кількості жертв і проблема її вимірювання. Зроблено висновок про те, що намір знищити етнічні (національні) групи як такі виник задовго до кульмінації цих злочинів, коли розміри процесу знищення досягли найбільших розмірів.

Ключові слова: Вірменський геноцид, Голодомор 1932–1933 років в Україні, Голокост, намір знищити національну, етнічну, релігійну чи расову групу як таку, вимірювання кількості жертв.

Myroslava Antonovych

VICTIMS OF GENOCIDES AT THE FIRST HALF OF THE XX CENTURY: COMPARATIVE AND LEGAL ANALYSIS

The article deals with the subjective aspect of the Armenian genocide, the Holodomor of the Ukrainian nation and the Holocaust of Jews, namely: who were the victims of these genocides; the time issue, depending upon which the number of victims and the issue of measurement of victims are determined. The author comes to the conclusion that the intent to destroy ethnic (national) groups as such appeared long before the culmination of these crimes, when the size of the process of extermination reached the highest numbers.

Keywords: the Armenian genocide, the 1932–1933 Holodomor in Ukraine, the Holocaust, intent to destroy a national, ethnic, religious group as such, measuring the number of victims.

Геноцид вірмен, Голодомор українців і Голокост євреїв були найбільшими геноцидами першої половини ХХ ст., наймасовішими за кількістю жертв. І хоч мотиви цих геноцидів відрізнялись, між ними було багато спільного. В цій статті проаналізовано суб'єктивний бік зазначених геноцидів, а саме: хто став жертвою цих геноцидів; обмірковано часову проблему, від якої залежить визначення кількості жертв, і проблему вимірювання їх кількості.

Зазвичай, важко встановити часові рамки злочину геноциду. Як зазначає Скотт Страус, «ідея наміру – центральна у правовому визначенні геноциду. Однак встановити і обґрунтувати (ascertain and substantiate) в реальному часі намір знищити групу дуже важко. Більше того, на той момент, коли намір встановлено, процес насильства досягає значних розмірів і час попередити його вже минув» [11]. На прикладі добре відомого злочину Голокосту Скотт Страус демонструє, що «намір німецьких СС і поліції став очевидним, коли вони почали відкривати (establish) табори смерті пізньої осені 1941 року. Але на початку війни (1939-й – літо 1941 рр.), у Польщі, в Радянському Союзі та на інших окупованих територіях їхній намір був менш очевидним» [13]. Можна згадати, що переслідування євреїв, яке почалося відтоді, як Гітлер прийшов до влади, в ніч з 9 на 10 листопада 1938 року увінчалось «протогеноцидним злочином» – Кришталевою ніччю, the Kristallnacht (Night of Broken Glass), мішенню якого стали власність, помешкання і

люди. «Кілька десятків євреїв було вбито, мільйони німецьких марок знищено і біля 30 000 чоловіків-євреїв схоплено й ув'язнено в концтрапційних таборах» [6].

Подібне можна сказати і про Голодомор проти українців. Намір знищити частину української нації – селян – став очевидним у листопаді 1932–1933 рр., однак спроби знищити інші життєво важливі для існування нації частини українства – такі, як інтелігенція, духовенство, вже виявлялися на початку 20-х років. Хоча вони були й не настільки прозорими, однак усе це були геноцидні дії в серії інших таких дій.

Не менш складною і дискусійною є проблема встановлення масштабу геноцидів (the issue of measurements of genocides). Як справедливо запитує Скотт Страус: «яким має бути розмір часткового знищення, аби геноцид став очевидним?» [13]. У важливому рішенні 2004 року Апеляційна палата Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії (надалі – МКТЮ) підтримала позовну скаргу щодо того, що геноцид означає знищення «значної» (суттєвої, substantial) частини групи [9]. МКТЮ постановив, що «коли специфічна частина групи є символічною для цілої групи чи життєво важливою (суттєвою, essential) для її виживання, це може свідчити про те, що цю частину можна визначити як істотну (важливу, суттєву, substantial) в рамках ст. 4 Статуту МКТЮ [7]. Більше того, «Елементи злочинів», які було прийнято Міжнародним кримінальним судом

для застосування Римського Статуту, передбачають, що навіть однієї жертви буде достатньо для кваліфікації злочину як геноциду, якщо її було вбито як представника національної, етнічної, релігійної чи расової групи (even one person if he/she was killed as a representative of a national, ethnical, religious or racial group would suffice for a crime of genocide) [5].

Таке твердження є важливим критерієм. Однак немає єдиного погляду на те, як концептуалізувати ступінь знищення, необхідного для злочину геноциду (significant disparity remains regarding how to conceptualize the degree of destruction sufficient to constitute genocide) [13]. З іншого боку, ще в 1995 році МКТЮ встановив у справі Jelisić, що геноцидний намір може виявлятися у двох формах: з одного боку, намір знищити дуже велику кількість членів групи, а з іншого боку, намір здійснювати більш вибіркове знищення, націлене лише на певних членів групи, зважаючи на той вплив, який матиме їх зникнення на виживання групи як такої (On the other hand, in 1995 the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) had found in the Jelisić case that the «genocidal intent can take two forms»: on the one hand, the intent to exterminate a very large number of members of the group, and, on the other, the intent to pursue a more selective destruction targeting only certain members of the group «because of the impact their disappearance would have on the survival of the group as such») [10].

З точки зору масштабності (substantiveness), вірменський геноцид забрав життя 1,5 млн людей; число жертв Голодомору 1932–1933 років налічує між 4 і 10 млн чоловіків, жінок і дітей, а в результаті Голокосту було винищено до 6 млн людей.

Об'єктивна сторона аналізованих геноцидів дещо відмінна, зокрема для геноциду вірмен типовим актом геноциду були **вбивства**, хоча використовувалась і рабська праця, і створювались умови життя, розраховані на **цілковите** знищення членів цієї етнічної групи. Організатори й виконавці Голокосту теж мали на меті **цілковите** фізичне знищення євреїв. Метою радянської влади було **часткове** знищення української нації через усунення найбільш питомих її частин – інтелігенції, духівництва і найчисленнішої частини українців – селянства.

Серед зазначених актів геноциду у ст. II Конвенції про запобігання цьому злочині і покарання за нього 1948 року (статті 6 Римського Статуту Міжнародного кримінального суду, яка повністю відповідає ст. II Конвенції про геноцид) щодо Голодомору найчастіше застосовують третій пункт – «навмисне створення для якої-небудь групи життєвих умов, розрахованих на цілковите або часткове фізичне винищення її».

У документі «Елементи злочинів» щодо цього виділено такі елементи:

1. Злочинець створив для однієї чи більше осіб певні умови життя.
2. Така особа чи особи належать до певної національної, етнічної, расової чи релігійної групи.
3. Злочинець мав намір знищити, цілком або частково, національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку.
4. Умови життя були розраховані на фізичне знищення цієї групи, цілком або частково.
5. Ця дія відбулась у контексті серії аналогічних дій, спрямованих проти цієї групи, чи була дією, що сама могла спричинити її знищення [5].

Кожен із зазначених елементів геноциду присутній у Голодоморі 1932–1933 років в Україні. Зокрема, щодо створення для осіб певних умов життя: без сумніву, голод було штучно створено шляхом встановлення непомірних квот на зерно і конфіскації спершу всього зерна, що було у селян, а потім усіх харчів.

Ці дії було спрямовано проти селян, переважна більшість яких була українцями, що є ознакою другого елементу злочину геноциду – особа чи особи належать до певної національної, етнічної, расової чи релігійної групи. Селяни становили питому частину української нації, а оскільки українізація на початку 30-х років ХХ ст. досягла такого рівня, який радянська влада вважала небезпечним для збереження України в складі Радянського Союзу, необхідно було знищити чи підірвати дух цієї питомої частини української нації.

Зокрема, в постанові Центрального комітету Всесоюзної Комуністичної партії більшовиків (ЦК ВКП(б)) і Ради народних комісарів (РНК) СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області» від 14 грудня 1932 р. [3] чітко простежується переляк влади перед результатами українізації, яка вийшла за «дозволені» рамки, та безпосередній зв'язок політики хлібозаготівель і результатів українізації. Хлібозаготівлі мали стати методом придушення соціального і національного опору. Зокрема, в п. 6 ЦК і РНК відзначають, що замість правильного більшовицького проведення національної політики у низці районів України українізація проводилася механічно, без урахування конкретних особливостей кожного району, без ретельного підбору більшовицьких українських кадрів, що полегшило буржуазним націоналістам, петлюрівцям та іншим ворожим елементам створити свої контрреволюційні осередки й організації. Згідно з п. 7, ЦК і РНК особливо вказують Північнокавказькому крайкому і крайвиконкому,

що легковажна, не більшовицька українізація майже половини районів Північного Кавказу, яка не впливає з культурних інтересів населення, за повної відсутності контролю за українізацією школи і друку з боку крайових органів, дала легальну змогу ворогам – куркулям, офіцерам, реемігрантам-козакам, учасникам Кубанської ради і т.д. – організувати опір заходам і завданням Радянської влади.

З метою розгрому опору хлібозаготівлям куркульських елементів і їхніх «партійних» і безпартійних прислужників у даній постанові «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області» ЦК і РНК СРСР ухвалили, серед іншого, запропонувати ЦК КП(б) і РНК УСРР звернути серйозну увагу на правильне проведення українізації, усунути механічне її проведення, вигнати петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи з партійних і радянських організацій, ретельно підбирати й виховувати українські більшовицькі кадри, забезпечити систематичне партійне керівництво і контроль за проведенням українізації. Особливо чіткі вказівки давалися щодо Північного Кавказу, а саме – негайно перевести на Північному Кавказі діловодство радянських і кооперативних органів «українізованих» районів, а також усі газети й журнали, що видаються, з української мови на російську мову як зрозумілішу для кубанців, а також підготувати і до осені перевести викладання в школах на російську мову. Ще раз підкреслюю, що про всі ці заходи йшлося в постанові «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області».

Третій елемент геноциду – намір злочинця знищити, цілком або частково, національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку – також чітко простежується в злочині Голодомору 1932–1933 років. Очевидно, що в жодному документі така злочинна влада, як комуністична, прямо не вказувала на намір знищити шляхом голоду мільйони українських селян. Однак, як зазначає МКС, висновок про існування наміру й усвідомлення можна робити з відповідних фактів і обставин (Existence of intent and knowledge can be inferred from relevant facts and circumstances) [5]. Тобто намір не обов'язково має бути чітко зафіксовано у документах чи висловлено у публічних усних промовах. Про нього можна судити, виходячи з фактів і обставин злочину.

Факти й обставини свідчать про існування таких елементів злочину Голодомору, необхідних для кваліфікації його як геноциду, як намір і усвідомлення цього злочину. Існує багато документів, які підтверджують, що влада знала про жахливе становище українських селян. Опубліковано не лише листи іноземних консулів, а й доне-

сення самих секретних співробітників ДПУ УСРР про голод у різних регіонах України. Зокрема, в донесенні секретного співробітника Одеського обласного відділу ДПУ УСРР від 9 червня 1932 р. повідомляється про голод серед селян, які вже не мають хліба [1]. Таких свідчень обізнаності влади про вбивчий голод більш ніж достатньо.

Четвертий елемент злочину геноциду – умови життя, розраховані на фізичне знищення певної групи, цілком або частково. Зокрема, Косіор і Чубар дістали право зупинити постачання товарів для українських сіл аж до закінчення ними хлібозаготівельного плану. А оскільки цей план був абсолютно завищеним, припинення постачання товарів до українських сіл очевидно означало голод у цих селах. Така постанова торкалась лише українських сіл.

Серед заходів, спрямованих на фізичне знищення українських селян, можна, зокрема, відзначити режим «чорних дощок», який було введено саме в регіонах, населених українцями. Так, 4 листопада 1932 року систему «чорних дощок» було запроваджено на Кубані, в районах, де жили здебільшого українці. 18 листопада 1932 року постановою ЦК КП(б)У «чорні дошки» було введено в Україні, і вже 6 грудня 1932 року було оприлюднено спільну постанову ЦК КП(б)У та РНК УСРР про занесення на «чорну дошку» шести українських сіл. Поступово до списку «чорних дощок» додаються нові колгоспи, зокрема, рішенням бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У від 23 грудня 1932 р. – господарства ще 22 районів. В цілому на «чорні дошки» було занесено колгоспи 82 районів України, тобто майже чверті адміністративних районів, із населенням 5 млн людей [2]. Ці села оточували збройні загони, всі продовольчі та насінніві запаси звідти вивозили, забороняли торгівлю та ввезення будь-яких товарів, тобто занесення на «чорну дошку» автоматично означало винищення голодом мешканців цих сіл.

П'ятий елемент – ця дія відбулась у контексті серії аналогічних дій, спрямованих проти певної групи, чи була дією, що сама могла спричинити її знищення. Голодомор був організований як один із злочинів у серії інших злочинів, спрямованих на знищення, цілковите або часткове, української нації. У своїй статті «Радянський геноцид в Україні» автор терміну «геноцид» Рафаель Лемкін представив український геноцид як намір режиму знищити українську націю в чотири стадії: 1) знищення національної еліти; 2) знищення національної церкви; 3) винищення значної частини українських селян; 4) змішування українців з іншими національностями шляхом переселень. На всіх чотирьох фазах знищення національний характер цієї операції,

як зазначав Лемкін, був визначальним, оскільки навіть основні жертви геноциду – заморені голодом українські селяни – представлені як носії («the repository») національного духу і тих рис, які роблять їх «культурою і нацією» (that make them «a culture and a nation»). Як зазначає Роман Сербин, цей аналіз чотиріхступеневого знищення української нації є основним внеском Лемкіна у вивчення українського геноциду [12].

Отже, такий короткий аналіз трьох найбільших геноцидів першої половини ХХ століття свідчить про те, що в усіх аналізованих геноцидах намір знищити етнічні (національні) групи як такі виник задовго до кульмінації цих злочинів, коли розміри процесу знищення досягли найбільших масштабів. Як зазначають американський науковець Самуель Тоттен і австралійський науковець Поль Бартроп, які дуже чітко виокремлюють усі елементи злочину геноциду у знищенні вірмен в Отоманській імперії, Голодоморі українців у Радянському Союзі і знищенні євреїв у фашистській Німеччині у збірнику матеріалів для читання «The Genocide Studies Reader» (2009 р.), в Україні протягом 1932–1933 років було заморено штучним голодом між 5 і 7 млн селян, більшість

із яких були етнічними українцями, в результаті того, що уряд Сталіна вилучив весь урожай і навіть засоби виробництва харчів. У даному випадку величезна кількість смертей була продуктом ідеологічно спланованого соціального винищення. Метою було знищення так званих «куркулів», однак фактично мішенню став кожен, хто підтримував українізацію (український націоналізм, свободу, вираження своєї культури), включно з найбільш бідними. Супроводжувала цю поведінку насильницька інтеграція різних релігійних і національних груп в існуючу радянську політичну структуру в середовищі насильницької русифікації. Геноцид, продукт екстремального вияву соціальної технології, трансформувалася традиційні форми землевласності й землекористування і буквально спустошив село від усього, що могли споживати селяни. Тоттен і Бартроп доводять висновку про те, що навіть за найстрогішим (найточнішим, strictest) визначенням геноциду масові знищення радянського режиму можна класифікувати як геноцид і відносять Голодомор 1932–1933 років в Україні до трьох основних геноцидів першої половини ХХ ст., поряд з геноцидом вірмен і Голокостом [4].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анований довідник. – В.М. Даниленко (відп. упоряд.), Л.Л. Аулова, В.В. Лавринюк. – Львів, Центр досліджень визвольного руху, 2010. – С. 280.
2. Ми звинувачуємо! Голодомор 1932–1933 років – геноцид українського народу. – К.: Український інститут національної пам'яті, 2007. – С. 39.
3. Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області» від 14 грудня 1932 р.
4. Bartrop P.R, Totten S. The History of Genocide: An Overview // The Genocide Studies Reader / Ed. by S. Totten and Paul R. Bartrop. – New York and London: Routledge, 2009. – P. 135–136.
5. Elements of Crimes // The Official Journal of the ICC [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.icc-cpi.int/Menu/ICC/Legal+Texts+and+Tools/> – P. 7.
6. Adam Jones. The Jewish Holocaust. Introduction // Adam Jones. Genocide. A Comprehensive Introduction. – Routledge, 2007. – p. 237.
7. ICTY (2004). – P 1. (See in Paul R. Bartrop and Samuel Totten, «The History of Genocide: An Over-

view» in The Genocide Studies Reader / Ed. by S. Totten and P. R. Bartrop. – New York and London: Routledge, 2009. – P. 35.

8. Piragoff D.K. Commentary on the Rome Statute / O. Triffterer (ed.). – 1999. (See in: Boot M. Genocide, Crimes against Humanity, War Crimes: Nullum Crimen Lege and the Subject Matter Jurisdiction of the International Criminal Court. – Antwerpen, Oxford, New York: Intersentia, 2002).

9. Prosecutor v. Radislav Krstić, International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia Since 1991, IT-98-33-A, 4 (2004).

10. Prosecutor v. Jelisić, Case No. IT-95-10, at para. 82.

11. David Scheffer, «Genocide and Atrocity Crimes,» Genocide Studies and Prevention 1, no. 3 (2006): 229–50.

12. Serbyn R. Rafael Lemkin on the Ukrainian Genocide // The Holodomor Studies. – 2009. – Vol. 1.

13. Scott Straus, Fundamentals of Genocide and Mass Atrocity Prevention (United States Holocaust Memorial Museum, 2016). – p. 34.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ ВТРАТ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ ВНАСЛІДОК ГЕНОЦИДУ В УКРАЇНІ 1932–1933 РОКІВ

У статті розглянуто окремі особливості розробки і застосування криміналістичної методики у ході досудового розслідування з встановлення причин масової смертності та кількості людських жертв унаслідок Голодомору – геноциду в Україні 1932–1933 рр.

Ключові слова: геноцид, методика розслідування злочинів, експертиза

Valeriy Udovychenko

SEPARATE ASPECTS OF INVESTIGATION OF UKRAINIAN NATION LOSSES FROM THE GENOCIDE IN UKRAINE 1932–1933

The article describes the specific features of the forensic methodology development and its application in the pretrial investigation of the mass mortality causes and the number of human losses as the consequence of the Holodomor - genocide in Ukraine in 1932–1933.

Keywords: genocide, criminal investigations methodology, expert examination.

Трагедію Голодомору 1932–1933 років на території Української Соціалістичної Радянської Республіки було спричинено політикою державного терору, карально-репресивними заходами, організованими керівництвом СРСР і ВКП(б). Їх наслідком стали багатомільйонні людські жертви в Україні та місцях компактного проживання етнічних українців у Російській РФСР. Ці події протягом тривалого часу, а особливо останніх десятиліть, були предметом вивчення значної кількості науковців багатьох галузей знань, а майже через 80 років розслідувалися Головним слідчим управлінням Служби безпеки України в рамках кримінальної справи № 475, порушеної 22 травня 2009 року за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 роках – за ознаками злочину, передбаченого частиною першою статті 442 «геноцид» Кримінального кодексу України. Різна інформація про Голодомор – геноцид у цілому та про хід і результати розслідування зазначеної кримінальної справи як на момент розслідування, так і після його завершення оприлюднювалася в засобах масової інформації колишніми керівниками держави [14], представниками вітчизняної громадськості [4; 8; 33; 34] й міжнародної спільноти [13], Службою безпеки України [1; 6; 9; 23; 24; 25; 26; 29], судами [20], безпосередньо слідчими у спеціально підготованих виданнях [10; 11; 12]. Через достатнє інформаційне забезпечення та обмежений обсяг статті немає сенсу повторювати вже відомі факти. Однак існують певні аспекти діяльності, які не були широко оприлюднені, зумовлені криміналістичними особливостями розслідування злочинів такої категорії.

З самого початку зазначеного кримінального провадження досудове слідство зіткнулося з тим,

що в Україні не існувало криміналістичної методики розслідування геноциду. Тому вона розроблялася й одночасно апробувалася практиками безпосередньо в процесі роботи слідчо-оперативної групи СБУ України, створеної для розслідування у даній кримінальній справі. Для цього автором, як слідчим і керівником даної слідчо-оперативної групи, було опрацьовано дослідження В.А. Василенка [3], С.В. Кульчицького [15; 16], В.І. Марочка [21], Р.Я. Пирого [22], В.І. Сергійчука [27] та ін. У ході розробки методики розслідування геноциду вивчалися матеріали Нюрнберзького трибуналу. Саме вони найбільше підходили для розробки окремої криміналістичної методики розслідування геноциду в Україні 1932–1933 років. Матеріали Гаазького трибуналу по Боснії, Міжнародних трибуналів щодо Руанди, Камбоджі лише бралися до уваги, але їх застосування у розробці методики практично виключалося через специфіку обставин вчинених у тих країнах злочинів проти людяності, що істотно відрізнялись від злочину геноциду під час трагічних подій в Україні. Окремі результати розробок слідчими методикою розслідування геноциду пізніше було оприлюднено [10]. Звичайно, вони не претендують на беззаперечну правильність, однак можуть вважатися за основу для створення цілісної науково розробленої методики розслідування даного виду злочину, яка б враховувала здобутки вітчизняної і закордонної юридичної теорії та практики й слугувала слідчим і оперативним співробітникам дієвим засобом виконання їхніх службових завдань, які є частиною повноважень, покладених на Службу безпеки України в цілому. Тим більше, необхідність розробки методики розслідування геноциду актуалізується складною політичною,

криміногенною, оперативною обстановкою, що склалася в державі, і пов'язаною з цим необхідністю розслідування схожих із ним злочинів проти людяності чи військових злочинів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Відомою авторові статті сучасною комплексною роботою з питань геноциду є кандидатська дисертація І.І. Строкової на тему «Кримінальна відповідальність за геноцид (порівняльний аналіз)», захищена у березні 2010 р. Проте зміст цієї роботи став доступним уже після вступу в законну силу рішення Апеляційного суду м. Києва у кримінальній справі № 475 і стосується спеціальності 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Тобто розслідування злочинів зазначеного виду не було предметом її дослідження. У своїй роботі дисертантка вказала, що «теоретичні дослідження проблем кримінальної відповідальності за геноцид почалися в 50-х роках минулого сторіччя та були проведені такими вченими: М.М. Андрюхіним, І.Г. Барсеговим, І.П. Блищенком, В.М. Варганняном, Л.Н. Галенською, Л.В. Іногамовою-Хегай, І.І. Карпечем, О.Г. Кибальником, М.І. Костенком, В.М. Кудрявцевим, Р. Лемкіним, О.В. Малаховою, А.В. Наумовим, В.А. Номоконовим, В.П. Пановим, А.І. Полтораком, Ю.О. Решетовим, Н.А. Сафаровим, І.Г. Соломоненком, А.Н. Трайніним, О.М. Трикоз, Г.І. Тункіним, І.В. Фісенком, У.А. Шабасом та ін. У наукових працях було визначено основні ознаки геноциду як міжнародного злочину та розглянуто теоретичні і практичні аспекти застосування кримінально-правових норм, які передбачають відповідальність за його вчинення. Поява в Кримінальному кодексі України розділу “Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку” зумовила подальше дослідження теоретичних та практичних проблем кримінальної відповідальності за геноцид вітчизняними вченими, серед яких: М.С. Аль-Захарна, В.П. Базов, О.О. Бахуринська, М.В. Буроменський, В.К. Гришук, Н.А. Зелінська, О.М. Костенко, М.Й. Коржанський, А.А. Маєвська, П.П. Михайленко, В.О. Навроцький, В.П. Попович, А.В. Савченко, Є.Л. Стрельцов, М.І. Хавронюк, С.С. Яценко та ін. Констатуючи значний внесок цих вчених у розроблення проблем кримінальної відповідальності за геноцид, слід зазначити, що їхні дослідження проводилися в межах характеристики злочинів проти миру, безпеки людства і міжнародного правопорядку та стосувалися лише окремих аспектів теорії і практики застосування статті 442 КК України. Комплексних монографічних досліджень питань кримінальної відповідальності за геноцид на цей час в Україні фактично не проводилося...» [28, с. 1]. На жаль, за час, що пройшов

з моменту захисту згаданої дисертації, мало що змінилося на краще.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Отже, проблема недостатньої розробленості методики розслідування геноциду залишається актуальною і потребує подальших зусиль з її вирішення. Тому в статті маємо за мету сформулювати у зацікавлених науковців і практиків намір продовжити роботу з удосконалення вже існуючих напрацювань щодо сучасної методики розслідування геноциду та споріднених з ним злочинів. Одним із конкретних завдань публікації є розгляд деяких особливостей призначення і проведення окремих видів експертиз, як елементу системи слідчих дій, які, своєю чергою, є одним із складників окремої (видової) криміналістичної методики й застосовувалися під час розслідування злочину геноциду в Україні в 1932–1933 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. В СРСР злочинний комуністичний тоталітарний режим приховував від громадськості факт події злочину геноциду проти українського народу, кількість жертв та справжні причини масової смертності в Україні в 1932–1933 роках. Під час розслідування кримінальної справи було встановлено, що основними способами приховування геноциду було знищення слідів злочинів: неідентифіковані масові поховання жертв, фальсифікація документів про смертність від убивства голодом, спеціальний режим зберігання документів з метою недопущення витoku інформації про Голодомор, знищення самих документів, заборона будь-якої інформації про злочини в засобах масової інформації, пропаганда влади про відсутність Голодомору в Україні, репресії щодо осіб, які в різний спосіб фіксували й поширювали відомості про ці події, та ін. Перелічені чинники ускладнювали роботу слідчих.

Розслідування геноциду передбачає обов'язкове призначення судово-медичних експертиз для встановлення масштабів і причин масової смертності. Проведення таких експертиз при розслідуванні кримінальної справи № 475 було істотно ускладнено давністю вчинення злочину з усіма негативними наслідками, що з цього випливають. З метою збирання матеріалів для проведення судово-медичних експертиз було встановлено й оглянуто 857 місць масових поховань загиблих під час Голодомору – геноциду в Україні 1932–1933 рр., а також допитано свідків та зібрано документи щодо цих поховань. Коли приймалося рішення про призначення судово-медичних експертиз, перед слідством постало складне організаційне і процесуальне питання: чи варто здійснювати таку масштабну експертизу останків жертв геноциду? Для його вирішення

було здійснено непроцесуальні консультації з фахівцями в галузі судово-медичної експертизи та біоархеології. Отримано офіційну відповідь Головного бюро судово-медичної експертизи Міністерства охорони здоров'я України, згідно з якою встановлення факту голодування за результатами дослідження кісток померлих можливе в короткий проміжок часу після настання смерті. Фахівці проінформували, що судово-медичній експертизі невідомі випадки дослідження кісток, які пролежали в землі понад 70 років, з метою встановлення факту голодування. Водночас Інститут археології Національної академії наук України повідомив орган досудового слідства про те, що через відсутність відповідного обладнання не проводилися і не проводяться біоархеологічні вимірювання кісток людей, які загинули в 30-х роках минулого століття, з метою встановлення причин їхньої смерті. Таким чином, відпала необхідність екстумації останків померлих.

За таких умов перед призначенням судово-медичних експертиз використовувалися дані різних наук, зокрема вивчалися окремі криміналістичні методики розслідування злочинів за відсутності трупів, розроблені О.Ю. Булуковим [2], В.Ю. Шепітьком [31; 32], а також пов'язані з причинами смерті від голоду, розроблені В.І. Вітер, А.А. Халіковим [5], Е. Кноблех [17]. Практика проведення розслідувань кримінальних справ за відсутності трупів та непридатних для судово-медичного дослідження кісткових останків була також описана М.М. Третьяком, Г.А. Писіною та В.В. Машуковим [30].

Грунтуючись на показах свідків та інших матеріалах справи, слідством було прийнято рішення про отримання даних про жертви Голодомору по населених пунктах, районах і областях України. Для цього використано зібрані в мартиролог відомості, які увійшли до Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні [18] та місті Києві [19].

В бюро судово-медичних експертиз областей України документи 30-х років минулого століття про істинні причини смертності в Україні практично не збереглися. Однак у державних архівах областей проведено виїмки архівних книг реєстрації актів про смерть за 1932–1933 роки, які містили дані про національність померлих (їх належність до української національної групи), діагнози офіційної причини смерті та ін. У частині записів про смерть містилися медичні терміни, які потребували дослідження судово-медичними експертами. І тільки у Харківському обласному бюро судово-медичної експертизи, з допомогою дослідників та громадських активістів, вжитими розшуковими заходами вдалося віднайти документи унікальної доказової ваги. Саме там

оглянуто книги записів судово-медичних досліджень, реєстрації трупів, річні статистичні звіти, ділове листування тощо. Серед наявних архівних документів найбільше значення мали діагнози смертей, які прямо вказували причину – голод. Значна частина смертей від голоду приховувалась під різними надуманими діагнозами. Так, причинами смерті сотень людей в одній книзі записано: «невідомо», «від хвороби». У багатьох випадках причина смерті взагалі не зазначалася. Все це підтверджує, що владний режим навмисно приховував правду про причини смертності.

За створеними слідчими системними алгоритмами в ході процесуальних дій відбиралися медичні діагнози тих хвороб, які виникають унаслідок тривалого голодування, ослаблення організму, харчового отруєння тощо. Це дозволило узагальнити діагнози про смертність, зібрати кількісні характеристики, а також виявити факти фальсифікацій. Оглядом зібраних документів встановлено такі основні групи причин смерті:

- «голодування», «від голоду», «голод», «истощение организма на почве голода»;
- «порушення живлення», «недоїдання», «виснаження шлунку», «худання», «від схуднення», «упадок питания», «от пониженного питания», «от истощенного питания», «истощение вследствие недоедания», «недостатне харчування», «виснаження організму на ґрунті недоїдання» й інші, тобто комплекс причин, які пояснюють смерть людей через недостатність харчування, а саме через голод;
- діагнози, які фіксують настання смерті людини через крайнє виснаження організму внаслідок голоду, має різновиди: «знесилення організму», «від слабкості», «від схуднення», «виснаження», «виснаження організму», «загальне виснаження» та інші. Часто як різновид зустрічається діагноз «старече виснаження», причому в окремих випадках це стосується і дітей. Саме з цих причин слід розглядати такий діагноз як приховану форму смерті від голоду. До цієї групи належать такі види діагнозів, як: «худосочна слабкість», «на почве истощения», «отошальсть», «астенія», «різке малокровіє» та «загальна слабкість», а також велика кількість пов'язаних з ними записів: «серцева слабкість», «серцева недостатність», «серцева квоість» або «міокардит завдяки недоїдання та упадка сил» тощо, які вказують на смерть від виснаження внаслідок голоду;
- діагнози, які свідчать про харчові отруєння та смерть унаслідок вживання в їжу різних недоброякісних, сурогатних продуктів або різкого збільшення споживання їжі після

тривалого голодування. Це такі діагнози про смерть, як «розлад живлення», «дизентерія», «розлад травлення», «запалення кишок», «запалення кишечника», «дифтерит», «токсичний понос», «кров`яний понос», «інфекційний понос», «от истощения поносом», «аутоінтоксикація», «кишкова інтоксикація», «заворот кишок» та інші;

- діагнози про смерть унаслідок голоду, в яких фігурують медичні терміни, що стосуються крайнього виснаження або фіксації зовнішніх проявів голодної смерті. Серед цих записів такі: «від сухот», «рахіт», «дистрофія», «кахексія» тощо. Окремі мають подвійний характер, наприклад, «от голода и воспаления легких». Є значна кількість документів з такими записами про причину смерті: «опухоль ног», «голодний набряк», «набряк», «від опуху», «от голодного отека ног», «безбілковий набряк», або «безбелковый отек», іноді скорочено – «ББО».

Оформлені процесуально результати оглядів надали змогу призначити судово-медичні експертизи за зібраними документальними матеріалами кримінальної справи як основними джерелами інформації. В розпорядження експертів надано архівні документи щодо реєстрації трупів, причин смертності від захворювання серед населення, книги реєстрації актів про смерть окремо по районах та областях України, документацію роботи обласних бюро судово-медичної експертизи за 1932–1933 роки. Всього було призначено і проведено 24 комісійні судово-медичні експертизи в кожній області, де було встановлено наявність жертв геноциду. На відміну від традиційних судово-медичних експертиз, коло питань, що його планувалося сформулювати для вирішення експертами, було дещо іншим і ширшим, ніж зазвичай. Їх редакцію було попередньо узгоджено під час консультацій зі спеціалістами. В результаті перед експертами було поставлено такі питання:

- Якою є типологія смертності людей у 1932–1933 роках в УСРР згідно з наданими на експертизу документами?
- Чи наявні у наданих на експертизу документах дані, які свідчать про настання у 1932–1933 роках в УСРР смерті людей від голоду? Якщо так, то який зміст таких даних і де вони зафіксовані?
- Які з перелічених у наданих на експертизу документах хвороб та станів людських організмів, що призвели до смерті людей, спричинені їх голодуванням?
- Скільки випадків хвороб і станів людських організмів, що призвели до смерті людей внаслідок голодування, є в наданих на експертизу документах?

У стислі терміни, протягом 2–3 місяців після призначення експертиз, судові медики підготували всебічні, повні й обґрунтовані висновки про причини масової смертності. Кожен висновок свідчить про геноцид українців безпосередньо від голоду, а також від захворювань, які перебувають у прямому та опосередкованому причинно-наслідковому зв'язку з голодом.

Черговою особливістю методики розслідування кримінальної справи про геноцид українського народу у 1932–1933 роках було те, що для встановлення його наслідків призначено нетрадиційну експертизу, яку після обговорень з науковцями та директором Інституту демографії й соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України Лібановою Е.М. вирішено назвати судовою науково-демографічною. Підставою для процесуального рішення про призначення такої експертизи стало те, що дані про демографічні наслідки Голодомору 1932–1933 рр. державними органами колишнього СРСР приховувались від суспільства протягом багатьох десятиліть. Перепис наявного населення в УСРР було проведено 17 грудня 1926 року за постановою ЦВК РНК СРСР, і основну публікацію підсумків усього перепису по СРСР було закінчено в 1932 році. Після проведеного перепису населення 1926 року наступний перепис урядом було призначено на 6 січня 1937 року.

Постановою ЦВК РНК СРСР від 25 вересня 1937 року всенародний перепис населення 1937 року визнано незадовільним, а матеріали перепису – «дефектними». За офіційною оцінкою тодішнього уряду, цей перепис було проведено Центральним управлінням народногосподарського обліку Держплану СРСР «нібито» з грубим порушенням елементарних основ статистичної науки, а також із порушенням затверджених основ статистичної науки й затверджених урядом інструкцій.

17 січня 1939 року на території УСРР та в цілому по СРСР було проведено наступний перепис населення, в ході якого обліковувалось наявне і постійне населення. З огляду на те, що необхідна була кваліфікована оцінка матеріалів перепису населення 1937-го і 1939 рр., оскільки вони були вихідною статистичною основою для реконструкції демографічного розвитку Української СРР, а також для встановлення кількості загиблих унаслідок штучно організованого Голодомору 1932–1933 рр., що потребувало наукових та спеціальних знань в галузі демографії, соціології та статистики, і було призначено судову науково-демографічну експертизу.

Її проводив експерт Рудницький О.П., науковий співробітник сектора тривалості життя і здоров'я населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, за матеріалами кримінальної справи: літератур-

ними джерелами, архівними матеріалами, з урахуванням результатів наукового вивчення демографічних аспектів Голодомору 1932–1933 рр. в Україні [10].

Перед експертом поставлено такі запитання:

- Якою є загальна кількість жертв серед населення УСРР, скільки всього загиблих людей (прямі демографічні втрати) під час Голодомору в Україні в 1932–1933 роках, їх національний склад?
- Які непрямі демографічні втрати внаслідок Голодомору в Україні в 1932–1933 роках?
- Які демографічні наслідки для України відбулися внаслідок Голодомору в Україні в 1932–1933 роках?

У ході проведення експертизи в Інституті демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за результатами новітніх досліджень медико-демографічних наслідків голоду було встановлено, що найбільш значущими в структурі причин смерті в Україні у 1932–1934 рр. були не інфекційні хвороби, а захворювання, пов'язані з так званою епідемією неінфекційного походження – аліментарною дистрофією та її ускладненнями. При цьому навіть приховані, не чітко виражені інфекційні хвороби та низка захворювань решти класів причин смерті, на тлі так званої епідемії аліментарної дистрофії, слід розглядати, на думку вітчизняних спеціалістів-медиків, у причинно-наслідковому зв'язку з голодом, оскільки саме аліментарна дистрофія і її ускладнення були основним чинником настання смерті.

Отже, голод і породжена ним демографічна катастрофа не були наслідком природних катаклізмів, а мали антигуманний, штучний характер з провини кремлівських керівників комуністичної партії (більшовиків) та їхніх підручних в Україні.

Висновком експертизи встановлено кількість прямих та непрямих втрат населення України внаслідок Голодомору 1932–1933 років. Так, протягом лютого–грудня 1932 року в Україні заги-

нуло 205 тис. осіб, у 1933 році – 3598 тис. осіб, у першій половині 1934 року – 138 тис. осіб. Тобто прямі втрати населення України становлять 3941 тис. осіб (у селах – 3666 тис. (93%), у містах – 275 тис. (7%).

Водночас встановлено етнічний склад прямих демографічних втрат. Зокрема, втрати етнічних українців у тогочасних межах Української СРР становлять 3597 тис. осіб (91,2%), а на всі інші національності, які населяли УСРР, припадає 345 тис. осіб (8,8%). Непрямі втрати (дефіцит народжень) внаслідок Голодомору в Україні в 1932–1934 роках склали 1122 тис. осіб. Сукупні демографічні втрати України внаслідок Голодомору становлять 5063 тис. осіб, у тому числі в сільській місцевості – 4428 тис. (87,5%), у містах – 635 тис. (12,5%).

З урахуванням кумулятивних втрат унаслідок Голодомору в Україні втрачено 10 063 тис. осіб (3941 тис. смертей і 6122 тис. ненароджених). Голодомор залишив глибокі сліди на демографічній структурі населення, помітні до цього часу, масштаби яких можна порівняти з втратами під час Другої світової війни. Екстраординарні людські втрати істотно підірвали запас міцності та життєвий потенціал української нації [10, с. 329–343].

Результати обох видів експертиз на стадіях досудового слідства і в суді було оцінено як беззаперечні докази вчиненого злочину геноциду.

Висновки з дослідження і перспективи подальших кроків у даному напрямі. У межах, визначених для статті, досить стисло окреслено деякі особливості призначення і забезпечення проведення судово-медичних і судової науково-демографічної експертизи у кримінальному провадженні про геноцид. У майбутньому можливі поглиблені дослідження стосовно інших елементів методики розслідування злочину, планування й організації досудового розслідування у масштабних кримінальних провадженнях, розкриття змісту криміналістичної характеристики геноциду тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Богдан А. Футей – суддя Федерального суду претензій США, про Голодомор. – Електронний ресурс [режим доступу]: <http://www.pravda.com.ua/news/2009/05/28/3978122/> Наливайченко вважає, що розслідування геноциду захистить і Росію. – 28 травня 2009 р.
2. Булулуков О.Ю. Методика розслідування вбивств при відсутності трупа / О.Ю. Булулуков: автореф. дис. канд. юрид. наук. – Харків, 1999. – 19 с.
3. Василенко В.А. Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду: правова оцінка / В.А. Василенко. – Київ, 2009. – 48 с.
4. Василенко В. Кваліфікація Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як злочин Геноциду і постановка

- Апеляційного суду м. Києва від 13 січня 2010 р.
5. Витер В.И., Халиков А.А. Судебная медицина в лекциях / В.И. Витер, А.А. Халиков. Ижевск – Уфа, 2007. – 343 с.
6. Валентин Наливайченко: «Розслідування кримінальної справи за фактом геноциду українського народу – невідворотній процес». 4 червня 2009 р. – Електронний ресурс [режим доступу]: <http://www.mukola.net/blog.php?id=21594>
7. Вісник Служби безпеки України. – 2010. – № 57. Спеціальний випуск. За матеріалами кримінальної справи про Голодомор-геноцид 1932–1933 років в Україні. – 224 с.
8. Геноцид 1932–1933 років з погляду права. 02

грудня 2013 р. – Електронний ресурс [режим доступу]: <http://tyzhden.ua/History/94479>

9. Голова СБУ проінформував доповідача ПАРЄ про хід розслідування справи про Голодомор-геноцид. – 04 листопада 2009 р. – Електронний ресурс [режим доступу]: <http://www.spilka.pt/pt/ucrania/266-2009-11-04-18-35-58>

10. Геноцид в Україні 1932–1933 рр. за матеріалами кримінальної справи № 475 / Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Ін-т Нац. Пам'яті, Служба безпеки України; упорядники В. Удовиченко, М. Герасименко. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, 2014. – 557 с.

11. Дерев'яно І.М. Слідство спецслужби: історія, сучасність, перспективи / І.М. Дерев'яно. – К.: Либідь, 2012. – 572 с.

12. За матеріалами кримінальної справи про Голодомор-геноцид 1932–1933 років в Україні. Вісник Служби безпеки України. – 2010. – № 57. Спеціальний випуск. – 224 с.

13. Електронний ресурс [режим доступу]: http://www.ssu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/printable_article%3Bjsessionid=FC7FC7D564369AE5B04F0C83C9CEEFE?art_id=89254

14. Кравчук заявив, що розслідування геноциду може посилити розкол серед українців. – 26 травня 2009 р. – Електронний ресурс [режим доступу]: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/848994-kravchuk-zayaviv-shchorozsliduvannya-genocidu-mozhe-posiliti-rozkol-sered-ukrayinciv>

15. Кульчицький С.В. Украинский Голодомор 1932–1933 гг.: интерпретация фактов / С.В. Кульчицький. – Київ, 2008. – 103 с.

16. Кульчицький С.В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / С.В. Кульчицький. – Київ, 2008. – 424 с.

17. Кноблех Э. Медицинская криминалистика / Э. Кноблех. – Прага, 1960. – 420 с.

18. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Миколаївська область. – Миколаїв, 2008. – 864 с.

19. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – Київ, 2008. – 584 с.

20. Постанова апеляційного суду м. Києва у кримінальній справі за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 роках. – 01 лютого 2010 р. – Електронний ресурс [режим доступу]: <http://memorial.4uth.gov.ua/famine-of-1932-33/investigation-Security-Service-of-Ukraine-on-the-genocide-in-Ukraine-in-1932-1933>

21. Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Випуск 18. Спеціальний: «Голод 1932–1933 років – геноцид українського народу» / Упорядник О. Веселова. – Київ, 2008. – 470 с.

22. Пиріг Р.Я. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Р.Я. Пиріг. – Київ, 2007. – 1125 с.

23. СБУ просить Росію передати засекречені документи для розслідування справи про геноцид. – 25 вересня 2009 р. – Електронний ресурс [режим доступу]: <http://news.bigmir.net/ukraine/146209>

24. Служба безпеки України просить Росію, Білорусь, Молдову, Казахстан, Німеччину, Італію, Австрію, Польщу й США надати правову допомогу в рамках розслідування кримінальної справи за фактом геноциду українського народу в 1932–1933 роках. – 23 жовтня 2009 р. – Електронний ресурс [режим доступу]: <http://ukranews.com/news/4401.---.uk>

25. СБУ завершує розслідування кримінальної справи за фактом вчинення Голодомору-Геноциду в Україні у 1932–1933 роках. – 26 листопада 2009 р. – Електронний ресурс [режим доступу]: http://galinfo.com.ua/news/sbu_zavershuie_rozsliduvannya_kryminalnoi_spravy_za_faktom_vchynennya_golodomorugenotsydu_v_ukraini_u_19321933_rokah_59765.html

26. СБУ завершила розслідування справи про Голодомор. 22.12.2009 р. – Електронний ресурс [режим доступу]: <http://www.unian.ua/politics/304692-sbu-zavershila-rozsliduvannya-spravi-pro-golodomor.html>

27. Сергійчук В.І. Український хліб на експорт: 1932–1933 / В.І. Сергійчук. – Київ, 2006. – 432 с.

28. Строкова І.І. Кримінальна відповідальність за геноцид (порівняльний аналіз): / І.І. Строкова. Автореф. дис. канд. юрид. наук. – К., 2010. – 19 с. – Електронний ресурс [режим доступу]: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/elcat/new/detail.php3?doc_id=1319295

29. Триває розслідування за фактом геноциду в Україні у 1932–1933 роках. 26 серпня 2009 р. – Електронний ресурс [режим доступу]: <http://www.val.ua/uk/10071.html>

30. Третяк Н.Н., Пысина Г.А., Машуков В.В. Избранные вопросы судебно-медицинской экспертизы / Н.Н. Третяк, Г.А. Пысина, В.В. Машуков. – Хабаровск, 2005. – №7. – С. 60–69.

31. Шепітько В.Ю. Проблемні лекції з криміналістики: навчальний посібник / В.Ю. Шепітько. – Харків, 2012. – 152 с.

32. Шепітько В.Ю. Керівництво розслідування злочинів: науково-практичний посібник / В.Ю. Шепітько. – Харків, 2009. – 960 с.

33. Януковича закликали відмовитися від заперечення Голодомору-геноциду. – 19 червня 2010 р. – Електронний ресурс [режим доступу]: <http://www.pravda.com.ua/news/2010/06/19/5155127/>

34. Яценко А. Причини та наслідки Голодомору в Україні 1932–1933 років як акту Геноциду (за матеріалами міжнародної комісії з розслідування Голодомору в Україні // Вісник Львівського університету. – 2006. – Вип. 28. – С. 213–215.

РАДЯНСЬКИЙ ГЕНОЦИД В УКРАЇНІ 1932–1933 РОКІВ

Розглядаються характерні для 30-х рр. сталінські методи соціалістичного будівництва в Україні, що спричинили Голодомор – геноцид українського народу.

Ключові слова: Голодомор, геноцид, етноцид, сталінський режим, злочин проти людства, національні райони.

Svitlana Zubchenko

SOVIET GENOCIDE IN UKRAINE OF 1932–1933

The article is focused on the Stalinist methods typical for the 1930's of socialist construction in Ukraine that led to the Famine-genocide of the Ukrainian people.

Keywords: famine, genocide, ethnocide, the Stalinist regime, a crime against humanity, ethnic districts.

Незважаючи на те, що Голодомор 1932–1933 років в Україні на міжнародному рівні визнано геноцидом, а дії радянського керівництва щодо українського народу засуджено світовою спільнотою, в сучасній історичній літературі одностайності думок про причини і наслідки Голодомору ще й досі немає. Саме тому дослідження Голодомору повинні відбуватися з використанням синтетичного підходу, в основу якого буде покладено зіставлення різних концепцій як вітчизняних дослідників, так і представників закордонної історіографії, – це дозволить обґрунтовано скласти факти, пов'язані з голодом, у цілісну картину.

Із зрозумілих причин радянська історіографія заперечувала існування Голодомору, а мільйони селянських жертв називала вигадкою націоналістів. Представники ж української еміграції не тільки стверджували наявність голоду, але і відзначали, що «голод 1933 року був організований спеціально для України» [8]. Під впливом представлених документальних матеріалів у 1988 р. спеціальна комісія американського Конгресу визнала факт існування голоду і підтвердила, що голод в Україні 1932–1933 рр. за своїм характером і розмахом рівнозначний етноцидові [23]. Подібного висновку дійшла в 1988–1990 роках незалежна міжнародна комісія, що складалася зі всесвітньо відомих юристів і вчених-правознавців [12].

Із здобуттям Україною незалежності дослідження трагічних наслідків Голодомору значно активізувалися, над ними працювали і продовжують працювати науково-дослідні інститути, архівні установи, спеціальні комісії, громадські організації тощо, зокрема надзвичайно важливими є дослідження судової науково-демографічної експертизи Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. Птухи Національної академії наук України, згідно з висновком якої

від 30 листопада 2009 року внаслідок вчиненого геноциду в Україні загинуло 3 млн 941 тис. осіб, з них протягом лютого–грудня 1932 року – 205 тис. осіб, у 1933 році – 3598 тис. осіб, у першій половині 1934 року – 138 тис. осіб [9]. Та, попри зрушення в дослідженні наслідків голоду й засудження цього злочину, без підтримки на рівні державних програм і постійних наукових досліджень демократичні перетворення у нашій країні неможливі.

В цьому контексті надзвичайно актуальними для української історичної і правової науки є думка науковця-правника єврейського походження, фундатора дослідження геноциду Рафаеля Лемкіна. На сторінках видання «Радянський геноцид в Україні» він пише: «...доки Україна зберігає свою національну єдність, доки її народ продовжує думати про себе як про українців і домагається незалежності, доти вона становить серйозну загрозу для самої суті советизму. Нічого дивного, що комуністичні вожді надавали якнайбільшого значення русифікації цього самостійно мислячого члена їхнього “союзу республік” і вирішили переробити його, пристосувавши до свого зразка єдиної російської нації. Бо українець не є і ніколи не був росіянином. Його культура, його темперамент, його мова, його релігія – вони відмінні. Попри залежність від Москви, він відмовлявся від колективізації, приймаючи радше депортацію і навіть смерть. Тому було особливо важливо допускати українця до прокрустового зразка ідеальної радянської людини» [13].

Аналіз наявних документів і літератури дає змогу розглядати Голодомор 1933 р. як наслідок спроби здійснити соціалістичне будівництво воєнно-комуністичними методами.

Здавалося, після впровадження В. Ленінінм нової економічної політики у практичній діяльності Радянського уряду з 1921 р. було взято курс на відмову від воєнно-комуністичних методів

управління підприємствами, на заміну їх методами економічними, госпрозрахунковими.

Початок політики форсованої індустріалізації та колективізації сільського господарства в 1929 році характеризувався остаточним переходом до політики воєнного комунізму й збігся з фактичною заборонаю торгівлі і введенням практики планових завдань щодо здавання державі хліба та інших сільськогосподарських продуктів з розкладкою плану по кожному селу, колективному або індивідуальному господарству. Проте розкладка виявилася ефективною тільки наступного року, коли кількість колгоспів зросла, а невиконання плану стало каратися розкуркуленням. З літа 1930 р. поширилася практика твердих завдань щодо здавання всіх «надлишків».

Поставки товарної продукції державі оголошувалися першочерговим обов'язком колгоспів, а ціна на продукти, і так була занижена, через інфляцію ставала взагалі символічною. Обсяг продукції, що підлягала передачі хлібозаготівельним органам, було не визначено; за винятком насінневого, продовольчого і фуражного фондів, хліб мав надходити лише державі. На Третій Всеукраїнській конференції КП(б)У в липні 1932 року В. Молотов заявив, що головною проблемою є правильна розкладка хлібозаготівельного плану [3].

Для широкого загалу методи воєнно-комуністичного штурму було названо «новим етапом НЕПу». У публічних виступах радянських керівників поняття «продрозкладка» замінювалося поширеним терміном «план», тим самим маскувалося істинне значення впровадженої політики [18, с. 6–10].

Навесні 1930 р. колгоспи України одержали непоганий урожай, що, за попередніми підрахунками, склав 1355 млн пудів. На 23,5 млн чоловік сільського населення треба було утворити продовольчий фонд з розрахунку по 16 пудів на людину – 376 млн пудів. Посівний, фуражний і страховий фонди становили 515 млн пудів, резервний – 35 млн. Виходячи з цих нескладних підрахунків, хлібозаготівельний план визначився в 430 млн пудів, пізніше він був збільшений до 440 млн, 472 млн і, нарешті, до 490 млн пудів. До 1 червня 1931 р. заготовлі з урожаю 1930 р. дійшли до 477 млн пудів проти 310 млн за попередній сезон. Було здано по 4,7 центнера з гектара, і, якщо порівняти цей показник з попередніми роками радянської влади, він був рекордним показником товарності. У звітній доповіді ЦК ВКП(б) XVI з'їзду партії Сталін заявив, що зернову проблему «ми вже розв'язуємо в основному з успіхом» [22, с. 12].

Намагаючись спростити систему управління, XVI з'їзд партії вирішив ліквідувати окружну

ланку; це призвело до плутанини з адміністративно-територіальним поділом і позначилось на становищі сільського господарства України. В результаті виникла дволанкова система управління: центр – район. З вересня 1930 р. територію УРСР розподілили на 503 адміністративні одиниці, якими керували безпосередньо з Харкова: Молдавську АРСР, 18 міст центрального підпорядкування і 484 сільські райони. Управляти такою кількістю районів з одного центру було неможливо. С. Косіор, В. Чубар та інші керівники республіки визнали, що через поспішність при проведенні реформи сільські райони виявилися без достатнього керівництва у найвідповідальніший момент становлення колгоспного ладу, а прямі зв'язки з сотнями районів фактично припинилися [22, с. 15].

Безпрецедентним явищем стала Третя конференція КП(б)У в Харкові, яка почала працювати з 6 липня 1932 р. [1, с. 6–10], адже була скликана напередодні жнив і обмежувалась одним питанням порядку денного, доповіддю С. Косіора «Про підсумки весняної посівної кампанії і про завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів». У роботі конференції взяли участь провідні діячі політбюро ЦК ВКП(б) Л. Каганович і В. Молотов. Отже, партійно-державне керівництво в Харкові і у Москві реально оцінювало ситуацію і знало, що в сільському господарстві України склався катастрофічний стан: посівна затяглася, відведені під чорний пар площі були занедбані, частина посівів загинула, та й урожай того року був невисокий [18, с. 5].

У доповіді С. Косіор повідомляв, що ряд районів, особливо в південній степовій смузі, залишили в 1932 р. на полях до половини врожаю не зібраним, не вивезеним або втраченим під час обмолоту [18, с. 5]. Про голод і зростання апатії селян говорили у своїх виступах М. Скрипник, Г. Петровський, Р. Терехов, О. Шліхтер та інші делегати. В. Молотов теж торкнувся важкого продовольчого становища «деяких сільських районів». Як він висловлювався, це було наслідком «помилки, допущених під час хлібозаготівель». Не було й мови про хибність самого принципу продрозкладки, на якому вони ґрунтувалися [21].

Страшні наслідки продрозкладки для українського селянства повною мірою виявилися вже у 1931 р., коли в колгоспи загнали більшість сільського населення України. Поставки державі сільськогосподарської продукції продовжувались в обов'язковому порядку, а рівень життя колгоспників, який залежав від «залишків» оплати праці, катастрофічно знижувався. Над колгоспниками зависла загроза голоду; вже в перші місяці 1932 р. в багатьох сільських районах вичерпалися запаси продовольства, насамперед хліба.

Наприкінці жовтня 1932 р. (на виконання рішення Політбюро ЦК ВКП(б) від 22 жовтня 1932 р.) в Україні розгорнула свою роботу «надзвичайна комісія» на чолі з В. Молотовим, почалося «виправлення становища» в Україні. Вже 30 жовтня Молотов повідомив Сталіну: «Довелося жорстко покритикувати Українську організацію і особливо ЦК КП(б)У за демобілізованість у заготівлях» [14, арк. 144]. В. Молотов надав новий імпульс репресіям проти колгоспного активу, партійних і радянських працівників. ЦК КП(б)У почав публікувати списки партійців, директорів радгоспів, голів колгоспів та уповноважених по хлібозаготівлях, яких виключали з партії й віддавали до суду за невиконання плану хлібозаготівель. 5 листопада В. Молотов і секретар ЦК КП(б)У М. Хатаєвич надіслали директиву обкомам партії, вимагаючи від них термінових і рішучих дій з виконання закону від 7 серпня 1932 р. «з обов'язковим і швидким проведенням репресій і нещадної розправи із злочинними елементами у правліннях колгоспів» [14, арк. 144].

Про такого роду дії і про ситуацію загалом доповідав Голова ГПУ УСРР В. Балицький: «За 4 місяці після початку хлібозаготівель до 15 листопада було заарештовано у хлібозаготівельних справах 11 тис. чол. За місяць з 15 листопада по 15 грудня – 16 тис. чол., в тому числі 435 партійців, 2260 чол. з колгоспного апарату, в тому числі 409 голів і 441 бухгалтер і рахівник, а також 107 представників сільрад. До розстрілу трійкою засуджено 108, але ще на розгляді 100 чоловік. За 2 останні декади в ямах і чорних коморах (7 тис. ям і 100 комор) знайдено 700 тис. пудів хліба. Одноосібники ховають у колгоспників, особливо тих колгоспів, які виконали хлібозаготівлі...

Останні 2–3 дні на Харківщині ми застосували нову форму впливу. Приходить в колгосп співробітник ОДПУ в формі і веде бесіду з головою, членами правління про задачу хліба. Розмова наполеглива. В результаті колгосп «Червоний Господар» за 2 дні підвищив хлібозадачу з 58% плану до 96%, «Нове Життя» з 54% до 80% і т. п. Думаємо це поширити і на інші області» [7, с. 100].

20 листопада 1932 р. Раднарком УСРР ухвалив рішення про запровадження натуральних штрафів: «До колгоспів, що допустили розкрадання колгоспного хліба і злісно зривають план хлібозаготівель, застосувати натуральні штрафи порядком додаткового завдання з м'ясозаготівель розміром 15-місячної норми здавання даним колгоспом м'яса як усуpliedненої худоби, так і худоби колгоспників». 6 грудня ухвалено постанову ЦК КП(б)У і Раднаркому УСРР «Про занесення на "чорну дошку" сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі». Це рішення спричинило збільшення жертв Голодомору.

Вилучення насінневого фонду в рахунок виконання хлібозаготівельного плану створило нову проблему. Треба було готуватися до сівби, а Донецька область мала тільки 21% від потрібної кількості насіння, Одеська – 14%, Дніпропетровська – 10%. У північних областях становище з посівним матеріалом було трохи легше, але все одно доходило до критичного [6, с. 300].

Надії на допомогу держави не було. Згідно з постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 23 вересня 1932 р., всі пропозиції про видачу насінневих позичок у поточному році радгоспам та колгоспам було відхилено і заборонено [15, арк. 11], а форму партійно-урядової постанови було використано для попередження про недоцільність будь-яких прохань видати позичку.

На рівні радянського партійного керівництва злочинно замовчувалося становище в сільській місцевості і навіть, навпаки, цинічно спотворювалось. Підтвердженням цьому може стати виступ Сталіна в січні 1933 р. з трибуни об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б): «Ми безперечно добились того, що матеріальне становище робітників і селян поліпшується у нас рік у рік. В цьому можуть сумніватися хіба тільки закляті вороги Радянської влади» [6, с. 295]. Наслідком цих заяв стала відсутність в архівних документах радянських і партійних установ самого терміну «голод», реальна ситуація в Україні стала неіснуючим явищем.

19 січня 1933 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами», яка створювала на селі нову ситуацію. Згідно з цим документом, запроваджувався погектарний принцип хлібозаготівель, зникла невизначеність і зрівняльність попередньої контрактаційної системи. Хлібозаготівельний план встановлювався не довільно, з наступною його розкладкою по районах, колгоспах і селянських дворах, а в певному проценті до наявних посівних площ. Отже, колгоспи і колгоспники вже наперед визначених податкових відносин між державою і сільським господарством пробуджувало зацікавленість у розширенні посівних площ, відкривало шлях до подолання безгосподарності [18, с. 12].

Ситуація в сільському господарстві потребувала особливих методів керівництва. Було створено політичні відділи Машинно-тракторних станцій і радгоспів – надзвичайні партійно-державні органи влади. Щоб подолати кризу в сільському господарстві, вони провели істотну роботу щодо організаційного зміцнення колгоспів, посилення матеріальної зацікавленості

в результатах праці, утворення в колгоспах партійних осередків, кандидатських або партійно-комсомольських груп. За порівняно короткий період їхньої діяльності (в листопаді 1934 р. політвідділи МТС перетворилися на звичайні партійні органи і об'єдналися з районними комітетами партії) у сільському господарстві справді стався позитивний злам.

Історики ще не вивчали в деталях, як відбувалася весняна посівна кампанія 1933 р. Адже треба було мобілізувати на роботи в громадському господарстві знесилених від голоду колгоспників, змусити їх повірити, що зловісна трирічна продрозкладка вже відійшла в минуле, налагодити організацію праці, змінити трудову дисципліну, надати максимально можливу технічну допомогу. Одразу після приїзду в Україну П. Постишев висунув гасло: «Місто – на допомогу селу». Було утворено партійно-урядовий комітет із сівби під головуванням С. Косіора; МТС і радгоспи республіки одержали 15 тисяч тракторів, 2400 комбайнів, 3 тисячі автомашин. Партійні організації мобілізували на посівну і збиральну кампанії понад 300 тисяч міських жителів. Усвідомлюючи, що сільське господарство потребує допомоги, комуністи відгукнулися на заклик партії. Зокрема, Чернігівська обласна партійна організація, в якій налічувалося 20,7 тисячі чоловік, провела у 1933 р. три мобілізації і відрядила на тимчасову або постійну роботу в село понад дві тисячі комуністів, тобто кожного десятого [2, с. 228].

В цілому по республіці за півроку, з травня 1933 р., в МТС і колгоспи виїхали більше як 15 тисяч членів партії, з них – 12,5 тисячі на тимчасову роботу.

Непростою в моральному сенсі виявилася проблема охорони врожаю, що достигав, від голодуючих. В архівах є багато судових справ зі звинувачення тих, хто хотів знайти їстівне на колгоспних полях, і тих, хто намагався захистити голодуючих від сталінського закону про охорону колгоспного майна. В судах і в пресі людей, котрі з голоду споживали колоски у молочно-восковій стадії стиглості, називали «куркульськими перукарями» [14, арк. 162–163].

Лавина голодних смертей наростала, цю інформацію ретельно приховували від народу. На XVII з'їзді ВКП(б) у січні 1934 р. Сталін, говорячи про успіхи міжз'їздівського періоду, відзначив, у контексті цифр зростання національного доходу і промислової продукції, «зростання населення Радянського Союзу з 160,5 мільйона

чоловік в кінці 1930 р. до 168 мільйонів у кінці 1933 р.». Включення до традиційного переліку успіхів нового елементу – даних про зростання населення – мало на меті покласти край різного роду чуткам у країні і за кордоном про величезні втрати людей від голоду. Наведена Сталіним цифра була сумою двох відомих величин: кількості населення на початок 1933 р. і річного природного приросту, який тоді коливався в межах 2,6–2,8 млн чоловік [14, арк. 130].

У січні 1937 р. відбувся перепис населення, який викликав політичний скандал. Після того, як демографи підраховували попередні підсумки кількості населення, їх звинуватили в недообліку. Демографічна наука перестала існувати, науково-дослідні установи відповідного профілю було закрито, а демографи, які зберегли своє життя після 1937 р., перетворилися на звичайних статистиків. Матеріали перепису знищили, статистику народонаселення засекретили. Підсумкові дані повторного перепису, який провели в січні 1939 р., з'явилися у формі двох коротких газетних публікацій [4, с. 43; 5].

Отже, Голодомор 1932–1933 років став трагедією в Україні. Крім очевидних людських втрат і величезного морального удару, голод завдав невинної шкоди українському національному життю. Він практично знищив старе українське село з його багатими народними традиціями. Замість нього з'явилося колгоспне село, яке вже ніколи не повставало проти радянської влади. Колективізація приглушила почуття індивідуалізму, яке було основним для ідентичності українського селянина. На кілька поколінь Голодомор імплантував у свідомість селянства соціальний страх, політичну апатію і пасивність. Голод перервав тяглість поколінь у розвиткові української національної еліти, зупинив «українізацію» міст Сходу та Півдня України, після нього поповнення міського населення відбувалося в основному за рахунок імміграції з Росії.

Утвердження тоталітарного режиму й масових репресій в Україні у 20–30-х роках призвело до розгрому «ухилів» та опозицій і остаточного зміцнення Сталіна при владі, чітко окреслилася різка зміна у внутрішній політиці партії, яка, по суті, означала повернення до методів «воєнного комунізму» та масового революційного терору. Відбувся активний процес утвердження більшовицького тоталітарного режиму, який означав всеосяжне одержавлення радянського суспільства, всебічний контроль над усіма сферами суспільного життя з боку панівної партії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бабко Ю., Бортнічук М. Третя Всеукраїнська конференція КП(б)У. – К., 1968. – 190 с.
2. Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні в 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.: злочини проти народу. Вид. 2-е, допов. – Київ–Нью-Йорк, 2000. – 270 с.
3. Вісті ВУЦВК. – 1932. – 14 липня.
4. Волков А.Г. Опубликовано в: Перепись населения СССР 1937 года. История и материалы / Экспресс-информация. Серия «История статистики». Выпуск 3–5. – Ч. II. – М., 1990. – С. 6–63.
5. Всесоюзная перепись населения, 1937 г.: краткие итоги / АН СССР. Ин-т истории СССР; [Редкол.: Поляков Ю.А. (отв. ред.) и др.]. – Москва: Институт истории СССР, 1991. – 239 с.
6. Голод 1932–1933 років на Україні: Очима істориків, мовою документів / Під ред. Ф.М. Рудича; Упоряд. Р.Я. Пиріг. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1990. – 605 с.
7. Голод-геноцид 1933 року в Україні: Історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків; Міжнародна науково-теоретична конференція. – Київ, 28 листопада, 1998р.; Матеріали / Ред. кол.: С. Кульчицький та ін. – К.–Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 2000. – 536 с.
8. Жнива скорботи. Радянська колективізація і Голодомор. / Роберт Конквест. – К.: Либідь, 1993. – 383 с.; Мейс Д. Штучний голод 1933 року в Радянській Україні: що сталося й чому? / Д. Мейс // Україна молода. – 2007. – 20 лютого. – № 32.
9. Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи Національної академії наук України / Офіційний портал Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи. – Режим доступу: <http://www.idss.org.ua/>
10. Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки): Навч. посіб. для студентів вузів. – Львів, 2012. – 608 с.
11. Колективізація і голод на Україні 1929–1933 рр.: Збірник документів і матеріалів / Упоряд., передм. та коментарі Г.М. Михайличенка, Є.П. Шаталіної; Під ред. С. Кульчицького. – К.: Наукова думка, 1992. – 736 с.
12. Кульчицький С.В. Міжнародна комісія з розслідування Голоду в Україні 1932–1933 років // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наук. думка, 2009. – Т. 6: Ла – Мі. – 704 с.
13. Рафаель Лемкін. Радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами) / Міжнародний благодійний Фонд «Україна 3000», в рамках програми «Уроки історії»; редактор Роман Сербин; упорядник Олеся Стасюк. – К.: Майстерня книги, 2009. – 208 с.
14. Російський Центр Збереження і Використання Документації Новітньої Історії (далі – РЦЗВД-НІ). – Ф. 82. – Оп. 2. – Спр. 139.
15. РЦЗВДНІ. – Ф. 81. – Оп. 3. – Спр. 215.
16. Сергійчук В.І. Чому вони не хочуть нас бачити, або історія на службі імперської політики // День. – 2008. – 5 грудня.
17. Сергійчук В.І. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. – Вишгород, 2015. – 168 с.
18. Третя конференція КП(б)У. 6–9 липня 1932 р. Стенографічний звіт. – Харків, 1932.
19. Указ Президента України № 635/2015 «Про заходи у зв'язку з Днем пам'яті жертв Голодоморів» / Електронний ресурс / Офіційне інтернет-представництво президента України П. Порошенка / Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/6352015-19555>
20. Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю.І. Шаповал / Під ред. І.Ф. Кураса. – К.: Наукова думка, 1993. – 352 с.
21. Эта жуткая правда // Сельская жизнь. – 1990. – 4 августа.
22. XVI з'їзд ВКП (б). Стенографіч. звіт, 2 изд., Ч. 1–2. – М., 1931.
23. Investigation of the Ukrainian famine 1932–1933. Report to congress commission on the Ukraine famine. Adopted by the Commission. – April 19, 1988. Submitted to Congress April 22, 1988.

ГЕНОЦИД УКРАЇНЦІВ У СВІТЛІ КОНВЕНЦІЇ ООН 1948 РОКУ

Багато дискусій проведено щодо кількості українських жертв Голодомору 1932–1933 років. Сьогодні на підставі багатьох досліджень можна з відносною впевненістю встановити цифру в сім мільйонів осіб. Однак у розумінні «геноциду», за окресленням Конвенції Геноциду ООН і автора слова «геноцид» та одного з авторів Конвенції Рафаеля Лемкіна, для повноти треба проаналізувати й цілісність періоду від 1920-х до 1950-х років як час радянського геноциду українців. Тоді число жертв стає далеко більшим.

Ключові слова: голод, жертви, геноцид, радянський, українці.

Askold Lozynskyj

UKRAINIAN GENOCIDE IN THE CONTEXT OF THE UN CONVENTION IN 1948

Nowadays the debate is focused on the number of Ukrainian victims of the Holodomor 1932-33. On the basis of the latest research, it is possible with relative certainty to state the number of 7 million of Ukrainian victims. However, the meaning of the word «Genocide» as defined by the UN Genocide Convention and by Raphael Lemkin – the author of the word and one of the authors of the Convention – induces us to analyze the entire period of 1920 to 1950 as the Soviet Genocide of Ukrainians. Then the number becomes significantly greater.

Keywords: famine, victims, genocide, soviet, Ukrainians.

Дискусії щодо кількості жертв Голодомору 1932–1933 років активно проводяться і нині. В кількість померлих від Голодомору включають тих, які прямо померли від голоду, тих, які були розстріляні у цей час за порушення законів і директив хлібозаготівель, тих, чий безіменні трупи були розтерзані скаженими собаками чи стали жертвами канібалізму. У цій площині, як нещодавно висловився професор Володимир Сергійчук, на підставі документа, опублікованого в

Харкові, тодішній столиці Української РСР, «Інформація про територію і населення станом на 1 січня 1932 року, відповідно до висновків Центральної адміністративної територіальної комісії Всеукраїнського центрального виконавчого комітету», початкова цифра від січня 1932 року набагато важливіша, ніж перепис 1926 року [7, с. 11–41].

Вкладаючи ці цифри в те, що ми знаємо сьогодні, ця парадигма буде враховувати таке:

Загальна кількість населення УРСР

Перепис 1926 р	Січень 1932 р.	Жовтень 1932 р.	Перепис 1937 р.
28 925 900	32 680 700	31 909 000	28 213 800

Загальна різниця населення між січнем 1932-го і 1937 рр. становить 4 466 900 прямих втрат [7, с. 16].

А якщо ми врахуємо темпи зростання, які передбачалися між 1926-м р. та січнем 1932 р. у розмірі 12,98% (2,16% річних тут, щоправда, могли вибірково становити не українці) і застосуємо його тільки до 1934–1936 років, коли голоду вже не було, до щонайнижчої кількості загального населення, згідно з переписом 1937 року, то саме зростання повинно було бути 1 828 254 осіб, отже, загальне скорочення кількості населення в Укра-

їнській РСР – пряме і непряме – з січня 1932 року, коли голод починає вступати в силу, по грудень 1936 року, до чисток Сталіна та Єжова, становить 6 295 154 осіб. А якщо включити сюди певну кількість росіян, які за цей час поселилися в містах УРСР, то спад українського населення виявляється ще жорсткішим. Тут треба брати до уваги, що до цієї статистики не включено народжуваність у 1932–1933 рр. Хоча діти народжувались і вмирали й тоді, хоча здебільшого поза реєстром.

А ще жорсткіший спад виявляється серед сільського населення УРСР:

Перепис 1926 р.	Січень 1932 р.	Жовтень 1932 р.	Перепис 1937 р.
23 663 113	25 553 000	24 674 000	18 825 842

Загальна різниця сільського населення в період з січня 1932 року по 1937 рік – 6 727 158 осіб.

А якщо ми врахуємо темпи зростання між 1926 р. та січнем 1932 р. у розмірі 7,99% (1,33%

щороку, що є дуже реальним, бо росіяни та інші національності рідко проживали у селі) і засто-суємо їх тільки до 1934–1936 років, коли голоду вже не було, до щонайнижчої кількості сільсько-го населення, згідно з переписом 1937 року, то саме зростання повинно було становити 753 034. Таким чином, загальне скорочення кількості сільського населення в Українській РСР – пряме і непряме – з січня 1932 року, коли голод починав вступати в силу, до січня 1937 року, становило 7 480 192 осіб. Тут знову треба брати до уваги, що сюди не включено народжуваність у 1932–1933 рр., хоча діти і народжувалися, і вмирали, але в багатьох випадках їх не вносили до реєстру.

При цьому обчисленні треба, мабуть, окремо відзначити українців, які загинули внаслідок голоду 1932–1933 років на території Росії, а зокрема в густо населеному українцями регіоні Кубань. Без використання радянських джерел відомий у світі історик Роберт Конквест подав цифру 1 мільйон на Північному Кавказі та 1 мільйон в інших місцях імперії. Він також вказував на кількість жертв 5 мільйонів в УРСР, однак не мав у своєму розпорядженні значної кількості таємних радянських джерел, ретельно засекречених.

У дискусії про кількість жертв українського геноциду з приходом радянської влади в Україну до першої половини ХХ століття не включають жертв ширшого геноциду – вбитих чи арештованих представників інтелігенції 1920–1930 рр.; знищених у зв'язку з ліквідацією Української Автокефальної Православної Церкви; замордованих у 1937–1939 роках; закатованих більшовиками, зокрема на Західній Україні; убитих при ліквідації УГКЦ; засланих до концтаборів після Другої Світової війни і там загинувших. Нині існують можливості зробити відповідний облік жертв. Кілька місяців тому розкопано збірну могилу на території меморіалу-музею «Тюрма на Лонцького» у Львові.

Конвенцію про запобігання злочину геноциду і покарання за нього було прийнято і запропоновано для підписання, ратифікації чи приєднання резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 9 грудня 1948, тобто після визначених вище актів геноциду. Вона не має зворотнього впливу, однак дає точніше формулювання геноциду. Геноцид фактично не визначається кількістю жертв. Всі згадані події становлять собою геноцид.

Конвенція окреслює його так: «наступні дії, чинені з наміром знищити, цілком чи частково, яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку:

- а) убивство членів такої групи;
- б) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам такої групи;
- в) навмисне створення для якої-небудь групи

таких життєвих умов, що розраховані на повне або часткове фізичне її знищення;

г) заходи, розраховані на запобігання дітонородження в середовищі такої групи;

г) насильницьке передавання дітей з однієї людської групи в іншу».

Автором самого слова «геноцид», що походить з грецької та латинської мов і означає «вбивати рід», був польський, пізніше американський єврей-юрист Рафаель Лемкін. Він закінчив юридичну аспірантуру у Львівському університеті і був одним із авторів тексту Конвенції ООН.

Лемкін вважав події в Україні геноцидом, про що і сказав у виступі перед українцями в 1953 році у залі Тавн Гол у Нью-Йорку з нагоди відзначення 20-ї річниці Голодомору. Радянський геноцид українців був намаганням Кремля знищити українську націю, а для того треба було знищити її інтелігенцію, духовництво, селянство і на їх місце поселити росіян: «Те, про що я хочу говорити, – це, мабуть, класичний приклад радянського геноциду, його найдовший і найширший експеримент русифікації – винищення української нації... Перший удар спрямований на інтелігенцію – мозок нації, – щоб паралізувати решту організму. У 1920-му, 1926-му і знову в 1930–1933 роках учителі, письменники, митці, мислителі і політичні діячі були убиті, ув'язнені або депортовані... Разом із цим наступом на інтелігенцію ішов наступ на Церкви, священників і вище духовенство – «душу» України. Між 1926-м і 1932 роком було ліквідовано Українську Автокефальну Православну Церкву, її митрополита (Липківського) і 10 000 священників. У 1945 році, коли у Західній Україні було встановлено радянську владу, подібну долю зазнала і Українська Католицька Церква... Третє вістря радянської атаки було спрямовано на хліборобів – велику кількість селян-одноосібників, хранителів традицій, фольклору і музики, національної мови та літератури, національного духу України. Зброя, яку застосували проти них, є, мабуть, найстрашнішою – заморювання голодом... Четвертим кроком у тому процесі стала фрагментація українського народу шляхом поселення в Україні чужинців...»

Відомий англійський історик Норман Дейвіс, відповідаючи радянській пропаганді й аналізуючи радянські жертви під час Другої Світової війни, стверджував, що радянська влада за Хрущова голосила перед світом про 20 мільйонів росіян, що згинули, захищаючи світ від німецького фашизму. Він пояснив, що велика частина тих жертв були українці, і не тільки ті, котрі загинули в рядах Червоної Армії, але й набагато більша частина цивільного населення. Дейвіс обчислив, що 5,5 мільйона цивільних українців згинуло під час війни, а ще 5 мільйонів було

виселено за Урал, коли радянські війська і спецслужби тікали від німців. Пізніше багато з тих переселенців гинули з різних причин, зокрема в концтаборах. Це все теж частина радянського геноциду українців. Щодо голоду 1932–1933 років Дейвіс вказував цифру 7 мільйонів [1, с. 965].

Залишаю історикам і демографам завдання порахувати кількість українських жертв внаслідок радянського геноциду українців від 1920-х до 1950-х років, включно з голодом 1932–1933 років. Можна з певністю сказати, що ця цифра далеко перевищує 7 мільйонів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дейвіс Норман. Європа. – Oxford University Press, 1966.

2. Дейвіс Норман. Не двадцять мільйонів, не росіян, не вбитих на війні. – The Independent. – 29 грудня 1987.

3. Конквест Роберт. Жнива смутку. – Oxford University Press, 1986.

4. Лемкін Рафаель. – Рафаель Лемкін. Радянський Геноцид в Україні. – К.: «Майстерня книги», 2009.

5. Лозинський Аскольд. Світовий Конгрес

Українців та ООН: заради справедливості. – К.: Видавничий Дім «Києво-Могилянська академія», 2013.

6. Сербин Р. Концепція злочину Геноциду Рафаеля Лемкіна та його аналіз Українського Геноциду. – Рафаель Лемкін. Радянський Геноцид в Україні». – К.: «Майстерня книги», 2009.

7. Сергійчук В. Документи переконують: Втрати українства від Голодомору 1932–1933 років – щонайменше сім мільйонів // Народна творчість та етнологія, 2016. – Ч. 3. – С. 11–41.

ОСОБЛИВОСТІ БІЛЬШОВИЦЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ

У статті на основі архівних документів досліджується характер більшовицького режиму в Україні. Автор висвітлює каральні методи комуністичної влади, за допомогою яких намагалися загнати українських селян у колгоспи, наводить приклади спалення цілих сіл, які відмовлялися виконувати плани продзаготівлі.

Ключові слова: Голодомор, соціалізація, селяни, спротив, промплан.

Arsen Zinchenko

THE CHARACTER OF BOLSHEVIK OCCUPATION REGIME IN UKRAINE

The article is based on archive documents; it studies the character of Bolshevik regime in Ukraine. The author exposes the punitive methods of Communist authority which drew Ukrainian peasants into collective farms. The article provides examples of entire villages that were burned for the refuse to carry out plans of food provision.

Keywords: the Holodomor, socialization, peasants, opposition, industrial plan.

Дослідники, які працювали з документами, що характеризують визначальні для аграрної політики процеси хлібозаготівлі, оподаткування, організації й функціонування комнезамівства, впровадження колгоспної системи (колгоспізації), розкуркулювання, а тим більше – передня і чорних днів Голодомору, знають, що ніякі прийоми публіцистики не можуть передати жахіття, які переживав український люд у ці роки. Ці акції режиму мають свою внутрішню логіку формування й розвитку й впливають насамперед з його ідеології і настановчих моделей її реалізації й практики управління суспільством. Ця практика, як відомо, різко розходила з ключовими рекламними ідеологемами більшовицької пропаганди (загальнонародна власність, «фабрики – робітникам, мир – народам, земля – селянам», робітничо-селянська влада, право народів на самовизначення, інтернаціоналізм тощо).

Ключовою комуністичною ідеологемою була модель держави, організованої як диктатура пролетаріату. Це гасло розгорталося в практиці саме як політична диктатура, але організована задля набуття й утримання влади верхівкою більшовицької партії. Саме ця верхівка, але аж ніяк не виборний орган представництва пролетаріату, реалізувала узурповане нею «право» на диктатуру.

Більшовицька верхівка успадкувала від старої царської влади імперський характер, зберігши панівне становище росіян в країні. Більшовицькі вожді утверджували й поширювали свою владу передовсім на російський пролетаріат, який і становив ударну частину різноманітних ударних загонів, забезпечували на практиці диктатуру більшовицької верхівки поза межами власне російського ареалу. Численне переважання російського робітництва в головних індустріальних

центрах України було інструментом цього владного панування російського центру над Україною. На практиці рекламове більшовиками на всіх етапах комуністичного владарювання гасло інтернаціоналізму діяло як санкціоноване більшовицькими вождями «інтернаціоналістичне» панування російсько-єврейських владних структур в національних частинах імперії, а відтак політично й ідеологічно обґрунтовувало колоніальне порядкування в них. Це виявлялося в найрізноманітніших моделях реалізації влади більшовиків в Україні – від формування «робітничо-селянського» уряду й кадрового наповнення армії й чиновницького апарату, до прийомів репресування української інтелігенції та робітництва, в організації функціонування преси та її спрямованості і в тисячах і тисячах конкретних виявів внутрішньої політики режиму. Складником цього панування стала запекла пропаганда, спрямована проти української самобутності, української культури та їх носіїв, і фізичне винищення найактивніших політичних, культурних, господарчих репрезентантів. Сказане дає підставу побачити єдність політики режиму на всьому проміжку його існування, з одного боку, а з іншого – логіку ескалації її основних виявів від початку її впровадження аж до сталінського тоталітаризму. Відтак моделі організації Голодомору в Україні 1932–1933 рр. були продовженням і модифікацією методів проведення хлібних ревізій початку 1920-х рр., а тим самим визначають загальне ставлення режиму до населення України цієї доби.

Встановлення радянської влади в Україні почалося з утворення надзвичайних органів влади – ревкомів: 11 грудня 1919 р. ЦВК і РНК УРСР прийняли постанову «Про створення Всеукраїнського комітету (Всеукрревкому)». На нього було

покладено «організацію всемірного сприяння просуванню червоних військ до статочного розгрому білогвардійців, революційну остаточну ліквідацію поміщиків і поміщицького землеволодіння». Таким чином, ці органи було створено не як органи народного представництва, не за механізмом виборности, а через призначення московською більшовицькою верхівкою, і не представляли інтересів українського народу. Вони були інструментом здійснення чужої влади, встановленої через вторгнення російсько-більшовицьких військ на українські терени. Органи більшовицької влади (в тому числі й т. зв. Совети різних рівнів) ніколи не формувалися як загальнонародне представництво, їх склад наперед визначався партійними структурами.

Особливо важливо підкреслити значення для України, як переважно селянської країни, моделі аграрної політики. Починаючи від вторгнення більшовицьких військ в Україну, в наступні роки, включно з акціями хлібозаготівельного терору й брутальної насильницької колгоспізації, ця політика формувалася в Москві й силою впроваджувалася в Україні. Так, зокрема, затверджений російським ВЦИКом 27 січня (9 лютого) 1918 р. «Основний закон про соціалізацію землі», розроблений III Всеросійським з'їздом Рад, визначив основи земельної політики Радянської влади на 1918 р. Закон підтверджував націоналізацію землі, ліквідацію приватної власності на землю і «перехід її у розпорядження трудящих мас», тобто в розпорядження призначених новою владою комісарів і начальників. Висунувши як головне завдання зрівняльний розподіл землі, цей закон водночас приділив значну увагу розвитку громадського обробітку землі як найвигіднішої форми при переході до соціалістичного господарювання (тобто у формах, цілком керованих більшовицькими структурами). Згідно із законом, першочергове користування землею надавалося державі, громадським організаціям, сільськогосподарським комунам, товариствам, сільським громадам і лише в останню чергу землею наділяли «окремі сім'ї й особи» [1, с. 12–13]. 18 березня 1918 р. цей закон під назвою «Тимчасове положення про соціалізацію землі» було прийнято III Всеукраїнським з'їздом Рад. «Українська Радянська республіка, – підкреслювалося в ньому, – з метою якнайшвидшого досягнення соціалізму надає всіляке сприяння (культурна і матеріальна допомога) спільному обробітку ґрунту, даючи перевагу трудовому соціалістичному, артільному й кооперативному господарствам перед одноосібним».

Після повторного завоювання України одним із перших аграрних документів Всеукраїнської революції стали «Основні засади організації земель-

ної справи на Україні», опубліковані 22 січня 1920 р. Щоб остаточно ліквідувати поміщицьке землеволодіння і прискорити наділення землею безземельних і малоземельних селян, передбачалося негайно організувати земельні відділи при всіх губернських, повітових і волосних виконкомах, при ревкомах із широким залученням у них найбіднішого й середнього селянства. Одержавлення землі – стрижень поземельної політики більшовиків. У зв'язку з цим значні площі землі не передавали у зрівняльний поділ: вони ставали державним резервом і використовувалися для забезпечення землею передовсім державних підприємств – цукрових заводів і винокурень, радгоспів непродуктивних селянських господарств, а зовсім не загалом селянських господарств.

Тим часом ідеологи режиму скеровують мотиви «класової боротьби» на формування інстинктів соціального грабіжництва й експропріації набутків селянської праці. Виступаючи на початку 1920 р. перед московськими робітниками, керівник більшовицької партії В. Ленін в черговий раз говорив мовою ненависти, спрямовуючи її проти українського селянства. Зважаючи ж на те, що в Україні селянське населення було таки українським, це скерування набуває колоніально-расистського характеру й спонукає до участі в каральних акціях проти українського селянства.

«Нам надо помнить, что мы осуществляем задачу социальной революции в стране, где большую часть населения составляют крестьяне. И среди них мы видим то богатое крестьянство, у которого много всего. Оно не хочет отдавать хлеб государству и требует свободы торговли, подзуживаемое с.-р. (социал-революционерами. – А.З.) и меньшевиками. Мы должны принять героические меры, чтобы эта свободная торговля хлебом не могла процветать, потому что крестьяне, имеющие излишки хлеба и желающие на этом эксплуатировать своего голодного брата, представляют собою того врага рабочего класса. Мы это все давно знаем. Но крестьянин, имеющий излишки хлеба и спекулирующий этими излишками на своем голодном брате, который живет рядом с ним и не имеет возможности таких излишков хлеба заготовить, – этот крестьянин, конечно, ваш враг, и мы с ним будем бороться со всей жестокостью и со всей беспощадностью». Це уривок з промови «вождя світового пролетаріату» на першому засіданні Московської Ради [2].

Націоналізація землі і «землепорядкування», яке мало на меті передачу земель заводам і винокурням, зумовили численні конфлікти селян України з владою. Проте 30 вересня 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило: «підтвердити методи націоналізації земель комісії по відве-

денні земель для потреб цукрової промисловості». Наркомзему в цій ухвалі було запропоновано прискорити процес націоналізації земель для потреб цукрової промисловості [3, с. 9]. Життя внесло в ці плани певні корективи: українське селянство вчинило опір націоналізації землі, який тривав кілька років.

На боротьбу з селянами, які протестували зі зброєю в руках проти комунікації, було кинуте підрозділи Червоної армії, зокрема загони т. зв. інтернаціоналістів, сформовані на допомогу «радянській» Угорщині. Вони не зупинилися перед найжорстокішими методами, щоб придушити повстання, в тому числі й перед спаленням сіл. Так, на початку квітня було спалено повсталі села в районі Фастова – Романівка та Хидовці. Незабаром список спалених сіл почав зростати з жахливою швидкістю, що вказувало на санкції більшовицького центру.

До спалення сіл як методу боротьби з повсталим українським селянством червоні війська вдавалися й далі [4, с. 134].

Промовистим епізодом, що характеризує конкретику більшовицької продовольчої політики, стала розправа над селом Попова Гребля Чечельницької волости на південному сході Поділля. За повідомленням сільської ради, 15 квітня 1921 р. увечері в село прибув кінний загін приблизно з 20 чоловік і зажадав від голови сільради Хрисанфа Бойка 50 пудів вівса, 20 пудів печеного хліба, 30 кінних підвід, 11 пудів яловичини, 6 пудів свинини. На виконання цього було відведено дві години часу з попередженням, що це – вимога Радянської влади. Крім того, начальник загону наказав сільському голові видати куркулів села, які мають понад 16 десятин землі, а також дезертирів і бандитів, та признатись, де сховано розграбований на Чечельницькому заводі цукор. «Таких куркулів у нашому селі немає, майно бандитів і дезертирів конфісковано владою, самі вони кудись утекли із села», – відповів голова сільради. Тоді начальник послав своїх людей спалити село. Загін приступив до знищення села вогнем. При цьому гасити вогонь і рятувати своє майно селянам забороняли і навіть стріляли в тих, хто рятував. Спалено було 534 будинки з усіма сільськогосподарськими будівлями, у вогні згоріло двоє дітей і один старий чоловік, багато домашньої худоби і майже вся домашня птиця. «Якщо ж кому вдалося щонебудь вихопити з вогню, то учасники цього загону (який згодом виявився експедиційною трійкою) були такі уважні, що всі ці речі переглядали безо всякого сорому. Що було кращим і ціннішим, забирали, повантажили на підводи і вивезли з села, крім того, зажадали від погорільців грошей, причому лише миколаївських. Особливої

уваги заслуговує той факт, що працівники експедиційної трійки у деяких селян брали викуп золотом й іншими речами і не підпалювали їх (звичайно, викуп міг дати тільки той, хто багатий, а не бідний)», – зазначалося в повідомленні голови сільської ради.

Особливо прикметна вимога скарги мешканців села на дії експедиційного загону полягала в тому, щоб більшовицька влада звернула увагу на те, що «село Попова Гребля дуже бідне, бо немає домогосподаря, який би за своїм соціальним становищем відповідно до існуючих законів був причислений до заможних або куркулів» [5, арк. 14 – 14 зв.]. Підсумки цього революційного рейду були такі: «У згорілому селі залишилося без даху над головою 1840 осіб, з яких більшість була бідняками, залишилися без хліба, одягу і робочої худоби, так як частина робочої худоби згоріла, а частина забрана працівниками загону».

Вінницький краєзнавець К.В. Завальнюк виявив архівні документи, які дають змогу простежити привідні механізми цієї справи, провести її ретроспективу до кінця. У протоколі № 1 засідання експедиційної трійки при повітовій нараді від 15 квітня 1921 р. зазначаються імена організаторів розправи над селом: член трійки Атюнін (голова), Шпірт (безпосередній виконавець), Добровольський, командир карального загону Определъонний та інші. «Негайно відправитися через Любомирку, Стратіївку в Попову Греблю, оточивши останню, і запропонувати громаді с. Попової Греблі негайно видати бандитів, ватажків їх, зброю і все награбоване бандитами в Чечельнику, – було записано в протокольному ухвалі. – В разі відмови у виконанні вказаних вимог, а також беручи до уваги, що село Попова Гребля було гніздом переховування і розсадником бандитів, до вищезазначеного села вжити заходів репресій аж до спалення. Спалення села доручити кавалерійському загону т. Шпірта, привести у виконання» [6, арк. 99].

Не менш промовистою є й реакція влади на скаргу селян Попової Греблі. Її знаходимо у протоколі № 42 засідання президії Ольгопільського повітового виконавчого комітету від 18 квітня 1921 р. Заслухавши письмовий звіт експедиційної трійки, президія постановила: «Дії експедиційної трійки затвердити» [6, арк. 105].

З цієї справи дуже чітко простежуються причини широкого визвольного руху на Україні, який у більшовицькій пропаганді десятиріччями подавався як «політичний бандитизм». 4 червня 1921 р. у губревком з Бершадського повіту було послано телеграму про те, що «з села Попова Гребля пішло до бандитів близько 700 молодих хлопців, що підтверджується тим, що під час бою червоних частин із бандитами

в с. Кидрасівці або Усті Устянської волості бандити кидалися чотири рази в контратаку, чого раніше не траплялося».

Поява в селах продзагонів та частин Червоної Армії викликала там страшний переполох. У тогочасних офіційних документах зазначалося, що червоноармійці систематично вдавалися до реквізицій продовольства, фуражу, одягу, що вони поводитися не як захисники «рабоче-крестьянских интересов», а як їхні найлютіші вороги. Свалілля й грабунки з боку червоноармійців були постійним і поширеним явищем. Ось кілька яскравих прикладів цього, взятих з документів Державного архіву Вінницької області. «8 цього листопада (1920 р. – А.З.) близько 11 год ранку з боку Немирова з'явився загін кавалерії біля 30 чоловік, очевидно, з червоної козачої дивізії, який заскочив у Вороновицю і пограбував громадян м. Вороновиці, вказаних у списку, що додається». Тоді було пограбовано 27 сімей на суму понад 1 млн крб. й забрано готівкою майже 300 тис. крб. [7,5 загону, розквартированого у с. Витаві]. «Гавришівська сільська рада доводить до відома Гавришівський волвиконком, що у громадян с. Гавришівки забрано дуже багато із клунь самочинно хліба військом, яке перебуває зараз в нашій селі, ламають замки коло комор, і забирають, що під руки попаде, що для війська зовсім непотрібне, кури, гуси і вівці витягують вночі із хлівів, говорити їм нічого не можна, загрожують зброєю». «У ніч з 20 на 21 липня (1921 р. – А.З.) невідомою бандою вчинено наліт на с. Жажнівку, бандити заарештували голвиконкому і наказали знести в декілька хвилин хліб та сало. За донесенням агентури політбюро, наліт на Жажнівку був зроблений не бандою, а загonom особливо відділу 1 бригади 8 чер[воно]коз[ацькій]дивізії, розташованого в м. Немирові» [8, арк. 5, арк. 10]. У бюлетені таємного інформаційного відділу РНК УСРР від 20 лютого 1922 р. читаємо про пограбування населення й низьку дисципліну серед червоноармійців. У документі йшлося, зокрема, й про те, що «в Проскурівському повіті частини 208 і 209 полків чинили зди́рство, крадіжки й насильство над селянами. Немає сумніву, що цей факт значною мірою став причиною антирадянського настрою ряду сіл цього повіту... Викликали негативне ставлення села щодо Червоної армії й постійні вимоги частинами підвід і фуражу, як це мало місце в Подільській губернії в другій Червоній кавалерійській дивізії» [9, арк. 35].

Ці документи дають підставу конкретизувати питання про так звану «нову економічну політику» як політику, що, згідно з більшовицькою пропагандою, мала враховувати економічні реалії, на протипагу попередній політиці воєнного

комунізму, в ході реалізації якого чинилася тотальна реквізиція харчових продуктів і одягу у населення. Ухвала Х з'їзду РКП(б) «Про заміну розкладки натуральним податком» була винесена 15 березня 1921 р. і визначила принципову лінію переходу до політики, названої НЕПом. Як зазначає відомий дослідник історії українського селянства С. Кульчицький, «здавалося б, після запровадження нової економічної політики з продрозкладкою в Україні було покінчено. Але це не так. В останній декаді березня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У майже щоденно займалося проблемою переходу на продподаток. В кінцевому підсумку було вирішено продовжити стягнення розкладки з врожаєм 1920 р.». Розкладка залишалася, щоб забезпечити насамперед безперебійне постачання «червоних столиць». На початку травня 1921 р. центральне партійне керівництво постановило відправляти з України щомісяця не менше як 40 залізничних ешелонів у розпорядження наркомату продовольства РСФРР. Такої кількості продовольства від України раніше не вимагали. І це при тому, що виразними були ознаки неврожаю (зима в південних, тобто головних хлібних губерніях того року була безсніжною, а весна – без дощів). Хоч перспектива голоду в червні вже цілком окреслилася, з України було вивезено в Росію 728 тис. пудів хліба. Але й після цього вимоги московської влади посилити збір продовольства зростали. В травні 1921 р. до стягнення продрозкладки почали залучати війська. В. Ленін зажадав розташувати півмільйона солдатів в Україні, «щоб вони допомогли посилити продроботу, будучи надто зацікавлені в ній, особливо ясно усвідомлюючи і почувуючи несправедливість ненажерливості багатих селян на Україні». На початку серпня Ленін знову повернувся до ідеї застосування військової сили. У розмові з наркомом продовольства УСРР М.К. Владимировим по прямому проволу він заявив: «Я думаю, що для успішного збирання податку потрібні військові частини на допомогу цьому збиранню, з тим, щоб ці військові частини одержували посилене постачання за рахунок місцевих селян, поки податок не буде сплачений». Через кілька днів, 12 серпня, ця вимога реалізувалася у постанові Ради праці й оборони про застосування надзвичайних заходів при вилученні продподатку [4, с. 191–192].

Важлива роль в організації справи вигрібання продовольства відводилася спеціально створеним особливим сесіям Подільського губернського трибуналу у справах порушення законів і постанов про натуральні та інші податки. 16 грудня 1921 р. Губернський революційний трибунал, який був вищим органом влади у краї, затвердив «Інструкцію» для цих сесій. Вони створювалися

«для досягнення швидкості у вирішенні щодо натуральних податків» [10, арк. 13; 3, арк. 7].

4 червня 1921 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У при обговоренні питання «Про заходи щодо посилення продзаготівлі» за доповіддю С.В. Косіора було винесено ухвалу: «У принципі визнати доцільним застосування виїзних сесій Ревтрибуналу у найбільш ударних місцях для засуди окремих хазяїв, які не виконали розкладки, запропонувавши наркомпроду узгодити з військовим командуванням питання про забезпечення трибуналу достатньою збройною силою» [3, арк. 7]. «Інструкція» надавала сесіям ревтрибуналу «право» визначити міру покарання, яке мало відверто драконівські риси: «Сесія має право: а) на стягнення належного податку у подвійному розмірі, б) на повну або часткову конфіскацію майна злісно-несправних платників і б) на позбавлення їх земельних наділів» (п. 15). Втілювали «Інструкцію» виконавці-продкомісари. Ті селяни, хто особливо завзято боронили своє майно, за принципами революційної законності могли позбутися всього, у тому числі й життя.

Власне, про саму законність можна говорити дуже умовно. Свідченням цього є оперативно-бойові накази, які видавалися цими трибуналами, наприклад, наказ голови революційного трибуналу сільськогосподарській податковій комісії, сільраді й комнезаму Шаргородської волості, куди прибула виїзна сесія продовольчого революційного трибуналу, яка мала «бойове завдання вжити найрепресивніших заходів і не лише щодо окремих громадян, які не здали продподатку, а й до тих громадян, серед яких є неплатники», – читаємо в наказі. «Сесією революційного трибуналу дається граничний строк для добровільного внесення всіх 100% продподатку як основного, так і за сплату шкільного податку і податку на користь голодуючих до 9 годин ранку 24 лютого (1922 р. – А.З.), після чого сесією будуть вживатися найрепресивніші заходи аж до конфіскації майна як окремих громадян, так і окремих груп». І далі: «Волвиконком попереджує, що водночас із притягненням до суду платників будуть судити також і податкові комісії». Між тональністю цього документа, написаного 1922 р., і документами 1929–1930-х та наступних років немає істотних відмінностей. «Згідно з наказами центру (!!!), продподаток має бути виконаний навіть при шкоді місцевого населення, а тому ніякі заяви не будуть братися до уваги» [10, арк. 19].

Ці факти дають змогу зрозуміти привідні механізми продовольчої політики більшовицького уряду в Україні, поставити в один ряд цілу серію Голодоморів, організованих комуністичним режимом для упокорення українського народу, по-

чинаючи від 1921–1922 рр. через 1924–1925 рр., 1932–1933 рр. аж до 1947 р.

Характер політики більшовицького режиму на селі на початку 20-х років (тобто в роки урядування Леніна) виявляється з документів про діяльність продовольчого революційного трибуналу, що діяв у краї. Конкретну діяльність особливих продовольчих сесій добре видно у документах Вендичанського продовольчого революційного трибуналу. Вони мають назву «Материалы о работе выездной особой сессии по Могилевскому уезду» (1922 р.). У книжці слідом за шістнадцятьма протоколами Особливої продовольчої сесії Подільського губернського ревтрибуналу по Кукавській волості підшито й «Накази по Особливій продвиїзній сесії ревтрибуналу по Вендичанському району Могилівського повіту Подільської губернії». Як розгорталася сама драма, видно вже з першого протоколу засідання того ж ревтрибуналу. «1922 года, февраля 8 дня рассматривалось дело граждан с. Серебринца в количестве 47 человек, согласно следственного материала, составленного следователем т. Крамаренко и его постановления, признали необходимость весь список обвиняемых граждан разбить на три группы обвинения: первая группа приговаривается к трем годам принудительных работ с конфискацией живого и мертвого инвентаря в пользу государства». Далі йде список одинадцяти серебринецьких селян, покараних за невиконання у призначений термін продподатку. Другу групу з сімнадцяти осіб було засуджено до півтора року примусових робіт з конфіскацією живого і мертвого інвентаря.

На 9 лютого в с. Кукавці було призначено слухання справи громадян с. Серебринця Кукавської волості в числі 50 осіб «по звинуваченню їх у невиконанні в строк продподатку». Були дні, коли трибунал розглядав справи 61-го, 71-го, 85-ти і навіть 116 звинувачених. За два місяці діяльності трибуналу в дев'яти селах Кукавської волості було піддано суду 666 селян.

25 лютого 1922 р. до Особливої продовольчої сесії по Кукавській волості від Могилівського повітового продовольчого комісара Єжова надійшов акт «О предании суду ревтрибунала всего состава Кукавского волысполкома и Кукавской налоговой комиссии за бездействие и неисполнение боевого приказа № 392 по продналогу». Тоді ж було притягнуто до відповідальності за ту саму провину і сільгосподаткову комісію с. Серебринець. 27 лютого надійшла вимога «о принятии решительных и репрессивных мер по взысканию к 1 марта 100% продналога» [10, арк. 7 зв. – 8, арк. 11 зв. – 14, арк. 16, арк. 28 – 28 зв.]. Отже, методи, якими вимітали збіжжя з селянських комор напередодні Голодомору 1932–1933 рр., зародилися

значно раніше, ще на початку 20-х, в умовах так званої нової економічної політики.

Подібними засобами хлібозаготівля проходила і в інших районах. Так, у Літинському районі навесні 1922 р. відбирання селянського хліба здійснювала військово-продовольча комісія в складі 70 бійців під командою Александра. Червоноармійці щодня роз'їжджали по селах і разом з місцевими органами влади відбирали в селян хліб, не залишаючи навіть на сімбу. Селяни чинили опір, намагалися обстояти себе, в т.ч. й зі зброєю в руках. У с. Майдан Олександрівської волості під час однієї з сутичок було вбито двоє й поранено троє червоноармійців. Після цих подій Літинський районний продовольчий комісар доповідав: «З метою виявити винних було створено надзвичайну п'ятірку й скликано ревтрибунал. Узято заручників числом 8 осіб заможних господарів. Оскільки винних не було, то заручників було всіх за вироком ревтрибуналу розстріляно. Населення села тероризовано і в страху розбіглося. За таких умов проходить уся продробота й тепер, проте я вживаю всіх способів до якнайшвидшої викачки. Незважаючи на всі труднощі» [11, с. 42–43].

Революційні трибунали були органами надзвичайних повноважень в управлінні завойованою країною. Продовольство розглядалося як один із видів данини з підкореного населення на користь завойовників.

«Настрій селян погіршується, – читаємо в інформаційному бюлетені Подільського губчека за другу половину березня 1922 р. – Занадто велика ставка продподатку, накладена на селян, посилена викачка податку за допомогою збройної сили і Ревтрибуналу, причому останні засуджують багато селян, які дійсно не можуть внести продподаток повністю за відсутністю такого, – усе це створило настрої якщо не ворожий, то в усякому разі не на користь Радвлади. Тривале перебування військових частин, особливо ж Кінного корпусу, причому останній творить різні безчинства, якого доводиться годувати, окрім податку, руйнує і так виснажене війною селянське господарство, і тому селяни ставляться до червоноармійців вороже». Стає зрозумілим, чому селянство з тривогою дивилося на весну, коли в багатьох навіть не залишилося насіння [12, арк. 35].

Особливо потворною в системі стягання продовольчого податку і загалом у взаєминах із селянським людом була практика використання заручництва та кругової поруки. Звернімося до документальних свідчень. Ухвалою Політбюро ЦК КП(б)У від 23 липня 1921 р. у заходах боротьби з бандитизмом передбачено «поряд з інститутом заручників запровадити інститут відповідальних» [3, арк. 19, арк. 26]. Функції вивідання

і нагляду за політичними настроями в селах передбачалося покласти на комнезами [5, арк. 144]. Ось наказ № 2 Брацлавської повітової військової наради в боротьбі з бандитизмом від 10 вересня 1921 р. Він явно викликаний посиленням продовольчого пограбування подільського селянства. «Останніми днями помічається почастищення випадків нападу бандитських зграй на села і волості для знищення радянського апарату, а також почастищення випадки вбивств і побиття бандитами партійних та радянських працівників і окремих червоноармійців. Документальні дані кажуть про подання сприяння бандитам з боку куркульського заможного населення (читай: українського селянства. – А.З.). Для припинення подібного явища повітова військова нарада в боротьбі з бандитизмом ухвалила: ввести кругову поруку серед куркульського заможного населення в таких волостях повіту: Холодівській, Клебанській, Савинецькій, Тростянецькій, Рубанській, Обіднянській, Лучанській, Монастирській і Печорській. ...Убивство партійних і радянських працівників і червоноармійців бандитами в районах вищезгаданих волостей, розграбування бандитами народного господарства і напади на сільські і волосні виконкоми і комнезами тягне за собою розстріл певного числа куркулів з того села, де будуть вчинені вказані дії бандитів». І далі: «Повітова військова нарада попереджує, що ніякого спуску не буде і один убитий радянський працівник, розгром сіль- і волвиконкому і т. ін. потягне за собою розстріл десятків куркулів». Наприкінці – підписи повітових цивільних і військових начальників: Некрасов, Иванов, Смирнов [5, арк. 144].

Податковий тягар підривав селянське господарство. Його можливості відчутно слабшали в умовах засухи, недороду. Такими на Поділлі були 1924–1925 роки. В краї почався голод. Про нього в літературі ледве й чи згадується, а проте і тоді українське селянство зазнало чималих бідувань. За даними особливої комісії у боротьбі з наслідками недороду 1924 р. (створена при Раднаркомі УСРР 10 червня 1924 р.), урожай цього року був значно нижчим проти середнього врожаю за 1905–1914 рр.

25 червня 1925 р. було зібрано нараду партійного активу Могилівської округової організації КП(б)У. Голодувало 65 відсотків дорослого і 70 відсотків дитячого населення. Доповідач підкреслив вузлову точку проблеми: податок минулого року «був занадто важким для населення» і цей момент не було враховано. Голод охопив вісім районів, становище в шести районах було більш-менш благополучним. «Можна передбачати, що до збирання урожаю голод досягне 85–90 відсотків», – зазначив він. Характеризуючи прогнози на врожай 1925 р., Одегов зазначив, що «доброго

врожаю сподіватися не можна: ярі посіви майже всі загинули, озимина дещо краща, але вже необхідно ставити питання про допомогу голодуючому населенню, оскільки врожай передбачається поганий». Матеріали наради розкривають кричущу картину руйнування селянського господарства в умовах непосильного податкового тягара. Сімдесят відсотків господарств були безхудібними. Через відсутність корму внаслідок засухи загинуло багато худоби. Промовці, що виступали, обговорюючи доповідь Одегова, говорили, що для прогродування округи потрібно 9 млн пудів хліба. А зібрати можна лише 4 млн. Голод охопив не лише вісім районів, як стверджував Одегов, але й почасти решту шість районів округи. Три-вогне становище в Могилівській округі відбито й у довідці ЦК КП(б)У за середину липня 1925 р. Документ відзначив п'ятнадцять випадків голодних смертей. «Населення масово ринуло в місто. Масово розвинулося жебрацтво. Матері поспіль залишають своїх дітей і йдуть. Дитячі будинки переповнені». Джерела вказують на безпосередню причину такого становища: величезний розмір податку, накладеного, незважаючи на катастрофічний неврожай 1924 р. [13, арк. 12].

Скрутне становище з продовольством було не тільки в Придністров'ї. Огляд економічного й політичного становища Подільської губернії, складений у губернському партійному комітеті в травні 1925 р., відзначає важкий стан у всіх округах. Тривалий час мешканці багатьох населених пунктів, не маючи хліба, харчувалися лише картоплею. Серед селян ширилися чутки, про те, що «скоро від голоду всі вимруть». У Вороновицькому та Немирівському районах Вінницької округи голодувало до 25 відсотків, а в Обіднянському – половина люду. У Терешпільському й Уланівському районах голодувала третина населення. У с. Сальниці Терешпільського району та в с. Стрижавці під Вінницею були смертні випадки від голоду. Подібною була картина й у Тульчинській округі. У Тульчинському районі голодувало 70 відсотків населення. Селяни нарікали, що за цієї влади значно краще живеться робітникам. У Білоусівці частина населення не мала вже й картоплі. В Михайлівці голодувало 80 відсотків мешканців. У селах Чечельницького району голодувало три чверті населення. Люди харчувалися макухою й буряком. Біда змушувала селян продавати за безцінь худобу, красти ліс. Найбільш ураженими голодом у цьому районі були села Луги, Червона Гребля (раніше – Попова Гребля), Бритавка, Іванкове, Пиріжне. Відчувалася гостра нестача корму для худоби. Селяни нарікали на радянську владу, яка «взяла великий податок, внаслідок чого... і створилося таке важке становище», скаржилися, що вона не хоче відпускати

голодуючим хліб по 90 копійок за пуд, тобто за тією ціною, якою вони здавали єдиний сільгосподаток. Так само й у Проскурівській округі вони висловлювали невдоволення тим, що хліб дуже дорогий, а при здаванні податку зерно дуже дешево [14, арк. 342–343, арк. 347].

Ще скрутніший вигляд мала картина липневого огляду становища Вінницької округи. В с. Жуківцях Жмеринського району з 611 господарств голодувало 547 (90 відсотків). Там селяни по кілька днів не їдять навіть картоплі. Хліб мала лише десята частина селян. Такою самою була ситуація в різних селах району. «Ви нас кормите тільки ріжними гарними докладами, а хліба не даєте», – нарікали селяни. У багатьох місцях вони висловлювали невдоволення тягарем минулорічного податку, вбачали саме в тому причину голоду. Нарікали вони й на важкий податок на худобу. У Пиківському районі, розташованому на півночі Вінницької округи, голодувало понад 90 відсотків мешканців. У пиківській лікарні було чимало опухлих з голоду. Багато селян почало збирати зелень і викопувати картоплю [15, арк. 547]. Така сама ситуація спостерігалася у Летичівському та Черноострівському районах (політичний огляд ГПУ за 13–23 липня 1925 р.). У багатьох селах Літинського району масово продавали худобу за безцінь. Тут голодувало три чверті населення. До райвиконкому щодня приходили юрми голодних селян, вимагаючи допомоги. Але допомога, яку часом надавали селянам, і надалі була незначною. І тут селяни обурювалися непомірними податками, кажучи, що «податок віддали, а тепер доводиться сидіти голодним» [15, арк. 548].

Податковий тиск був причиною голодування населення і в наступні роки.

Як бачимо, влада російського комуністичного режиму мала одним із головних своїх завдань викачування хліба. Визначаючи розміри хлібного оподаткування, влада не брала до уваги ні селянського малоземелля, ні реальних можливостей селянського господарства, ні навіть скрути, в яку потрапили подільські селяни в неврожайні роки. Влада діяла тут, виходячи з більшовицьких ідеологем про дрібнобуржуазність селянства. На практиці це викликало численні зловживання партійно-бюрократичних, військових чинів і стягувачів податку. Вони поводили себе як у підкореній країні. Селянство сприймало цю владу як ворожу й чинило їй опір.

Величезний фактичний матеріал, зібраний і проаналізований дослідниками, що розкривав мету й методи реалізації політики московського комуністичного уряду, дає підставу запропонувати надалі визначати характер більшовицького режиму в Україні як окупаційного. Це дасть змогу повніше розуміти драму втрати української дер-

жавності і становища, в якому перебувала підросійська Україна за цього режиму в 1919–1990 рр.

Стосовно політичного режиму панування над певною країною належить застосовувати поняття окупаційний за такими ознаками:

- окупаційний режим встановлюється шляхом воєнної інтервенції, ліквідації національного суверенітету, придушення національно-визвольного спротиву, порушення міждержавних договорів про взаємне визнання;
- в загарбаній країні знищуються представницькі органи, національні політичні партії, інститути самоврядування й громадської ініціативи;
- ліквідується національні засоби масової інформації, встановлюється режим цензури загарбників;
- ліквідується правопорядок, базований на засадах законності, натомість впроваджуються органи надзвичайного стану, польові суди, трибунали, революційні трибунали, інститути заручників, кругової поруки і т. п.
- брутально порушуються засадничі права підкореного населення, насамперед право на життя, а також право на недоторканність власності, житла, право розпоряджатися продуктами власної праці;
- національні політичні лідери фізично знищуються або витісняються у вимушену еміграцію;
- органи влади та її силові структури, командні чини армії заповнюються особами панівних національних груп, які представляють окупаційний режим;
- визначальні моделі державного управління, напрямні ідеологеми і кадрові рішення приймаються поза межами підкореної країни й доводяться її управлінському персоналові до неухильного виконання;
- широко застосовується практика заслань за політичною ознакою, організація концтаборів, впроваджується інститут заручництва;
- набуває поширення практика продовольчих реквізицій та конфіскацій майна, що забезпечується військовою силою;
- запроваджується оподаткування сільських господарів, обсяг якого несумірний з продуктивністю господарств;
- розробляється й впроваджується політика упокорення голодом, засобами голодомору вирішується завдання зміни етнографічного складу населення;
- здійснюється масоване переселення груп панівної нації на загарбані території та в міста;
- природні та людські ресурси використовуються в інтересах панівних національних груп; національні інтереси підкореної країни підпорядковуються запитам окупаційного центру;
- здійснюється масоване нав'язування ідеології панівного режиму, освіта, культура й мистецтво підпорядковуються цій ідеології;
- створюється система ідеологічного упослідження традицій, культури, ідейних набутків підкореного народу; його культура трактується як віджила, обмежена, непридатна для майбутнього;
- впроваджуються системні заходи щодо розколу підкореного народу за політичними, регіональними, мовно-культурними, соціальними ознаками; заохочуються моделі поведінки національного відступництва, ренегатства, асиміляції, культурної байдужості.

Це формулює наукові й морально-ідейні підстави для істориків відмовитися від сконструйованого ідеологами цього режиму фальшивого й демагогічного за своєю суттю поняття колективізації селянських господарств, під маркою якого наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. здійснювалися організація колгоспів, розкуркулення, депортації й розправи над українськими селянами, що мало наслідком створення нової системи кріпосництва і, зрештою, – Голодомор 1932–1933 рр.

Реаліям аграрної політики більшовиків більше відповідає поняття колгоспізації як насильно впроваджені окупаційним режимом системи упослідження українського селянства й організації його в рамках контрольованих комуністичними структурами рабовласницьких латифундій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Хмель І.В. Аграрные преобразования на Украине: 1917–1920 гг. – К.: Наук. думка, 1990. – 240 с.
2. Беднота. – 1920. – 10 март.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 16.
4. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К.: Основи, 1996. – 396 с.
5. Державний архів Вінницької області (ДАВіО). – Ф. Р-925. – Оп. 8. – 1921. – Спр. 59.
6. ДАВіО. – Ф. Р-925. – Оп. 2. – Спр. 266.
7. ДАВіО. – Ф. Р-1139. – Оп. 1. – Спр. 81.
8. ДАВіО. – Ф. Р-850. – Оп. 3. – Спр. 2.
9. ДАВіО. – Ф. Р-925. – Оп. 2. – Спр. 270.
10. ДАВіО. – Ф. Р-207. – Оп. 4. – 1921 р. – Спр. 2.
11. Шульга І.Г. Гірка правда: Нариси з історії подільського селянства 1920–1932 років. – Вінниця, 1997. – 152 с.
12. ДАВіО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – 1922 р. – Спр. 55.
13. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – 1925 р. – Спр. 2172.
14. ДАВіО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – 1924 р. – Спр. 502.
15. ДАВіО. – Ф. Р-1882. – Оп. 1. – 1923 р. – Спр. 6.

«ЧОРНА ДОШКА» ГОЛОДОМОРУ І ЛЮДСЬКІ ВТРАТИ 1932–1933 РОКІВ

У статті йдеться про один з інструментів Голодомору 1932–1933 років в Україні – застосування режиму «чорної дошки» – колективних репресій проти мешканців певного села, району, трудівників колгоспу, звинувачених у невиконанні доведених згори планів хлібозаготівель або засіву. Розглянуто складники такого режиму: припинення торгівлі, дотермінове збирання боргів, податків, штрафування, заборона помолу зерна, позбавлення присадибних ділянок, «чистки» партійного і господарського активу, виселення тощо, та його наслідки.

Ключові слова: Голодомор, «чорна дошка», колективні репресії, людські втрати.

Georgiy Papakin

HOLODOMOR'S «BLACK BOARD» AND HUMAN LOSSES OF 1932–1933

Following the decision of Kremlin party leadership, one of the instruments of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine was the regime of so called «black boards» – collective repressions against the inhabitants of a certain village, district, workers of collective farm, accused of non-fulfillment of the grain provision plans stated by the center. The constituents of the regime were: stoppage of trade, pre-schedule collection of debts, taxes, fining, prohibition of grinding grain, privation of homestead lands, «cleanings» of party and economic asset, eviction etc. All of it resulted in conditioning, incompatible with life, heavy human losses in villages and collective farms that had been brought to the «black board» isolation regime.

Keywords: the Holodomor, «black board», collective repressions, human lost.

Серед репресивних заходів, які під час Голодомору в Україні 1932–1933 років запроваджували колективну відповідальність за невиконання хлібоздавальних та інших планів, накинутих на українське село, окреме місце посіло таке знаряддя покарання цілих колективів, підприємств, населених пунктів та навіть адміністративно-територіальних одиниць, як запровадження режиму «чорної дошки».

Його основні відмінності від усіх інших методів боротьби з українським селянством полягали у комплексності (запроваджувалася водночас низка репресивних засобів) та спрямованості на створення для українського селянина нестерпних умов життя. Це яскраво підкреслювалося у листі уповноваженого ЦК КП(б)У В. Чубаря С. Косіору від 28.11.1932, де йшлося про неефективність місцевих «чорних дощок»: «Пришлось предложить каждому району применить комплекс [курсив наш. – Г.П.] к занесенным на черную доску...» [2, оп. 20, спр. 5245, арк. 90–91].

Найпершим актом, де прозвучав термін «чорні дошки» й було оприлюднено його трагічний зміст на всеукраїнському рівні, стала постанова політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. За даними, наведеними відомим дослідником радянської історії ХХ ст. С. Кульчицьким, у другий свій приїзд до Харкова 17 листопада Молотов два дні провів у столиці УСРР, «відпрацьовуючи, згідно з одержаними від Сталіна інструкціями, партійно-урядові постанови харківського центру щодо посилення хлібозаготівель. Тексти документів

він надіслав на узгодження в Кремль» [10, с. 16]. Серед «заходів з посилення хлібозаготівель», які застосовувалися для подолання «куркульського впливу», йшлося і про «чорні дошки», на той час уже апробовані на Кубані. Загальний перелік репресивних дій, спрямованих на фізичне нищення українських селян, став таким:

1. негайне припинення завезення будь-яких товарів, повне припинення державної і кооперативної торгівлі, вивезення всіх наявних товарів з кооперативних крамниць;
2. повна заборона колгоспної торгівлі для колгоспів, колгоспників та одноосібників;
3. припинення кредитування у будь-якій формі і дотермінове стягнення раніше виданих кредитів та інших фінансових зобов'язань;
4. проведення ретельної перевірки та «чистки» складу колгоспів і місцевих виконавчих органів від «контрреволюційних елементів».

Правом занесення об'єктів на «чорну дошку» наділялися облвиконкоми [6, с. 392–393].

Офіційним державним актом, що запровадив такий режим, стала постанова РНК УСРР «Про боротьбу з куркульським впливом в колгоспах» від 20 листопада 1932 р. з Інструкцією до неї. Зокрема, інструкція передбачала, «щоб подолати куркульський опір хлібозаготівлям, встановити занесення на «чорну дошку» колгоспів, що злісно саботують задачу (продаж) хліба за державним планом». І далі повністю дослівно переказувався зміст постанови політбюро ЦК КП(б)У, лише з тією різницею, що постанова республіканського

компартійного штабу була написана російською мовою, а постанова РНК існувала у двох мовних варіантах, в тому числі українською [1, ф. 806, оп. 1, спр. 22, арк. 532].

Одразу виникає питання співвіднесення таких офіційно затверджених складників режиму «чорної дошки» із запровадженими двома тижнями раніше аналогічними заходами на Кубані, де діяв інший сталінський посланець Л. Каганович. У постанові Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) «О ходе хлебозаготовок и сева по районам Кубани» від 04.11.1932 окреслювалися такі репресії щодо станиць, занесених на «чорну дошку»:

а) немедленное прекращение подвоза товаров и полное прекращение кооперативной и государственной торговли на месте и вывоз из кооперативных лавок всех наличных товаров;

б) полное запрещение колхозной торговли, как для колхозов, колхозников, так и единоличников;

в) прекращение всякого рода кредитования и досрочное взыскание кредитов и других финансовых обязательств;

г) проверку и очистку органами РКИ в колхозных, кооперативных и государственных аппаратах от всякого рода чуждых и враждебных элементов;

д) изъятие органами ОГПУ контрреволюционных элементов, организаторов саботажа хлебозаготовок и сева» [17, с. 367].

Як бачимо, маємо майже дослівну відповідність. В українській постанові просто об'єднано два останні пункти кубанської, вилучено конкретизацію виконавців, натомість додано пункт про повноваження проведення репресій, логічно відсутній у попередній. Російський історик Н. Івніцький стверджував, що І. Сталін особисто редагував постанову щодо північно-кавказьких репресій [7, с. 40–41; 8, с. 49, с. 52]. Отже, цілком слушно можна припустити, що і згадані п'ять складників режиму «чорної дошки» могли бути сформульовані за його безпосередньої участі.

Наведені у постанові політбюро ЦК КП(б)У п'ять пунктів далеко не вичерпували суть і перелік конкретних репресій. Це був тільки певний обов'язковий і навіть мінімальний набір, що у кожному конкретному випадку доповнювався іншими заходами тиску на селян.

Характерно, що вже інший сталінський посланець, секретар ЦК ВКП(б) П. Постишев, одразу після Поволжя направлений на Дніпропетровщину, в січні 1933 р. доносив Кремлю: «В отдельных колхозах, занесенных на черную доску, пришлось прибегнуть к крайней мере – высылке ряда колхозников из пределов области. Так, по колхозу «Коминтерн» Апостоловского района, состоявшему преимущественно из кулацких (бывших столыпинских) хозяйств, было выселе-

но 24 хозяйства. По колхозу «Красные казаки» [«Червоне козацтво» – Г.П.] Каменского сельсовета было исключено и подлежат высылке 12 кулацких хозяйств, проникших в колхоз. В этом же сельсовете было выселено с конфискацией имущества 12 единоличных хозяйств, наиболее злостно не выполнявших свои обязательства по контрактации. В ряде случаев приходилось прибегать и к отобранию скота. Так, по Каменскому сельсовету Апостоловского района было отобраено 27 коров и 12 лошадей у колхозников и единоличников, у которых были обнаружены ямы с хлебом» [5, с. 330–331].

6 грудня 1932 р. датована спільна постанова ЦК КП(б)У та РНК УСРР «Про занесення на «чорну дошку» сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі». Вона проголошувала, що шість населених пунктів Дніпропетровської, Одеської та Харківської областей «за явний зрив плану хлібозаготівель і злісний саботаж» шляхом занесення на Всеукраїнську «Чорну дошку» були повністю обмежені в постачанні промисловими товарами, торгівлі, кредитуванні, а державні й кооперативні активісти, всі колгоспники згаданих сіл підлягали політико-ідеологічній «чистці».

Згадана постанова досить відома і всебічно висвітлена у наявних працях, присвячених Голодомору [11, с. 277; 13, с. 166].

Постанова містила і новий перелік репресивних заходів щодо названих у ній сіл – ті самі п'ять пунктів у редакції, ближчій до кубанської постанови, ніж до українських партійно-урядових актів. Два останні пункти, як у першому документі, присвячені кадровій «чистці» та «вилученню контрреволюційних елементів».

Цікавим видається факт, що дана постанова суперечила попередній (від 18 листопада), адже об'єктом занесення на «чорну дошку» стали не колгосп як основна одиниця «соціалістичного» господарювання, і навіть не сільрада як адміністративно-господарська одиниця, а село, тобто певна місцевість з усіма її мешканцями – колгоспниками, односібниками, кустарями, робітниками, вчителями тощо. Це, поза сумнівом, зайвий раз підкреслювало, що метою більшовицької політики все ж таки було не виконання плану хлібозаготівель (це використовувалося лише як привід), а створення для селян і всіх, хто жив у даному селі, умов, несумісних із життям. Задля цього республіканський компартійний штаб не переймався суперечливістю своїх постанов. Можна припустити, що саме в такий спосіб було схвалено чергову «місцеву ініціативу» щодо поширення режиму «чорних дощок» на будь-які об'єкти, а не лише колгоспи. Принагідно зауважимо, що надалі на «чорну дошку» заносили й колективи МТС, ліспромгоспи, окремих працівників районних

установ (навіть юридичних консультацій, які не мали жодного відношення до сільського господарства), колгоспників за те, що вони не стали до праці, тощо. «Чорні дошки» перетворилися на універсальну зброю, спрямовану проти всіх мешканців села.

Республіканська «чорна дошка» означала, крім усіх перелічених репресій, додаткові значні акції з боку органів центральної та місцевої влади. Інакше важко пояснити, чому через три дні після занесення на всеукраїнську «Чорну дошку» двох сіл Харківської області секретаріат обкому КП(б)У прийняв спеціальне рішення «Про занесення на «чорну дошку» сіл Лютенька Гадяцького району та Кам'яні Потоки Кременчуцького району, як сіл, що злісно саботують хлібозаготівлі», затверджене шляхом опитування членів секретаріату [3, ф. П-2, оп. 1, спр. 22, арк. 77].

Така думка стає слушною, якщо взяти до уваги останній пункт постанови ЦК КП(б)У та РНК УСРР від 17 жовтня 1933 р. про зняття с. Кам'яні Потоки з «чорної дошки». Там йшлося про скасування «всіх постанов і розпоряджень народних комісаріатів, Харківського облвиконкому й інших центральних, обласних та районних органів щодо застосування до с. Кам'яні Потоки будь-яких репресій чи обмежень в зв'язку з занесенням його на «чорну дошку» [6, с. 960–961]. Очевидно, кожен орган, залежно від своєї компетенції та рівня, додавав щось для того, аби зробити умови життя там нестерпними. На жаль, сьогодні не маємо вичерпного переліку таких заходів.

Варто говорити і про застосування репресій «чорної дошки» також і поза офіційно занесеними на них населеними пунктами. Так, Новотроїцький РК КП(б)У Одещини за ініціативи С. Косіора, присутнього на засіданні райкому, постановив ужити до с. Новотроїцького та розташованого тут колгоспу «Прогрес», «до колгоспників тих саме заходів, що їх застосовується і до колгоспників колгоспів, занесених на «чорну дошку», а саме: вилучення розданих авансів, виключення з артілі тих, хто не здаватиме хліб, обкладання податком, арешт, висилка тощо». Крім того, спеціально відібрану групу селян (15 господарств) покарали подвоєним м'ясним штрафом, 5 осіб намічалось до арешту і висилки, 4–5 чоловіків – до застосування «найсуворішого судового вироку» [18, с. 83]. У документах Держархіву Миколаївської області навіть зафіксовано існування в офіційній звітності («форма № 8») спеціальної категорії покараних: «колгоспи, не занесені на «чорну дошку», але до яких застосовані репресії» [4]. Конкретна форма репресій не згадувалася, але очевидно, що це мав бути, як мінімум, звичайний набір, характерний для режиму «чорної дошки».

На місцевому рівні репресивні заходи мали ще брутальніший вигляд: боротьба з родичами селян, які працювали у промисловості й на транспорті, скорочення земельних площ колгоспів, відрядження «буксирних бригад» та «уповноважених», відбирання свійських тварин тощо. Таким чином, поставлені на «чорну дошку» місцевості опинялися поза законом і до них уживали додаткових, не передбачених у нормативних актах заходів. Бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У наприкінці 1932 р. затвердило такий перелік обласних санкцій щодо занесених на «чорну дошку» колгоспів:

«Прекратити завоз товарів и вивести из кооперативных лавок все наличные товары;
запретить полностью торговлю колхозам и колхозникам;

досрочно взыскать кредиты и все платежи (сельхозналог, государственная задолженность, страховка). Денежную задолженность, числящуюся за колхозами, разверстать на каждый двор колхозника и взыскать эту задолженность;

досрочно произвести взыскание с колхозников и колхозов планов мясозаготовок. Кроме этого, к колхозникам этих колхозов применить натуральный штраф мясом в размере 15-месячной нормы;

прекратит помол» [14, с. 1074].

На Харківщині ще 18 листопада 1932 р. спеціальною постановою бюро обкому «Про репресії», крім натурштрафів, передбачалося відбирання присадибних ділянок у «злісних нездатчиків хліба» [3, ф. П-2, оп. 1, спр. 11, арк. 97–98]. Саме до таких заходів у січні 1933 р. закликав уповноважений ЦК КП(б)У по Кривоозерському району Одеської області Ю. Коцюбинський, звертаючись до облпарткому: «Надо ударить крепко, выгонять из хаты и отбирать землю. Выгнали из хат до 250 хозяйств, 111 оштрафовали мясом, стянули 1/2» [5, с. 347–348].

Ще однією майже обов'язковою ознакою занесення села чи колгоспу на «чорну дошку» стала діяльність «буксирних бригад» (народ називав їх «трясунами», «червоною мітлою», «довгоносиками» за ті шупи, які вони використовували під час обшуків) з пошуку і вилучення їстівних запасів у репресованих населених пунктах. Сількор «Іван» писав до газети «Радянське село» про діяльність такої бригади в с. Краснопілка Одеської області: «З того часу, як ми на «чорній дошці», буксирна бригада ходить по колгоспниках і шукає хліба. І як в кого знайде, то віддає до суду, як крадіїв. Оце нещодавно виїзна сесія Великописківського р-ну судила в нас чотирьох жінок, з них три – вдови, за соцстаном бідняки, у яких до вступу до колгоспу й тепер немає нічого, крім хати. <...> Робота буксирної бригади по хлібозаготівлі незаконна.

Ця бригада ходить попід хатами і бере, що в кого хоче, і де діває – невідомо. Є випадки, що забирають хліб, скільки є, а як не даєш з хати, то арештують і забирають все майно. Як не даєш, то ще й поб'ють, або не пускаєш до хати, то вони двері б'ють. Дехто й купив хлібу, то бригада каже «вкрав у колгоспу», а то беруть з погрібів капусту, огірки і все» [9, С. 583–584]. Специфіка діяльності таких бригад не була секретом для влади. Тому недарма партосередок Катеринівської сільради Великопетиського району на своїх зборах 25 грудня 1932 р. спеціально підкреслив, що всі конфісковані продукти в артілі «Молот», занесеній на «чорну дошку» ще 15 листопада, «немедленно направлять в районный центр, не допуская распределения на месте. Предложитъ коммунистической части Катериновской с/р вести точный учет по стягненню штрафа, а также и стягнення майна, не допуская разбазаривания...» [18, с. 77].

Найкрасномовніші щодо цього спогади тих, хто пережив репресії. Я. Бузовера, якому на той час було 8 років, мешканець с. Вербки Дніпропетровської області, що потрапило на всеукраїнську «чорну дошку», згадував: «Ввечері прийшла комісія і почала скрізь шукати хліб. Ломом довбали піч, землю ломом проштрикували, а мати в цей час шила й шила. Тоді один чоловік з комісії підійшов до неї, здвинув з місця швейну машину і знайшов паляницю. Мати почала благати чоловіка, щоб він не відбирав останню крихітку їхнього «щастя». Він вдарив її і відштовхнув, батько за неї вступився. За це батька забрали і через місяць посадили в тюрму на 4 роки» [15, с. 188–189]. Мешканець с. Ярославки Ружинського району Київської області згадував про такі реалії життя у селі, занесеному на «чорну дошку» ще у вересні 1932 р. за «зрив хлібозаготівель»: «Розпочався голод в моєму селі 1932 р. З району надійшла вказівка, щоб вирощений урожай хліба до грамінки здати державі. До тих, хто не здасть зерна, буде застосована диктатура пролетаріату. Вказівка «батька всіх народів» була виконана. Весь урожай зібрали, не залишили навіть на насіння. Люди зрозуміли, що на село наступає велика біда. Не встигли зібрати попередній урожай, як на село надійшло ще одне страшне розпорядження – про додаткову здачу хліба. Із району приїхали сталінські виконавці, разом з сільськими активістами взялися до роботи. В селі на них говорили «трясуни», бо ж трусили, перетрушували все, що потрапляло під руки, шукаючи в людей залишки хліба. <...> У тих випадках, коли нічого не знаходили, від злості серед зими розвалювали печі, руйнували димарі, стіни, били вікна. Забирали жорна, тертушки, ступи, щоб селяни не змогли кустарним методом змолоти зерно на хліб. Вітряк замкнули і опломбували» [15, с. 590–591].

Інший свідок таких подій на Житомирщині (с. Лучин Попельнянського району тоді Київської області) згадував, що 15 жовтня 1932 р. було занесено на «чорну дошку» його рідне село, а також сусідні колгоспи – «13-річчя Жовтня» с. Романівки, «Маяк» с. Паволочі, «Новий шлях» с. Криве: «Страшною виявилася доля всіх цих господарств, адже з них викачали тоді все до зернини. Та й з осель лучинців забрали все, що тільки можна було їсти» [16, с. 235].

Питання щодо організації блокади «чорнодощечних» сіл загонами РККА чи ГПУ/міліції належить до числа найнерозробленіших. Практично в жодному з офіційних документів, які в той чи інший спосіб регулювали застосування репресій «чорної дошки», завдання встановити блокаду не містилося. Проте, з іншого боку, якими іншими засобами можна було досягти повного припинення торгівлі, не випускати мешканців села із зони рукотворного лиха, взагалі контролювати рух населення? Тим більше, що спогади очевидців фіксують факти військового оточення конкретних сіл, занесених на «чорну дошку». Так, спогади мешканців с. Лютецька, що перебувало на всеукраїнській «чорній дошці», свідчать: «Лютецьчани розповідали мені про катастрофічні наслідки компартійних акцій для жителів села. Усі дороги і стежки навколо Лютецьки було перекрито патрулями ДПУ-НКВС, які нікого із села не випускали. З магазинів вивезли товари і не допускали ввезення солі, сірників, гасу, мила, ліків. Було закрито школи, млин, олійницю, аптеку і пошту. <...> Спеціальні бригади в кожному дворі ретельно шукали хліб, але нічого не знаходили. У грудні 1932 р. розпочалося масове вимирання лютецьчан. Та до початку весняних польових робіт блокаду з села не знімали» [15, с. 200]. Про військову блокаду іншого «чорнодощечного» села Вербки (Дніпропетровщина), а також сусідніх сіл Богданівка та Тернівка свідчать спогади сільського вчителя: «Жителям цих сіл не дозволялося їздити в інші села і в м. Павлоград за продуктами. Села були оточені військами, але люди таємно ночами тікали до м. Павлограда і інколи їм вдавалося купити хоч крихітку хліба. Якщо ж хоч когось було зловлено, то зараз же каралося» [16, с. 695].

Коли щодо впливу репресивних заходів, передбачених режимом «чорної дошки», на хлібоздавання, створення насінневого фонду або проведення засіву можна сперечатися, то односторонньо високоефективними вони виявилися для створення умов, несумісних із життям. Події 1933 р. довели, що найбільш постраждали від голоду саме «чорнодощечні» села, колгоспи, райони. С. Кульчицький наводить відомості,

що із занесених на всеукраїнську «чорну дошку» «велике село Гаврилівка вимерло повністю, Вербки – наполовину» [12, с. 283–284].

Повідомлення Дніпропетровського обкому КП(б)У від 10 лютого 1933 р. називало центром масових захворювань, пов'язаних із знесиленням та нестатком їжі, Ново-Василівський район (на «чорну дошку» 23 грудня 1932 р. занесено три колгоспи); факти голодних набряків та смертей від голоду спостерігалися в Межівському районі (репресії застосовано проти двох колгоспів, у тому числі колгоспу «Ленінський шлях» с. Гаврилівки з всеукраїнської «чорної дошки»). Парткерівників обласного рівня найбільше насторожили факти голодних смертей серед «колхозників, имевших большое количество трудодней (500–600 и более)». Винні були знайдені дуже швидко: «Со стороны районных партийных и советских руководящих органов никаких мер в связи с этим почти совершенно не принимается и проявляется полное равнодушие и бездействие власти. Обком считает совершенно недопустимым и позорным для нас, когда гибнут от голода колхозники-активисты, которые работали честно и выработали большое количество трудодней. Оставление без хлеба таких колхозников могло произойти только в результате извращений, допущенных в данных колхозах при хлебозаготовках и при распределении между колхозниками натуральных авансов» [17, с. 641–642; 5, с. 651–653].

Головним завданням режиму «чорної дошки» було не стільки примушування селян до виконання накинених ним планів (хлібоздавання, збирання засівного фонду, засіву тощо), скільки створення умов, несумісних із життям, отже, найголовнішим наслідком такої репресивної політики ставала висока смертність у занесених до ганебного списку населених пунктах. Очевидці, яким пощастило пережити жахливі часи, згадували про це. Я. Бузоверя, мешканець с. Вербки, занесеного на всеукраїнську дошку, свідчив: «У Голодоморі 1932–1933 рр. загинуло дуже багато людей нашого села, залишилася лише третя частина його населення. Вживали тільки ті люди, які були здатні працювати» [15, с. 188].

В іншому селі з всеукраїнської «чорної дошки» – Гаврилівка Дніпропетровської області – за свідченням очевидця, «вимерла половина села». На той час 9-річна Явдоха Пишна згадувала: «Був у селі страшний голод. Серед люду говорили, що на село наклали чорну дошку. В нашій сім'ї забрали корову, порося. Померла моя мама, дві сестри, молодший брат» [16, с. 427]. Аналогічна картина спостерігалася і в полтавському с. Кам'яні Потоки з тієї ж всеукраїнської «чорної дошки»: «Як свідчать ті, хто пережив Голодомор 1932–1933 років, у селі Кам'яні Потоки вимира-

ли цілими сім'ями, а в кожній селянській родині було від 5 до 10 чоловік. Обезлюдніли цілі вулиці. Хати стояли пустими, руйнувалися. Половина села померло голодною смертю». Тогочасної кількості – 5 тис. мешканців – село не досягло і 1990 р. [16, с. 651–653].

Свідок – мешканець житомирського с. Лучин, занесеного на районну «чорну дошку» 15 жовтня 1932 р., згадував: «До весни тридцять третього всі мешканці села попухли з голоду – звичайно за винятком більшовиків та “активістів”, які частину награбованого в людей продовольства привласнювали. І мої односельчани почали вмирати. Ідеш селом – то десь під тиним валяється труп, а то й посеред дороги. Часто по кілька днів лежали вони там, аж поки не назбирувалося з десяток – тоді їздовий кидав їх на підводу, звозив на цвинтар і скидав у велику яму... Тільки на нашому кутку, який у народі звався “Затягайлівкою”, в тому страшному тридцять третьому померло більше півста чоловік» [16, с. 236].

Ще одне свідчення походить з с. Ярославка Ружинського району Київської області, занесеного на «чорну дошку» рішенням РК КП(б)У ще у вересні 1932 р.: «З голоду вимерла половина села. До 1932 р. в моєму селі проживало 1500 мешканців» [15, с. 590].

Не можна забувати і про моральні наслідки застосування режиму «чорної дошки» до українського села. Сам факт масової загибелі селян, неможливість поховати родичів та близьких по-людськи, за церковними і традиційними канонами, призводив до занепаду колись міцної сільської моралі, ставлення до інших. Про це свідчила одна з мешканок «чорнодощечного» с. Лучин на Житомирщині, якій на той час було 13 років: «Мерці... їх можна було побачити скрізь, зайшовши у хату до сусіда, під тином, просто серед вулиці. За ними ніхто не плакав і не побивався. Ніхто їх не опоряджував в останню путь, не робив “з трьох дощок хату”. Вони могли лежати днями там, де кінчилися їх страждання, аж поки призначений активістами чоловік за пайку хліба не приїжджав підводою, звалював всіх до купи і вивозив на цвинтар, в одну яму. І рідко хто мав ще силу, щоб своїх родичів поховати в окремії могилі» [16, с. 237].

Велика смертність у «чорнодощечних» селах, викликана заходами комуністично-радянської влади, поставила на порядок денний «заміну людського матеріалу», тобто переселення на звільнені в результаті Голодомору землі мешканців інших регіонів СРСР. Так, до Великоолександрівського району Одеської області, занесеного на обласну «чорну дошку» в лютому 1933 р., наприкінці того ж року переселяли колгоспників із західної області Російської Федерації та Білорусі.

Один із місцевих мешканців, І. Прокопєць, обходив оселі переселенців і розповідав їм, що в Україні «советская власть грабит колхозников, забирая у них последнее имущество, и что этой же участи “подвергнетесь и вы, переселенцы-белорусы, а потому оставляйте Украину и езжайте к себе домой”». Проти нього порушили кримінальну справу і засудили на п'ять років «виправних» таборів [18, с. 239].

Жахливі умови, створені комуністично-радянською владою для мешканців сіл та колгоспів, занесених на «чорну дошку», викликали опір. Не бажаючи вмирати через репресії до певних населених пунктів, їх мешканці вдавалися до традиційної селянської стратегії – втечі з території лиха. Перше місце серед селищ, звідки тікали одноосібники та колгоспники, як свідчить інформація Великолепетиського райкому, зайняли «чорнодощечні» об'єкти: сільради Зелена 1-а й 2-га, села Мала Лепетиха, Миколаївка, Нижній Рогачик, Рубанівка, Ушкалка [18, с. 127].

Селянський спротив не набув організованих форм, але спостерігався на рівні громадських настроїв. Репресивно-каральні органи роздмухали з цього цілу справу в с. Піски Баштан-

ського району Одеської області, занесеного на всеукраїнську «чорну дошку». ГПУ говорило про «группу из 4-х человек, занимающихся антисоветской агитацией среди колхозной массы села...». Селяни І. Бабчук, І. Півень, О. Півень, І. Серєда вперто доводили своїм односельцям: «Чего мы готовимся и для кого будем сеять. Все люди опухшие, дохнут как собаки, а кто-то радуется, что мы поседем и у нас опять все заберут»; «Это не свобода, а панщина, никогда народ так не мучился, как сейчас»; «Для кого мы будем сеять, все люди умирают как собаки, все равно хлеб опять заберут». Учасники «групи», за винятком уже покійного Бабчука, були засуджені до трирічної висилки на Північ [18, с. 179–180].

Отже, радянський терор голодом, спрямований на фізичне винищення мешканців українських сіл, позбавлення їх сил для спротиву владі мав і такий складник, як режим «чорної дошки». Позбавлення селян усіх харчових запасів, майна, будинків та присадибних ділянок, виснаження штрафами створювали умови, несумісні із життям. Саме такими заходами досягалася висока смертність, що стала логічним підсумком Голодомору 1932–1933 років в Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ЦДАВО України
2. ЦДАГО України
3. Держархів Харківської області
4. Держархів Миколаївської області. Документальні виставки он-лайн. [Ел. ресурс] / Режим доступу: <http://mk.archives.gov.ua/onlinepresent/137-onlinegolodomor3233.html>
5. Голод в СССР. 1929–1934; в 3 томах. – Т. 2: Июль 1932 – июль 1933 / Отв. сост. В. Кондрашин. – М.: МДФ, 2012. – 912 с.
6. Голодомор 1932–1933 років в Україні: док. і м-ли / Упорядн. Р.Я. Пиріг. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1128 с.
7. Івницький Н. Голод 1932–1933: хто винуват? (по документам «Кремлевского архива» // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. – К., 9–10 вересня 1993 р. Матеріали. – К., 1995. – С. 35–44.
8. Івницький Н. Голод 1932–1933: хто винуват? // Голод 1932–1933 годов: Сб. статей / Отв. ред. Ю. Н. Афанасьев. – М.: Российский гос. гуманитар. ун-т, 1995. – С. 49–54.
9. Колективізація і голод на Україні: 1929–1933 / Відп. ред. С.В. Кульчицький. – К.: «Наукова думка», 1992. – 724 с.
10. Кульчицький С.В. Голодомор 1932–1933 рр.: механізми сталінського терору // УІЖ. – 2007. – № 4. – С. 7–20.
11. Кульчицький С.В. Голодомор 1932–1933 років як Геноцид: труднощі усвідомлення. – К.: Наш час, 2008. – 424 с.
12. Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – К.: «Україна», 1991. – 432 с.
13. Марочко В., Мовчан О. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Хроніка. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 294 с.
14. Національна книга пам'яті жертв Голодомору в Україні 1932–1933. Кіровоградська обл. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2008. – 919 с.
15. Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення: У 2 кн. / Упор.: О. Веселова, О. Нікілев; відп. ред. В. Смолій. – Кн. 1. – К.: Вид. «Калита», 2009. – 936 с.
16. Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення: У 2 кн. / Упор.: О. Веселова, О. Нікілев; відп. ред. В. Смолій. – Кн. 2. – К.: Вид. «Калита», 2009. – 920 с.
17. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Док. и м-лы. В 5 томах. – Т. 3. Конец 1930–1933 // Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М., 2001. – 1008 с.
18. Херсонщина. Голодомор 1932–1933: 36 док. – Херсон: ВАТ «ХМД», 2008.

ВТРАТИ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН – УТІКАЧІВ ЗА КОРДОН У 1932–1933 РОКАХ

У статті розповідається про малодосліджений міграційний потік українського селянства під час Голодомору 1932–1933 років – втечу на Захід через радянсько-польський і радянсько-румунський кордони. Наводяться дані архівів та тогочасної західноукраїнської преси про поневіряння біженців, ставиться питання підрахунку кількості втрат при спробі перетнути кордон.

Ключові слова: Голодомор 1932–1933 років; втрати УСРР від Голодомору 1932–1933 років.

Hryhorii Serhiychuk

CASUALTIES AMONG UKRAINIAN PEASANTS TRYING TO FLEE ABROAD IN 1932–1933

The article describes the unexplored migratory flow of Ukrainian peasantry during the Holodomor of 1932–1933 trying to flee to the West through the Soviet-Polish and Soviet-Romanian border. The data from the archives and from the Western Ukrainian press of those days describes the sufferings of refugees. The attempt to count the casualties of peasants trying to cross the border is brought up.

Keywords: the Holodomor of 1932–1933; USSR loss of Holodomor 1932–1933.

Непосильні хлібозаготівлі з урожаю 1931 року залишили українське селянство без засобів до існування вже навесні 1932 року. І тоді воно кинулося за хлібом у прилеглі райони Російської ФСРР, де можна було придбати, виміняти або випросити що-небудь з харчів.

Не всі з цих прохачів змогли повернутися до власних родин хоча б з вузликом якогось збіжжя: лист секретаря Кантемирівського райкому ВКП(б) Журилова секретареві обкому Центрально-Чорноземної області Варейкісу від 1 квітня 1932 року засвідчує, що в Кантемирівці «только за последние дни похоронено 12 человек, пришедших за хлебом с украинских соседних районов» [1, арк.16].

Водночас секретар обкому Центрально-Чорноземної області, який переслав це повідомлення генеральному секретареві ЦК КП(б)У Косіору, вимагав, аби влада УСРР встановила контроль за своїми громадянами, бо ті, мовляв, розрили кагат буряків і їли їх мерзлимими [2].

Цілком можливо, саме цей сигнал з Ворожежа призвів до того, що органи ДПУ вже тоді одержали негласну вказівку не допускати виїзду голодних українських селян до Росії за хлібом. Про це може свідчити лист від 16 травня 1932 року групи таких «відходників» з Глобинського, Семенівського, Потоцького, Кременчуцького, Олександрійського районів. «От имени пятидесятичной массы не скота, а еще полуживых людей, рвущих себя из крепких когтей искусственного голода», вони зверталися до Сталіна і ЦК КП(б)У. В цьому листі наводяться факти свавільля провідників поїздів на перегоні Ромни – Бахмач, зокрема недопускання у вагони людей з квитками [1, арк. 28].

Доведені голодом до відчаю люди далі писали: «...мы живем отбросами, какие не нужны в корм курам, свиньям и собакам жителей Ленинградской, Минской, Гомельской и других подмосковных областей...» [1, арк. 29].

Тож з огляду на обмеження виїзду до Росії й Білорусі значна частина українського селянства, насамперед з правобережних районів України, пробувала перейти західний кордон СРСР, аби врятуватися в Польщі чи Румунії. У той час там могли спостерігати, як майже щодня через радянсько-польський і радянсько-румунський кордони пробіралися десятки й сотні втікачів, які сподівалися врятуватися від голодної смерті.

Відомий організатор повстанського руху на Поліссі в роки Другої світової війни Тарас Бульба-Боровець свідчив: «Між втікачами та пограничними військами ГПУ ведеться справжня війна. Цілими ночами строчать кулемети та сяють ракети та прожектори, наче на фронті. Такого видовища ще цей кордон не бачив.

Біля польських прикордонних урядів хмари народу... Це звичайні робітники і селяни рятують своє життя...» [3; С. 27, 28].

Розповіді голодних українців тоді ж появлялися в львівській пресі: «Д., сама жінка-кістяк, якій вдалося вибратися з України, розповідає: «А коли б ви бачили, що діється в столовці... Їжа, яку там подають робітникам, куди гірша, ніж була їжа свиней у звичайного хазяїна до війни... Та й цієї мало... Хліб – це сумішка чорних остяків, які тяжко проковтнути... В день, на вулиці, коло “столовок”, де повно бруду та всякої нечистоти, плентається багато залишених напівголих дітей з кістяковими обличчями... діти благають: дайте, хоч трошки дайте поїсти... Як тільки робітники

залишають таку “столовку”, ці діти, як шакали, кидаються туди й злизують все, що залишається після робітників...” [4].

Саме ці втікачі стали джерелом інформації для західного світу про Голодомор в Україні. Генеральний секретар Європейського конгресу національностей Евальд Амменде, який у віденській газеті «Райхпост» написав велику статтю про голод в СРСР, зокрема, зазначав: «Це не простий випадок, що я як генеральний секретар Європейського конгресу національностей, який об'єднає кругло 40 мільйонів європейців, підіймаюсь отсього труду, щоби з'ясувати нечуванні страхіття голодової катастрофи в Радянському Союзі. Адже на його пограничу мешкають численні народи, обняті Конгресом, українці, білоруси, литовці й інші. Вони, очевидно, мають докладні дані про положення їх братів по тій стороні кордону, як і взагалі про все, що діється на широких хліборобських землях Союзу. Мало того, що границя щільно замкнена і сильно бережена густо розставленими російськими військовими частинами, все таки передістаються сюди голодом гнані людські жертви. Головно вздовж водних границь Дністра і Збруча стали ті втечі мало не щоденним явищем» [5].

Таким чином, серед проблем, які необхідно нині розв'язати історичній науці в справі підрахунку жертв Голодомору – геноциду 1932–1933 років, треба спробувати визначити і кількість українських селян, які намагалися врятуватися втечею за кордон. Це питання лише поставлено як актуальне, однак досі спеціального розгляду його ще не було [6].

Джерельною базою для його вивчення на сьогодні, з огляду на те, що в центральних архівних фондах України поки що не виявлено матеріалів з цієї проблеми, служать в основному газетні повідомлення в українських часописах, що виходили тоді у Львові, Луцьку, Чернівцях, пізніше спогади очевидців, а також невеликий масив документів, які виявив у Державному архіві Тернопільської області професор Володимир Сергійчук і передав мені для використання в цьому повідомленні.

Вказані документи засвідчують, що вже навесні 1932 року через Збруч збільшився перехід голодних селян з УСРР. Так, 22 квітня 1932 року зі Скалата повідомляли до тернопільського воєводи про затримання на кордоні Стефана Венгловського, його дружини й двох дочок, а також Альфонса Виноградського з дружиною [7, арк. 13].

У цій же справі – інформація про затриманого 23 червня 1932 року в Скалаті Броніслава Возняка і 15 жовтня 1932 року – Лукаша Возняка з родиною. Останні були доставлені в Підволочиський постерунок поліції [7, арк. 9, 14].

Лукаш Возняк з п'ятьма членами родини із села Заячки Проскурівського повіту перейшов кордон біля Луки Малої Скалатського повіту. 19 жовтня 1932 року в станиці Постерунковій у Підволочиську він дав такі показання: йому 62 роки, мав 7 моргів поля і житловий будинок, 1930 року його сина Йосипа радянська влада забрала до Сибіру на якісь роботи, бо не хотів вступати до колгоспу, 1931 року забрали на примусові роботи до Сибіру другого сина – Яна. Оскільки примушують людей до праці, а водночас дуже мало видають харчів, то людина просто з голоду гине [8, арк. 3].

А 45-річна Марія Блажейовська з Вовчинець на Проскурівщині після нелегального переходу кордону розповідала на переслуханні в Підволочиську, що в 1932 році становище на селі дуже погіршало, оскільки навесні не дозволили сіяти збіжжя, садити картоплю, а наказували тільки сіяти цукрові буряки. Усе, що зібрали, зерно і картоплю, влада повністю забрала, в результаті чого приречена була з родиною на голодну смерть.

Крім того, влада наклала податок на суму 240 рублів, якого жодним чином не могли заплатити, а крім того, ще виписали податок на суму 336 рублів. Тож зі страху від неминучої голодової смерті вирішила тікати за Збруч. Пішла до Збруча під виглядом прання, з чого скористалася й з дітьми перейшла кордон [9, арк. 3 зв.].

Зрозуміло, що про всі ці випадки тернопільський воєвода повідомляв до Варшави. У відповідь на свої звернення він 15 грудня 1932 року одержав від начальника відділу Міністерства внутрішніх справ Польщі Г. Сухенка-Сухецького листа щодо опіки над втікачами з СРСР. Зима й наростання голоду в радянській Росії, йшлося в цьому документі, спричинилися до наростання хвилі голодних утікачів до Польщі. Відтак міністерство виступило з ініціативою створення спеціального Комітету допомоги втікачам, до складу якого мають увійти делегати від Червоного Хреста, департаменту суспільної опіки, єпископату й Ліги націй у справах біженців [7, арк. 1].

Зі свого боку цей воєвода надіслав до повітових старост розпорядження, аби ті в разі потреби надавали допомогу втікачам, інформували про обсяги її до влади в Тернополі. Збереглося таке повідомлення від 20 грудня 1932 року до борщівського повітового старости [7, арк. 3].

Як свідчать архівні документи, навесні 1933 року проблема з нелегальним переходом радянсько-польського кордону голодними селянами УСРР загострилася, їх усе більше й більше затримували польські прикордонники. Так, 16 травня 1933 року воєвода тернопільський писав до Вар-

шави про необхідність забезпечення 27 втікачів з радянської України, які на той час перебували в Борщові. Міністерство внутрішніх справ Польщі відповіло, що, крім виділених ним допомоги в сумі 1350 злотих, Червоний Хрест додатково надає ще 200 злотих [7, арк. 5].

До Польщі тікали не тільки ті українські селяни з Правобережної України, які залишали все в рідних селах. Розчаровувалися в більшовицькій владі й ті, хто ще вчора вірив їй, агітував за неї. Скажімо, 20 липня 1933 року біля Гусятини перейшов кордон Захар Гудима, який 1920 року втік з більшовицьким військом [10, арк. 2].

До речі, є у виявлених у Тернополі документах і дані про жертвність західноукраїнського громадянства в ім'я порятунку голодуючих братів Наддніпрянщини. Наприклад, Підгаєцький повітовий комітет порятунку України оголосив 29 жовтня 1933 року «Днем загального посту», а «гроші, що мали би йти на харч в тім дні, складає добровільно для голодних над Дніпром» [11, арк. 19].

Треба додати й таке: після приходу Червоної армії за Збруч у вересні 1939 року всіх активістів, що організували збір пожертв на допомогу голодуючим в УСРР у 1932–1933 роках, як правило, переслідували. Так, у 1940 році членові «Комітету порятунку України» з Бучача Федору Данилізу було пред'явлено звинувачення в тому, що він вів антирадянську пропаганду [12, арк. 22].

З початком 1933 року повідомлення про перехід голодними українськими селянами прикордонних Збруча і Дністра з'являються все частіше в галицькій і буковинській пресі. Зокрема, регулярно вміщує подібну інформацію львівське «Діло». Одне з перших свідчень – з села Підфиліп'я на Збручі (Борщівський повіт), мешканці якого бачили, як «по радянському боці женуть коні в бік ріки. На санках сиділи дві особи. На самій границі заступив їм дорогу радянський вояк і вистрілив з кріса. Втікачі почали відстрілюватися з револьверів, бажаючи за всяку ціну дістатися на польський бік. Тоді радянський вояк кинув на них ручну гранату. Наслідок був такий, що один втікач згинув на місці, а другий втік назад на схід» [13].

Цікаве й таке повідомлення: «Коло села Дільне в районі Станева перейшло на польський бік 14 селян, що були заняті при будові військової дороги. Втікли тому, що дві доби не дістали теплої страви. Втікачів було спершу 60, однак 46 придержала радянська гранична сторожа» [14].

З кінця квітня 1933 року через Збруч у Борщівський повіт перейшло 30 українських селян. Влада хотіла їх відставити назад за Збруч, але завдяки клопотанню громадськості у старостві й

повітовій команді поліції вдалося їх залишити: частину таки в Борщівщині, частину відправили до Чортківщини, а інших відіслано аж на Віленщину, бо ті десть звідти походили.

Узагалі, свідчить тогочасна преса, «останніми місяцями на борщівському відтинку кордону перейшло поверх 300 втікачів, з чого 62 особи залишилося в Борщівському повіті» [15].

Ця сама газета під заголовком «Дністер багриться кров'ю» повідомляла про новини з румунської преси: «Румунські часописи щораз приносять відомості про звірства комуністів над Дністром. Більшовицька погранична сторожа стріляє до людей, які тікають на другий бік Дністра, як до зайців. Такі сцени бувають не раз у білий день, і румунське населення має змогу дивитись на звірства більшовиків» [16].

Бухарестську періодику, яка мала кращий доступ до органів внутрішніх справ Румунії, регулярно використовувала і буковинська преса. Зокрема, часто передруковувалися матеріали на зазначену тему з бухарестської російськомовної газети «Наша речь». Остання під заголовком «Трагедія утікачів» (1933, ч. 178) повідомляла, що одна родина втікачів перейшла через Дністер у різних місцях. При цьому син був поранений у живіт і відправлений до шпиталю. З'ясовується, що з утікачами був ще один хлопець 9 років, котрого батьки загубили ще на радянському березі. За три дні хвилями до румунського берега було прибито труп забитої до смерті дитини [17].

Ще одну жертву більшовицької влади називає один зі свідків на сторінках цієї ж газети в попередньому її числі, де розповідається про застрелену стару людину у Дністрі [18].

Не всім утікачам щастило в подальшому, якщо їм і вдавалося обминути обидві прикордонні сторожі. Скажімо, Осип Ільків з села Вітківці Кам'янець-Подільського району теперішньої Хмельницької області, «забравши всю свою сім'ю, двоє дітей, жінку та її матір, під прикриттям нічних завірюх та морозів прямує на захід... родина останніми силами добивається до Збруча, перетинає советсько-польський кордон і добирається до села Мозолівка, що на Підгаєччині, на Галицькому Поділлі. Внаслідок перестуди, виснажень, фізичних та ментальних потрясінь вмирає жінка Осипа Ількова. Вона знайшла вічний спокій на мозолівському кладовищі. Малолітній син оглух...» [29, С. 95].

Сьогодні ще важко сказати, скільки голодних утікачів з більшовицького «раю» одержали кулю в потилицю, скільки їх через невміння плавати втопилися під час переходу кордону, особливо в хвилях швидкоплинного Дністра, скільки невдовзі помруть від застуди вже на теренах Польщі чи Румунії. Дослідник Голодомору Іван Чигирин

наводить дані, що протягом 1932 року прикордонники ДПУ розстріляли 5 450 осіб [20].

Скільки цих нещасних поглинули хвилі Дністра чи Збруча – невідомо. Як не знаємо і про тих, хто помер від застудних хвороб, як ніхто не порахував ці втрати на кордоні і в 1933 році.

Але мусимо пам'ятати і слова вже згадуваного вище генерального секретаря Європейського конгресу національностей Евальда Аммендо: «Безсилі, опухлі, із страшним виразом в очах зішли вони тихо, без протесту з того світу. Ніщо не турбувало грізної тиші. Голодова змора, яка лягла на Україні, не доходила за кордон, і спокою не заворушила ніяка зловісна чутка. До невпізнання виснажені і палаючі жаждою, вмирають діти, мужі і старці. Всюди один і той самий образ страхіння – страшної голодової смерти» [5].

Він мав повну рацію, бо «лише більшовики, для яких нема в житті нічого святого, для яких людина немає вартості, лише вони могли довести людей до того, що багато з них не видержує мук з приводу голоду, дичіє і кидається на людей, навіть на трупи, щоби заспокоїти голод» [21].

Наведені факти – це лише перша спроба порушити проблему досі не враховуваних втрат під час Голодомору – геноциду 1932–1933 років. Її розв'язання дасть змогу висвітлити ще одну сторону великої трагедії нашого народу. Не треба забувати і про те, що ті голодні українські селяни, які змогли в 1932–1933 роках врятуватися втечею на Захід, також не враховані під час перепису 1937 року. А це, відповідно, відбивається на правильності підрахунку жертв Голодомору – геноциду 1932–1933 років.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5255.
2. Сергійчук В. Щоб не поїли сусідські буряки... Як українським голодуючим селянам забороняли виїжджати у північ-но-му напрямку // Голос України. – 1995. – 15 квітня.
3. Бульба-Боровець Т. Армія без держави. – Вінніпег, 1981.
4. Свобода. – 1933. – 10 грудня.
5. Діло. – 1933. – 28 липня.
6. Сергійчук В. Чи варто було поспішати із самоприниженням, або Кому вигідно забути про всі жертви українців під час Голодомору // Літературна Україна. – 2016. – 17 березня.
7. ДАТО. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 1770.
8. ДАТО. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 11.
9. ДАТО. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 9.
10. ДАТО. – Ф. 277. – Оп. 1. – Спр. 1114.
11. ДАТО. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 2067.
12. ДАТО. – Ф. Р-3429. – Оп. 3. – Спр. 1433.
13. Діло. – 1933. – 1 лютого.
14. Діло. – 1933. – 28 березня.
15. Свобода. – 1933. – 11 червня.
16. Свобода. – 1933. – 13 серпня.
17. Час. – 1933. – 4 серпня.
18. Час. – 1933. – 2 серпня.
19. Цяпа М. Мозолівка. Спомини, роздуми, розповіді. – Херсон, 2011.
20. Чигирин І. Миф и правда о «Сталинском Голодоморе». Об украинской трагедии в 1932–1933 годах. – Великие Луки, 2009.
21. Свобода. – 1933. – 8 жовтня.

ТРАГЕДІЯ ГОЛОДУ 1932–1933 РОКІВ У КУБАНСЬКИХ СТАНИЦЯХ ОЧИМА СВІДКІВ

У статті автор проаналізував обставини Голодомору 1932–1933 рр. у станицях на Кубані. Трагічні події досліджено на прикладі двох козацьких станиць (Конеловської та Незамаївської). Свідки подій (Ф.А. Скубак та В.Т. Пушко) подали інформацію про спільні риси голоду та спосіб виживання. Наслідком голоду стали масові жертви мирного населення. Кількість жертв у згаданих станицях перевищила втрати від Другої світової війни.

Ключові слова: Голод 1932–1933, Кубань, Україна, станиця, козаки, жертва.

Vadym Zadunayskiy

THE TRAGEDY OF THE HOLODOMOR OF 1932–1933 IN KUBAN STANYTSIAS THROUGH THE WITNESSES' EYES

The article reviews the circumstances of the Holodomor of 1932–1933 in the Stanytsias of the Kuban region. The research is based on data from two Cossack Stanytsias (Konelovska and Nezamaivska). The witnesses Skubak F.A. and Pushko V.T. provided the information about the common features of hunger and survival mode. The mass casualties among civilians were the consequences of the terrible famine. The number of victims exceeded the losses of World War II in these Stanytsias.

Keywords: the Holodomor 1932–1933, Kuban, Ukraine, stanytsia, cossacks, victim.

Голодомор 1932–1933 рр. став великою трагедією для мільйонів наших співвітчизників та їхніх нащадків. Не минула біда і хліборобів Кубані, зібравши свій страшний «врожай» у хлібосольних козацьких станицях. З кожним роком все менше лишається живих свідків цієї трагедії, а тому вкрай важливо зафіксувати їхні спогади та зробити їх доступними як для фахівців-науковців, так і для суспільства. Одним із засобів досягнення цього і є оприлюднення відповідної інформації під час наукових конференцій.

Хочу наголосити, що сприйняття певних історичних подій і ставлення до них конкретної особистості завжди доволі суб'єктивне, особливо якщо вона брала активну участь у них або була їх свідком. Попри це, намагання збирати й досліджувати відповідну інформацію є цілком слушним, бо дозволяє виявити маловідомі аспекти певного історичного явища, ще й дає змогу краще зрозуміти ставлення конкретної людини до реалій минулого. Крім того, на підставі аналізу зазначеного сприйняття можна спробувати виявити місце відповідної події в історичній пам'яті певного середовища тощо. Інакше кажучи, сприйняття трагічних подій 1932–1933 рр. у кубанських станицях очевидцями тих подій є досить цікавою й актуальною проблемою для відповідного напрямку історіографії.

Треба наголосити, що з середини 80-х рр. ХХ ст. й донині вітчизняні та зарубіжні вчені приділили значну увагу дослідженням передумов, змісту і наслідків Голодомору 1932–1933 рр. на території Української Соціалістичної Радянської Республіки (далі УСРР). Свідченням цього

є як узагальнюючі праці, так і послідовна фіксація умов, обставин і кількості жертв [5; 8; 9; 10; 11; 12; 13]. Не останню роль відіграє збирання й оприлюднення спогадів свідків тих подій [4; 14]. Попри це й надалі залишаються дискусійні питання, зокрема, й щодо кількості жертв та регіональної специфіки цієї трагедії.

Все це стосується й подій на Кубані, про що свідчить і обмежена кількість досліджень вітчизняних науковців, присвячених історії трагічних 20-х–30-х рр. ХХ ст. у цьому регіоні [1; 2; 3]. Зрозуміло, що й особистісний вимір цих подій теж залишається недостатньо проаналізованим. Все це стосується й наукового доробку автора статті, який тривалий час розробляє лише важливі аспекти військової історії козацьких формувань Кубані [6; 7].

За таких обставин дослідження голоду 1932–1933 рр. в кубанських станицях та вияв його особистісного сприйняття на підставі спогадів свідків тих подій є доволі слушним і актуальним, що й зумовило появу даної статті та визначило її мету.

Перед початком безпосереднього аналізу обраної проблеми треба зазначити, що обидва свідка, спогади яких аналізуються, застосовували для означення трагічних подій 1932–1933 рр. у рідних станицях термін «голод», а не «Голодомор», тому його й було використано як у назві, так і в тексті представленої статті.

На початку огляду наголошу, що у пропонованій статті головну увагу буде приділено вияву особливостей цієї трагедії в двох кубанських станицях – Конеловській та Незамаївській – на

основі спогадів Ф.А. Скубака та В.Т. Пушка, які в той час там жили. Зрозуміло, що за таких обставин стаття не претендуватиме на вичерпність і детальність аналізу голоду 1932–1933 рр. у згаданих станицях, а матиме лише допоміжний характер під час визначення його масштабів і наслідків, бо дозволить урахувати особистісне сприйняття цієї трагедії мешканцями цих населених пунктів.

Слід підкреслити, що обидві станиці належать до найдавніших козацьких поселень на Кубані, які є прямими спадкоємцями запорозьких, а згодом чорноморських куренів Конелівського та Незамайківського, що у складі Чорноморського війська (було утворено в 1787 р. за рахунок залучення значної кількості колишніх козаків Запорозької Січі та Гетьманщини під проводом колишніх запорозьких старшин С. Білого, З. Чепіги та А. Головатого) упродовж 1792–1794 рр. переселилися на Кубань [1, с. 366–367]. Існують вони й зараз, перебуваючи у складі Краснодарського краю Російської Федерації.

Згадані станиці розташовані на півночі Краснодарського краю – у межах колишньої «Чорномор'ї» (таку умовну назву отримала територія, де до 1860 р. перебувало Чорноморське козацьке військо, яке було найбільшим українським козацьким утворенням тих часів). В силу початкового заселення чорноморцями та подальшої колонізації цього регіону переселенцями з Наддніпрянської України (здебільшого «малоросійськими козаками» Полтавщини і Чернігівщини) тут домінувало українське населення. До речі, згідно з матеріалами перепису 1897 р., на півночі «Кубанської області» у Єйському відділі (до нього належали й станиці Конеловська та Незамайвська) відсоток україномовного козацького та іногороднього населення сягав 74% [3, с. 308]. Подібна ситуація зберігалась у цьому районі й на початку 1930-х рр. (певне значення тут відіграла й діяльність учасників реалізації політики «коренізації / українізації») [2, с. 116]. За таких обставин видається логічним розглядати історичні події, що мали місце у цьому регіоні, з урахуванням у тому числі й ситуації на теренах УСРР. Все це стосується й трагічних подій кінця 1920-х – початку 1930-х рр.

Далі варто коротко охарактеризувати очевидців згаданих подій. Почнемо з Федора Ананійовича Скубака:

- народився в 1918 р. у станиці Конеловській, де і прожив усе своє життя;
- належав до стародавнього козацького роду з Наддніпрянщини, частина якого на початку ХІХ ст. переселилася на Кубань і була зарахована до складу Чорноморського козацького війська;
- з дитинства, окрім навчання й праці, приділяв значну увагу козацькому гартуванню й

вишколу, бо його батько був досвідченим козаком-кіннотником (у дореволюційні часи здійснював військово-прикладну підготовку стройових козаків та станичної молоді);

- міцне здоров'я та витривалість стали важливою запорукою того, що він єдиний з родини пережив голод 1932–1933 рр.;
- пройшов Другу світову війну і брав участь у військових діях з 1939-го до 1945 рр. попри кілька поранень (одне з яких було дуже важким);
- упродовж війни весь час перебував у козацьких кавалерійських формуваннях (з 1943 р. у складі 4 Кубанського гвардійського козацького кавалерійського корпусу);
- після війни повернувся до рідної станиці, де працював електриком і у вільний час навчав місцевих школярів основам козацької кінної їзди;
- до кінця життя переважно спілкувався українською мовою (подібною до говорів Дніпровсько-Полтавського регіону України) [8, с. 10–18].

Наведена інформація засвідчує, що Ф.А. Скубак є представником колишнього козацького середовища на півночі Кубані, який переніс усі випробування 20-х – 40-х рр. ХХ ст. При цьому в 1932–1933 рр. йому було 15 років, що обумовлює адекватність сприйняття ним обставин голоду у рідній Конеловській станиці. Попри віддаленість тих подій від часу їх фіксації (2003–2004 рр.), він зберіг у пам'яті чіткі й глибокі враження про трагедію родини й рідної станиці.

Другим очевидцем тих подій є Валентин Тимофійович Пушко:

- народився в 1924 р. у станиці Незамайвській;
- належав до давнього козацького роду з Полтавщини, частина якого на початку 40-х років ХІХ ст. переселилася на Кубань і була зарахована до складу Чорноморського козацького війська;
- батьки були представниками станичної інтелігенції (вчителювали у станичній школі) й багато уваги приділили освіті своїх дітей;
- з початком військових дій між СРСР та ІІІ Райхом вступив до лав Червоної армії;
- отримав важке поранення в боях на Кубані в 1943 р. (під час прориву «Блакитної лінії» – оборонного рубежу гітлерівських військ), після чого втратив змогу нести стройову службу;
- здобувши медичну освіту, продовжив службу у військово-медичних установах;
- після війни став лікарем отоларингологом (захистив кандидатську дисертацію) і переїхав у Донецьк, де й оселився та пропрацював усе подальше життя;

- попри тривале проживання у переважно російськомовному Донецьку за потреби під час розмови легко переходив на українську «балачку» (подібну до говорів Дніпровсько-Полтавського регіону України) [8, с. 16–18].

Представлена інформація засвідчує, що В.Т. Пушко народився й виріс у середовищі колишніх кубанських козаків на півночі Кубані та переніс усі негаразди 30-х – 40-х рр. ХХ ст. При цьому під час голоду 1932–1933 рр. йому було 9 років, що дозволило запам'ятати обставини цієї трагедії у рідній Незамаївській станиці. Треба звернути увагу на те, що, попри значну віддаленість тих подій від часу їх фіксації (2005 р.), В.Т. Пушко виявив гарну пам'ять про обставини трагедії.

Отже, під час голоду 1932–1933 рр. у станицях Конеловській та Незамаївській обидва свідки перебували у віці, що дозволив їм адекватно запам'ятати відповідні обставини й наслідки цієї трагедії. Попри значну віддаленість тих подій від часу їх фіксації, обидва свідки виявили чіткість і змістовність передавання відповідної інформації. При цьому вони розповідали про голодне лихоліття лише після конкретних запитань, на відміну від оповідань про інші аспекти життя козаків на Кубані. Ймовірно, для них ця трагедія й на відстані багатьох десятиліть залишалася такою, про яку не було бажання згадувати без потреби, бо доводилося знову переживати відчуття жалю і глибокого суму за вмерлими родичами, друзями та знайомими.

Особливо боляче далася розповідь про трагедію Ф.А. Скубакові, який втратив тоді всю свою родину (вмерли батько, мати і два старших брати) й багатьох родичів і друзів. Саме тому він висловлювався дуже коротко і за першої нагоди намагався перевести розмову на іншу тему. Зі слів старого козака: «Від голоду пухли як барабани. Тіло було як склянка, і коли пальцем притиснеш, то довго залишається дірка, як у тісті» [8, с. 21]. Ці два речення дуже чітко змальовують сприйняття юнаком фізичного виснаження та його зовнішніх ознак. При цьому для визначення рівня виснаження використано лексику, притаманну хліборобам. Найпоказовішим тут є порівняння ослабленого людського тіла з тістом, яке має значення вищої цінності, бо з нього печеться хліб, якого тоді були позбавлені й тому приречені на смерть усі ті, хто його виробляв (у тому числі й кубанські козаки-хлібороби).

Оповідуючи про масове вимирання одностаничників, Ф.А. Скубак казав: «...мертві так і валялися по станиці, аж зеленіли. Тоді їх вилами брали та й на гарбу скидали» [8, с. 21]. В цих двох реченнях квінтесенція всього страхіття й безвиході, бо масова смертність у певний момент стала

«НОРМОЮ» для станиці Конеловської. Показовий тут сам факт буденності перебування мертвих тіл на станичних вулицях. Ще разючішою ознакою трагедії видається те, що процедура прибирання мертвих тіл нагадувала збирання снопів під час косовиці. Знову постає перед очима страхітливе порівняння з жнивими – святом хліборобів, але цього разу йдеться про жнива смерті, що зібрали великий «врожай» у цій станиці.

За словами свідка, вцілілих було небагато: «Мені пощастило, бо ставив добрі сітки та їв хом'яків, а ще на елеваторі збирав пріль, що криси повигортали. Отак і вижив, а більшість станичників повимирала» [8, с. 21]. Суха оповідь Ф.А. Скубака про ті засоби, за рахунок яких він вижив, демонструє не лише його жагу до життя, але й те, що людина мусила харчуватися навіть тим, що й пацюки не їли. До такого стану довела людей злочинна сталінська система.

Згадуючи про ті страхіття, Федір Ананійович зазначав, що тоді загинуло дуже багато людей, хоча й не подає точної кількості жертв: «Страшенно вимерли люди, в 2–3 рази більше чим за Отечественну війну» [8, с. 21]. Наведене порівняння втрат одностаничників від голоду та війни є свідченням того, що для Ф.А. Скубака саме втрати від голодної смерті в 1932–1933 рр. були найбільшими в історії рідної станиці. Інакше кажучи, на думку цього свідка, найбільших жертв зазнало населення станиці Конеловської не в роки найстрашнішої в ХХ ст. війни, а за мирних часів.

Вочевидь, особистий досвід виживання і втрата найближчих людей мали загострити відчуття цієї трагедії, що назавжди закарбувалася у пам'яті старого козака. При цьому жодних інших оціночних суджень про ті події під час розповідей Федір Ананійович Скубак не висловлював, подавши лише факти й особисте відчуття цієї трагедії.

Переходячи до огляду голоду 1932–1933 рр. у станиці Незамаївській на підставі спогадів В.Т. Пушка, зверну увагу на те, що він почав своє оповідання з огляду передумов цієї трагедії. Було видно, що Валентин Тимофійович ще задовго до нашої зустрічі намагався проаналізувати причини і зміст руйнування місцевого козацького середовища. Зокрема, він наголосив на несприйнятті козаками колективізації та інших заходів радянської влади, що призвело до репресій проти них: «...почали виселяти та морити голодом» [8, с. 21]. Він звернув увагу й на те, що і в сусідніх станицях Криловській і Павловській (які теж були спадкоємцями запорозьких і чорноморських куренів) мали місце подібні репресії, наслідки яких він бачив на власні очі. На підставі цих вражень і подальших міркувань (очевидно, й завдяки ознайомленню з новітньою інформацією про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні)

Валентин Тимофійович зазначив: «Було так по всій Кубані та Україні. Та найбільше, мабуть, погибло люду в Незамаївській, бо не любили тут колхозів і свій хліб не хотіли віддавати задарма» [8, с. 21].

Оповідючи про ситуацію в станиці Незамаївській, В.Т. Пушко підкреслив, що напередодні піку трагедії відбулись арешти та масове вивезення боєздатного чоловічого населення: «...в кінці літа всіх здорових чоловіків арештували та позамикали у магазинах на базарі. Через 2 дні вночі всю «козацьку братію», у тому числі і 5-тх моїх дядьків, маршем відправили до Тихорецька, а там поїздами у Сибір. <...> Із того заслання в кінці 30-х повернулося не більше сотні козаків (серед виживших і один мій дядько Филип), а остальні там вимерли (чи їх вистріляли)» [8, с. 21]. Вочевидь, такі і подібні заходи мали превентивний характер з метою уникнення спротиву зі сторони чоловічого населення станиць, бо колишні козакі могли чинити організований збройний опір (багато хто з них приховав зброю ще з часів Української революції та повстанського руху початку 1920-х років) у разі загрози життю їхніх родин.

Після вивезення боєздатних козаків станиця Незамаївська стала беззахисною, й тоді, як згадував Валентин Тимофійович, «...стали хліб відбирати, а люди його ховали. Через таке сопротівленіє прибули у станицю з войском лєнінградські робочі (один поселився у нашій хаті)» [8, с. 21]. Після оточення станиці військовими підрозділами прибулі робітники «...пішли походом по станиці із ціпками – вишукували харчі. Позабирали геть чисто все, навіть буряки і семечкі гарбузові по хатах» [8, с. 22]. Той факт, що відбирали не лише зерно (відповідно до планів по його заготівлі), але й гарбузове насіння та овочі, свідчив про намагання позбавити станичників необхідних засобів для виживання. Такий підхід зумовив приречення багатьох мешканців станиці на голодну смерть.

Варто звернути увагу й на певний цинізм у ставленні до населення станиці Незамаївської, занесеної на «чорну дошку» (таке трапилось і з багатьма іншими сільськими населеними пунктами, у тому числі й на території УСРР), який виявився у порівнянні хлібоздачі у цьому населеному пункті з рухом черепахи. Ось як про це каже Валентин Тимофійович: «...станція записана на «чорну дошку», котру повісили на стансоветі і намалювали на ній «ЧЕРЕПАХУ» – медлено ростуть проценти» [8, с. 22].

Наслідком таких дій сталінського режиму стала масова смерть від голоду населення станиці, бо їжі не було, а виїхати за межі станиці не дозволяли військові підрозділи, що її оточили. Зрозуміло, що й сил бунтувати теж не було че-

рез попереднє вивезення боєздатних чоловіків. Саме тому, як згадував В.Т. Пушко, пік трагедії припав на зиму 1933 р.: «Зимою 1933 почався страшний мор. Ми ледве вижили, дякуючи півмішкку пшона. Люди вмирили цілими сім'ями по хатах, як заглянеш у вікно якоїсь хати, а там рядами лежать трупи. Багато хто вмирав на улиці, іде-іде, сяде – і готовий» [8, с. 22].

В результаті масової смертності вулиці й хати станиці були всіяні великою кількістю людських трупів, які взимку ніхто не прибирав і не рахував. Трупи мертвих одностаничників на вулицях і в будинках стали «НОРМОЮ» для станиці Незамаївської.

Лише весною почалося поховання жертв трагедії, але відбувалося все це у досить буденний спосіб й без належного ставлення до загиблих. Валентин Тимофійович про це згадав дуже коротко і з боєм у голосі: «Ранньою весною солдати почали стягати трупи станичників до великих ям» [8, с. 22]. Отак загинуло й було поховано величезну кількість мешканців станиці Незамаївської.

Треба наголосити, що досі невідома точна кількість жертв у згаданій станиці. За словами В.Т. Пушка, «перед цією катавасією було у станиці більше 15 000 чоловік, а вижило не більше третини» [8, с. 22]. Отже, можна припустити, що за підсумком низки репресивних заходів (виселень, заслань і особливо голоду 1932–1933 рр.), здійснених каральними органами сталінського режиму, кількість населення згаданої станиці істотно зменшилася. Зрозуміло, що В.Т. Пушко навів доволі умовні цифри, але сам факт такого припущення, зроблений свідком тих подій, є досить показовим оціночним судженням щодо наслідків «розкозачення» та «радянзації» Кубані в кінці 1920-х – на початку 1930-х рр.

Підсумовуючи огляд трагічних подій початку 30-х рр. ХХ ст. у станиці Незамаївській, згідно зі спогадами В.Т. Пушка, треба наголосити, що відповідну інформацію їх автор подав на підставі як власних вражень, так і оповідань батьків (які були станичними вчителями, а тому відвідували різні частини великої станиці та сусідні населені пункти й мали широке коло інформаторів). Відзначу й слушність наведення фактів, що передували зазначеній трагедії та надавали специфічного забарвлення подіям у рідній станиці.

Окремо зверну увагу й на те, що Валентин Тимофійович Пушко після тривалих роздумів та аналізу подій кінця 1920-х – початку 1930-х рр. на Кубані та Україні (цьому, мабуть, посприяло й поширення в сучасній Україні інформації про репресії й Голодомор 1932–1933 рр.) дійшов висновків про свідоме здійснення сталінським режимом репресій проти їх мешканців, що у рідній станиці Незамаївській вилилось у величезні

жертви, яких ніколи не знало місцеве населення, навіть у воєнні часи. Саме тому його завершальна думка щодо згаданих подій містить чітке й однозначне твердження: «Отак губила козаків совецкая власть» [8, с. 22].

Завершуючи огляд голоду 1932–1933 рр. у кубанських станицях Конеловській та Незамаївській на підставі спогадів Ф.А. Скубака та В.Т. Пушка, відзначаю спільні риси цієї трагедії, названі ними:

- свідоме приречення мешканців станиць на голодну смерть через цілеспрямоване відбирання у них харчів;
- велика смертність (уцілілих було менше, ніж загиблих), що була найбільшою за весь час існування станиць;
- тривале перебування значної кількості трупів людей як у помешканнях, так і на вулицях станиць;
- байдуже ставлення представників відповідних структур до тіл загиблих, що виявилось під час їх збирання й поховання;
- перетворення голодної смерті мешканців станиць на буденне явище;
- фізичне і психологічне надломлення уцілілих людей пережитим страхіттям.

На підставі зазначеного можна зробити висновки про те, що впродовж 1932–1933 рр. у кубанських станицях Конеловській та Незамаївській більшість місцевих мешканців, які мали українське та українське козацьке коріння, зі слів свідків тих подій Ф.А. Скубака та В.Т. Пушка, внаслідок голоду зазнали значних втрат як через велику смертність (вмерло більше, ніж уціліло), так і внаслідок психологічного зламу.

До речі, в цей самий час подібні процеси від-

бувались і в інших сільських населених пунктах на Кубані [1, с. 413].

Окремо зверну увагу на свідчення В.Т. Пушка про проведення масових арештів і вивезення чоловічого населення (значною мірою козацького) з метою уникнення ймовірного збройного спротиву під час здійснення подальших репресій (у тому числі й голоду) у станиці Незамаївській. Вочевидь, такий превентивний захід застосовували на Кубані з огляду на високу боєздатність місцевого козацького населення, на відміну від інших регіонів.

Підсумовуючи результати статті, наголошу, що у спогадах Ф.А. Скубака і В.Т. Пушка виявлено змістовну інформацію про голод 1932–1933 рр. у станицях Конеловській та Незамаївській, який став найжахливішою трагедією в їх історії, забравши життя значної кількості одностаничників. При цьому В.Т. Пушко провів паралелі між ним та Голодомором 1932–1933 рр. в УСРР, припускаючи, що це були ланки одного ланцюга подій. Ймовірною причиною таких міркувань було його проживання на території України, де за часів Незалежності почалось цілеспрямоване інформування суспільства про обставини й наслідки цієї трагедії. Певне значення могла мати й належність до родини станичної інтелігенції та досвід наукової діяльності, які стимулювали намагання проаналізувати трагедію свого роду й рідної станиці у ширшому контексті тогочасних подій. У звичайному ж станичному середовищі, вочевидь, бракувало відповідної інформації та прикладів для здійснення узагальнень.

Представлена стаття не вичерпує зазначеної тематики, а лише має стимулювати її дослідження у вітчизняній та зарубіжній історіографії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Авраменко А.М. Козацьке військо на Кубані / А.М. Авраменко, Б.Є. Фролов, В.К. Чумаченко // Історія Українського Козацтва. Історія Українського Козацтва. Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. II. – С. 364–414.
2. Білий Д. Малиновий Клин. Нариси історії українців Кубані / Д. Білий. – К.: Товариство «Україна», 1994. – 117 с.
3. Білий Д.Д. Українці Кубані в 1792–1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей / Д.Д. Білий. – Львів–Донецьк: Східний видавничий дім, 2009. – 543 с.
4. Борисенко В.К. Свіча пам'яті: усна усторія про геноцид українців у 1932–1933 роках / В.К. Борисенко. – К.: ВД «Стилос», 2007. – 288 с.
5. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р. Пиріг. НАН України.

Ін-т історії України. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1128 с.

6. Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці XIX – на початку XX ст. / В. Задунайський. – Донецьк: Норд-Прес – ДонНУ, 2006. – 335 с.

7. Задунайський В. Шашка у бойовій підготовці козаків у полках I черги Кубанського козацтва на початку XX ст. / В. Задунайський // Історія зброї. Альманах / Гол. ред. В.Г. Шлайфер. – Запоріжжя, 2012. – № 5–6 / 2012. – С. 82–94.

8. «Із козацької минувшини» (спогади українських кубанських козаків) / Упоряд. В.В. Задунайський. – Донецьк: ООО «Норд Комп'ютер», 2006. – 33 с.

9. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і Голодомор / Р. Конквест. – Луцьк: ВМА «Терен», 2007. – 456 с.

10. Кульчицький С.В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / С.В. Кульчицький. – К.: Наш час, 2007. – 424 с.
11. Марочко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Хроніка / В. Марочко, О. Мовчан. – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2008. – 294 с.
12. Сергійчук В. Як нас морили голодом / В. Сергійчук. – Київ: ПП Сергійчук М.І., 2006. – 392 с.
13. Сергійчук В. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства / В. Сергійчук. – Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2015. – 168 с.
14. Український голокост. 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / Упоряд. Ю. Мицик. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2003. – 296 с.

ДОНОСИ, КРАДІЖКИ, САМОСУДИ В РОКИ ГОЛОДОМОРУ ЯК НАСЛІДОК РЕПРЕСИВНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ДО УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН

У статті розглядається деформація поведінки українського селянства в умовах репресивної політики радянської влади. Поява донесень, крадіжок, самосудів, підлабузництва, натравлювання, психічних розладів – усе це стало наслідком панування тоталітарної держави.

Ключові слова: донесення, крадіжки, самосуди, Голодомор.

Olesia Stasiuk

CALUMNIATIONS, THEFTS, LYNCHINGS DURING THE HOLODOMOR AS THE RESULT OF THE SOVIET GOVERNMENT REPRESSIVE POLICY TOWARDS UKRAINIAN PEASANTS

The article deals with behavioral deformation of Ukrainian peasantry under the repressive policy of the Soviet regime. The appearance of calumniation, thefts, lynchings, captation, hounding, mental disorders became a consequence of the domination of the totalitarian state rule.

Keywords: calumniation, thefts, lynchings, the Holodomor.

В кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. українське селянство перенесло найбільшу кількість потрясінь, які головним чином вплинули на традиційну українську культуру. Ці трагічні роки були найжахливішими за своїми наслідками, адже саме тоді почався процес активної руйнації традиційного способу життя селян.

Голодомор 1932–1933 рр. продукував і постійно підживлював ряд суспільних явищ, які ще довгий час негативно впливали на духовне життя українського народу. Одним із таких явищ були донесення.

Дослідниця Л. Коваленко стверджувала, що павутиння донесень та наклепів ішло від партійців; авторка зауважила, що «мораль сільського люмпена цілком гармоніювала з духом «твердої лінії».

Дослідник В. Маняк [24, с. 212–213] зупинився на донесеннях як на новоствореній, ганебній формі суспільної етики. На його думку, доноси освячувалися державними актами і стимулювалися на всіх рівнях управління суспільством, підігрівалися зсередини, широко пропагувалися знизу. Дослідник також зазначив, що в атмосфері терору й загальної підозріливості донесення вважалося актом громадянської зрілості.

Р. Конквест відносить цей феномен до згубних психічних симптомів, що виникали внаслідок голоду [18, с. 288]. Люди були налякані, боялися одне одного, в кожному бачили донощика. Так, окремі селяни, мелючи на жорнах зерно, ставили чергувати дітей, які повідомляли про появу будь-якої людини. Інші, маючи ще худобу чи іншу домашню живність, намагалися зарізати їх для власного споживання вночі, потайки в по-

гребі, щоб ніхто не бачив. Часто в таких випадках донощики шантажували селян. У с. В'юнище на Житомирщині один із них умовив свого сусіда зарізати його теля і розділити пополам, обіцяючи за це тримати все в таємниці. Забравши свою половину, донощик відразу ж заявив на сусіда місцевій владі [8]. Страх і гнітюча атмосфера донесень змушували селян доносити першими. Людей настільки залякали, що навіть в окремих селах біля колгоспних комор і на полях ніякої охорони не ставили.

Страх породжував моральну піддатливість, перетворювався на повсякденну форму людського існування. Селяни, знаючи про «нічні візити» буксирних бригад, боялися залишатись на ніч у власних домівках. Вони викопували біля своїх осель ями, обкладали їх дошками і там ночували [1, Ф. 5. – Оп. 18. – Спр. 1. – Арк. 4].

Влада, залякуючи людей репресіями, примушувала мовчати. Вияв будь-якого невдоволення був небезпечним. Будь-яке слово, сказане всупереч більшовицькій політиці розорення та нищення села, каралось надзвичайно жорстоко. А будь-яке негативне висловлювання про Сталіна ставало для селян виразом: кого виселяли, кого відправляли до концтаборів, інших розкуркулювали. Ці репресії беруть свій початок ще з листа Леніна до Наркомюста Д.І. Крупського, в якому йшлося про те, що «пропаганда чи агітація, чи участь в організації і сприяння організаціям, які діють в направленні допомоги тій частині міжнародної буржуазії, яка не признає рівноправ'я комуністичної системи, що прийшла на заміну капіталізму... засуджується вищою мірою покарання, із заміною, у випадку

пом'якшувальних провину обставин, позбавленням волі або виселенням за кордон [22, с. 9]».

Спричинений Голодомором, розкуркуленням, колективізацією та репресіями стан страху змушував доносити. Адже, як зазначала Г. Капустян, у табори попадали не лише ті, хто висловив щось «антирадянське», але й ті, хто став свідком цих розмов і не доніс у відповідні органи [17, с. 183]. Частина донесень взагалі були безпідставними. Люди з страху, що донесуть на них, робили це першими, хоча врешті-решт такі донесення закінчувалися плачевно і для них самих [12, Ф. 1. – Оп. 14. – Спр. 77. – Арк. 2]. Так, чоловіка Яценко Є.С. в с. Лемеші на Житомирщині півроку тримали під арештом, розслідуючи правдивість написаного на нього донесення [10]. Масове поширення донесень не могло не вплинути на психічний стан селянства, внаслідок чого виникали такі негативні стани, як депресія, пригніченість, розлюченість, дратівливість, приреченість. «Люди не раз проклинали донощиків на чім світ стоїть» [6].

Страх настільки сильно всмоктувався в душі людей, що іноді, маючи закопане зерно, селяни вмирили з голоду, так і не відкопавши своїх запасів, – боялись, що хтось побачить і донесе на них. Сильне почуття страху змушувало селян руйнувати найсвятіше – родинні зв'язки, доносити на членів своєї сім'ї: на батьків, на чоловіка, на дружину.

Влада вдавалася і до таких методів, як підкуп людей та натравлювання їх одне на одного. Вона диктувала односельцям свою мораль, свою волю й інтелектуальний рівень.

Аморальним заходом радянської влади була нагорода за донесення. Кожний, хто вказував, де сусід ховає зерно, одержував від 10 до 15% виявленого – як премію. Таким чином, ці 10–15%, що були чи не єдиним порятунком від голоду, змушували селянина йти і доносити на свого сусіда. Тож наявність узимку 1933 р. будь-якої кількості продуктів харчування у селян односельці сприймали як нагороду за донесення [2]. Очевидці підтверджують і факт грошових виплат за донесення. Так, Рукомеда Н. Є. з с. Міжлісся на Вінниччині вказувала суму 16 рублів за донос [9]. Такі нагороди видавалися таємно [1, Ф. 6. – Спр. 20. – Арк. 2]. Міліціонери ж за кожне донесення та заведену відповідно до нього справу, відправлену до суду, отримували по 75 рублів надбавки до зарплатні [12, Ф. 5. – Оп. 18. – Спр. 1. – Арк. 10].

17 лютого 1933 року цей «досвід» було поширено на всю республіку у формі спеціальної урядової постанови. Про такий випадок свідчила Ганна Іванівна Більченко з с. Чопілки на Київщині: «Якось сусіда зайшов до хати (дурний був хлопець, ще й комсомолец), а батько мій

при ньому каже: «Ось заховано три кілограми квасолі, може, хоч цього не заберуть». Хлопець на другий день заявив, що у нас є квасоля, – забрали. А пізніше батько мій йде, а Тимош каже: «Дядьку Іване, у вас в руці не макуха?» А батько: «Брусок, Тимохо, може б ти квасольку їв?» «Хоч жменьку дайте», – благав Тимош. «А ти піди і донеси на мене, може, й буде...» [20, с. 238].

В роки Голодомору відбувалася масова деморалізація народу. Донесення переставали вважатися чимось ганебним, а навпаки – пропагувалися та нав'язувалися владою як патріотичні вчинки, внаслідок чого люди починали ставитися одне до одного з підозрою. Іноді сусід видавав сусіда, сподіваючись на те, що зерно і худоба залишиться у нього, але й до нього приходили інші відбирачі і все одно все забирали. Окремі люди за допомогою доносів зводили особисті рахунки. Часто подібне закінчувалося погано для обох. Були й такі донощики, що спеціально приходили до селян у хату і просили поїсти, щоб подивитися, що в кого є вдома. Інші за горілку виказували, що в кого десь приховано [1, Ф. 18. – Ч. 1. – Спр. 1. – Арк. 9]. Аморальність поступово ставала нормою людських взаємин.

Досить частими були випадки, коли представники місцевої влади використовували селянських дітей у своїх грабіжницьких цілях задля того, аби вислужитися перед вищим керівництвом. В офіційних документах Архівних наукових фондів рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, у фонді М.К. Сергіїва – члена Спілки воєвничих безвірників, подається ряд матеріалів, які свідчать про випитування вчителями інформації у дітей про приховане вдома зерно, які проходили у формі запитань під час контрольних робіт [11, Ф. 30. – Од. зб. 124. – Арк. 1. зв. – 5]. Нерідко вчителі випитували у селянських дітей, які ще продукти харчування є у їхніх родин або яким чином їхні батьки добувають харчі. Їм обіцяли 10% [1, Ф. 18. – Ч. 2. – Спр. 35. – Арк. 172] від знайденого у селян, якщо вони довідаються в учнів.

Радянська влада застосовувала цілий ряд заходів, які призводили до морального розладу суспільства. Зокрема, Ф. Правобережний вказував [19, с. 49], що дітей навчали доносити на своїх батьків, про що ті розмовляють удома та про їхні контрреволюційні вчинки, прищеплюючи дітям ще змалку «смак» до доносів і підслуховувань.

Водночас створювались піонерські дозори для охорони врожаю від розкрадання голодними людьми. Як зазначав історик та етнограф Б. Ткаченко, таке сторожування калічило дитячі душі (на охорону поля виходили цілими загонами з барабаним боєм, з піснями) [22, с. 14].

Сталінська система, застосовуючи жорстокі репресії на селі, деморалізувала суспільство, створила гнітючу атмосферу донесень і постійного страху, який назавжди вкарбувався в людську свідомість, надовго перетворивши селян на покірних та безправних рабів.

До колективізації українське село не знало крадіжок, адже у свідомості селян завжди домінувала повага до чужої праці. Підтвердженням цього є значна кількість свідчень очевидців Голодомору, які стверджують, що навіть під час жорстокого голоду селяни хати й «сараї не запирали, бо люди не грабували, просто ходили і просили [3]». Вишукуючи різні шляхи порятунку, люди дуже рідко вдавалися навіть до жебрацтва. Ті, що пережили Голодомор у дитячому віці, переказують: «красти боялися, просити стидалися, робити не могли» [14, с. 117].

Безвихідь становища змушувала селян вдаватися до дрібних крадіжок. Архівні документи і свідчення очевидців дають змогу осмислити той ризик, на який наважувалися люди, вдаючись до пошуків їжі, щоб нагодувати свою сім'ю. Адже колгоспні поля та комори охоронялися, а сторожам (сільським активістам або присланим із районів військовим) було наказано без вагань застосовувати зброю для захисту продуктів. Через це повсюди без суду відбувалися розстріли та вбивства. Так, у с. Тростяниця на Житомирщині охоронець застрелив жінку на полі за те, що вона підняла з поля колоски [4].

Дрібні крадіжки почалися саме в роки Голодомору 1932–1933 років. Як влучно зазначила Ганна Горинь, саме звідтоді почало формуватися нетрадиційне ставлення до власності, а новими поколіннями гасла про державну власність та всенародне добро почали сприйматися як те, що «речі нічії», і тому за советською мораллю незаконне привласнення не вважалося крадіжкою [14, с. 117].

Вступивши до колгоспу, селяни також не могли вберегти свої сім'ї від голоду, оскільки зарплатнею були пусті трудовні. Колгоспники, рятуючись від голодної смерті, дуже часто збирали кормові буряки, гнили картоплю, залишки моркви тощо, ховаючи їх у халяви чобіт. З роками крадіжки в колгоспі сприймалася як «компенсація» за недоплачені трудовні, а потім настільки узвичаїлися, що з'явився навіть окремий термін «несуни». Як зазначала відома дослідниця Л. Коваленко, «у свідомості селянина відбувся жахливий зсув: крадіжки вже не вважалися гріхом, ганьбою, їх перестали засуджувати [24, с. 556]».

Варто зазначити, що створені радянською владою нестерпні умови не стерли в майбутньому зі свідомості українського селянина поваги до приватної власності. Так, навіть у роки Голо-

домору 1932–1933 років, крадіжки серед селян піддавали громадському осудові: «Коли його впіймали, вели селом і били палками» [12, Ф. 1. – Оп. 19. – Спр. 46. – Арк. 5]. Але голод доводив до відчаю, через віщо предметом дрібних крадіжок, викликаних порушенням психіки на ґрунті голоду, були цибуля з городу, випорпана із землі посаджена картопля і висадки, чи щавель, чи якась інша приготована «страва». Найбільшого поширення ці крадіжки набули взимку, коли закінчилися всі можливі продукти харчування. А якщо і були якісь сурогати, то їх треба було приготувати на вогні. Фізично виснажені селяни не мали змоги заготувати традиційне паливо. Відтак, люди змушені були красти в колгоспах соломі, рубали дерева, розбирали будівлі. У відчай замерзлі люди забирали одне в одного дрова.

Перебуваючи у постійному страху, селяни тримали у хатах корів, коней, у кого вони залишилися. Сторожували біля худоби, оскільки це була єдина надія на виживання. Окремі селяни домовлялися про чергування вночі, інші – перед тим, як лягати спати, ставили на вікна посуд, щоб прокинутись від гуркоту, якщо хтось буде лізти. Такі спроби врятувати худобу не завжди були дієвими. М.Я. Бойко з с. Самгородок на Вінниччині, свідчила: «В сусідів коня вкрали. Через малесеньке вікно злодії залізли, коня зарізали і по частинам забрали» [12, Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 35. – Арк. 17].

У 1933 році під час збирання урожаю тиск на селян і колгоспників з боку влади посилювався. В села, окрім спеціальних агітбригад для розгортання масової роботи в колгоспах, відряджали Виїзні Сесії Суду, які проводили судові процеси безпосередньо на місцях. Так, наприклад, на Запоріжжі було засуджено чотирьох селян за «крадіжку колгоспного хліба», до 8 та 10 років тюремного ув'язнення з конфіскацією всього майна, а голову колгоспу, за «потурання», – до 5 років [13, Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5846. – Арк. 110]. Слід зазначити, що нерідко голови колгоспів ставали жертвами тоталітарної влади через те, що допомагали людям, які працювали у полі, чи малолітнім сиротам. Їх підтримку очевидці пояснюють тим, що голови колгоспів у більшості випадків не представляли большевицької влади [14, с. 115], а були добрими господарями до колективізації, які розділяли трагедію українських родин.

Найгірше доводилося під час Голодомору дітям. Батьки відсиляли їх з дому в надії, що вони якось виживуть або ж хтось дасть їм притулок. У 30-х роках у періодичній пресі писали про «злочинні зграї» на залізничних станціях, які склалися з 12–14-річних і навіть з 5–6-річних дітей [18, с. 318]. Голодні, покинуті, осиротілі діти намагалися здобути хоч яку-небудь їжу. У відчай та напівсвідомому стані вони шукали харчів у

люхах, на городах, у повітках, на полях. Мали місце випадки, коли представники влади чинили ганебні і злочинні вбивства дітей. На Житомирщині був випадок, коли активісти забили до смерті дівчинку Федору, яка взяла з колгоспного поля пару колосків [5].

Радянська влада свідомо створила умови, за яких соціально-правові норми втрачали будь-яке значення. Про деформацію цих норм свідчить масове поширення в роки Голодомору самосудів голодних людей, які різними шляхами намагалися роздобути собі та своїм рідним продукти харчування. Наступала якась масова ненависть, байдужість, отупіння, що спричинили потік нечуваної жорстокості. Так, історик І. Шульга зазначає, що люди в умовах жорстокого голоду втрачали милосердя, карали, калічили, на смерть забивали «зłodіїв» [23, с. 152–153].

За найменшу спробу людей знайти щось поживне представники влади вдавалися до жорстоких покарань, а то й убивств. Судові і позасудові органи безкарно чинили глум над селянами, масово забивали дітей, які піднімали з колгоспного поля кілька колосків. За вчинені злочини, а то й самосуди навіть над 6–7 річними дітьми ніхто не карав. Навпаки, вони були владі на руку, адже ніякої документації не велося і в архівах НКВС ніяких слідів правопорушень не залишалося [21, с. 169].

Селян у районах катували здебільшого представники влади. Так, наприклад, у с. Гушинці на Вінниччині представники сільського активу на чолі з уповноваженим з НКВС вбили 12-річну дитину, а в с. Кордишівці 12-річного Г. Стаднюка звинуватили у крадіжці сиру, побили, а потім обмотали мотузкою й опускали в криницю, витягували і допитували, доки він не вмер [23, с. 138].

Прикладів такої жорстокості дуже багато. Не щадили ні старих, ні малих, що суперечило традиційній моралі й поведінці народу. Траплялися випадки, коли дітей за крадіжку могли кинути до в'язниці. Так, у Могилів-Подільській тюрмі серед 639 в'язнів перебувало 24 дитини [24, с. 139].

Переважну частину партійних трійок на селі, які чинили самосуди, становили представник з НКВС та активісти – вихідці з сільської бідноти, які були ледарями, злочинцями чи п'яницями, а зараз керували у новостворених колгоспах і радгоспах, самі розтягуючи і розкрадаючи майно. Підтвердження цього знаходимо у свідченні жительки с. Прибурівка: «Тимко був п'яницею, ні хати не було, ні жінки. Прийшли комуністи, і став Тимоха самим головним активістом. Організував бригаду таких же, як сам, і почали розкуркулювати» [7].

У багатьох випадках представники влади не заїмалася відправленням людей до тюрем, а вби-

вали на місці без суду і слідства. До таких учинків, на думку С. Дровозюка, призвело здійснене більшовиками деформування правосвідомості народу [16, с. 300]. Однією з характерних рис цієї свідомості була впевненість у правомірності і безкарності дій щодо тієї частини селянства, яку влада оголосила класовим ворогом [15, с. 203]. Тож вислів «Чим сильніше покарання, тим воно ефективніше» [15, с. 203], повсякчас втілювався в життя тодішніми сторожами, що охороняли колгоспні поля і комори, й активістами, що чинили розправи над беззахисними селянами. Жителька с. Судахівка на Житомирщині розповідає: «Як вартовий побачить, то вже не жди помилування. Наїжджає конем і б'є нагаєм з дротом на кінці. Під такий бій попала моя мати, повернулася на четвертий день вся побита, аж чорна, з повіриваним м'ясом від нагая [24, с. 149]».

Самосуди і розправа над людьми були типовим явищем. Доходило до того, що деякі партійці вбивали ні в чому не винних людей: «Ковалю, Іларіона Шевчука, з опухлими від голоду суглобами, який у січні 1933 р. прийшов до сільради по допомогу, заманили до приміщення пожежної команди, де забили палицями. Це вбивство вчинили голова сільради, його заступник і секретар» [18, с. 286].

Саме в ці роки Голодомору відбувалося духовне покріпачення українців. Катастрофічних змін набула свідомість селянина. Аморальні, нецивілізовані вчинки, злочинні дії радянської влади на всіх рівнях стали правилом, нормою поведінки. Одвічні моральні засади було відкинута як «куркульські» й ворожі, а розбій, свавілля та знущання, вбивства, самосуди, підкуп та залякування, донесення заохочувалися, бо це слугувало диктатурі партії, а значить, було «морально».

Колективізація і Голодомор призвели до деформації моральних норм українського селянина. Відходили в минуле такі етично-моральні норми, як повага до старших, людяність, доброзичливість і гуманність. Честь і гідність засуджувались, донесення ж вважались виявом патріотизму, а доброта, милосердя, гідність, порядність і працьовитість були замінені на «класову бдительність» [22, с. 106]. Деморалізація українського народу входила в сталінську програму дій щодо України. Так, поширеним явищем було залякування селян та знущання з них, спочатку моральне, а потім і фізичне. Масово було розповсюджено свавілля, розбій та насильство активістів на чолі з уповноваженими від НКВС. До складу сільських активістів переважно входили бідняки, які часто хотіли догодити владі або й помститися заможним родинам. Деякі справді спочатку повірили у сталінську авантюру, а згодом не мали вороття назад, інакше б на них чекала доля «во-

рога народу» [14, с. 113–114]. Усі вони стали жертвами – їх жорстоко використали і знищили, та ще й знеславили перед їхніми нащадками.

Було порушено споконвічні добродійні засади нашого народу, поступово втілювалися в життя такі нові норми, як підлабузництво, продажність, обдурювання, лицемірство.

Голодомор-геноцид наніс невиправної шкоди суспільній свідомості селянства, внаслідок чого зникали такі моральні норми, як «не вбий і не вкради», а з'являлися такі, як «весь хліб – в закрома родини» [22, с. 107] та «ніч – мати, не попиш – то будеш мати». Масового поширення набули крадіжки, які перестали засуджуватися.

Під час Голодомору 1932–1933 рр. було деформовано і соціально-правові норми в українському селі, про що свідчать масові самосуди та вбивства селян. Найбільшу кількість вбивств і самосудів чинили представники влади, серед

яких панувала атмосфера нечуваної злості, жорстокості, байдужості й масового отупіння, що було наслідком панічного страху перед владою за невиконані доручення. Адже влада особливу увагу звертала не стільки на селянство, скільки на власні ланки, які без особливого ентузіазму і натхнення проводили заплановані кампанії.

Характеризуючи морально-психологічну атмосферу в українському селі в 1929–1934 роках, можна зазначити, що вона була вкрай гнітюча. Колективізація та голод-геноцид спричинили руйнівний вплив на всі сторони духовного життя українського народу. Внаслідок голоду в масовій психіці селянства сталися глибокі зміни: надовго вкоренилися страх, який передався і наступним поколінням, недовіра та тривога. У фізично виснажених людей частими були зрушення психіки – від страху та самогубств до повного руйнування особистості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архів Національного музею «Меморіал жертв Голодомору» (далі – АНМ).
2. АНМ. – Свідчення Березного Ю.Ф., 1933 р. н., с. Бровки Перші, Андрушівський р-н, Житомирська обл.
3. АНМ. – Свідчення Буряк М.А., 1910 р. н., с. В'юнище, Малинський р-н, Житомирська обл.
4. Архів АНМ. – Свідчення Зінкевич Г.Г., 1920 р. н., с. Тростяниця, Малинський р-н, Житомирська обл.
5. АНМ. – Свідчення Когута П.В., 1913 р. н., с. Бровки Перші, Андрушівський р-н, Житомирська обл.
6. АНМ. – Свідчення Красовської В.П., 1923 р. н., с. Носиківка, Шаргородський р-н, Вінницька обл.
7. АНМ. – Свідчення Литвенюк Т.С., 1922 р. н., с. Прибурівка, Липовецький р-н, Вінницька обл.
8. АНМ. – Свідчення Пагер О.О., 1926 р. н., с. В'юнище, Малинський р-н, Житомирська обл.
9. АНМ. – Свідчення Рукомели Н.Є., 1923 р. н., с. Міжліся, Барський р-н, Вінницька обл.
10. АНМ. – Свідчення Яценко Є.С., 1915 р. н., с. Лемеші, Бердичівський р-н, Житомирська обл.
11. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології Національної академії наук України. – Ф. 30.
12. Рукописний фонд Народознавчого центру Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського (Далі – РФ НЦ ВДПУ).
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України.
14. Горинь Г. Голодомор 1932–33 років – нищівний удар по фундаментальних устроях традиційного укладу життя українського села // Відлуння

Голодомору – геноциду 1932–1933. Етнокультурні наслідки Голодомору в Україні. – Львів, 2005.

15. Дровозюк С. І. Духовне життя подільського селянина у 20–ті роки ХХ ст. (схема конкретно-історичного дослідження) // Подільська старовина: Зб. наук. праць / Від. Ред. В.А. Косаківський. – Вінниця, 1993. – С. 200–205.

16. Дровозюк С.І. Висвітлення духовних аспектів геноциду 1932–1933 рр. в українській історіографії // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 25 листопада, 2002 р. – К.; Нью-Йорк, 2003. – С. 295–305.

17. Капустян Г. Голод і селянська ментальність // Голод-геноцид 1933 р. в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Міжн. наук.-теор. конф., Київ, 28 лист. 1998 р. – С. 179–190.

18. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і Голодомор. – К.: Либідь, 1993. – 384 с.

19. Правобережний Ф. 8 000 000 – 1933-й рік на Україні. – Вінніпег: Культура й освіта, 1951. – 84 с.

20. Смертю смерть подолали. Голодомор в Україні 1932–1933 / П.П. Панченко, М.М. Вівчарик, А.І. Голуб та ін. – К.: Україна, 2003. – 350 с.

21. Соловей Д. Голгота України. – К., 1993. – С. 169.

22. Ткаченко Б.І. Терор голодом // Голодомор на Сумщині 1932–1933. – Суми, 1993. – С. 9.

23. Шульга І.Г. Голод на Поділлі: До 60-річчя Голодомору 1933 р. – Вінниця, 1993. – 224 с.; Людомор на Поділлі. – К., 1993. – 253 с.

24. 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / Упоряд.: Л.Б. Коваленко, В.А. Маняк. – К.: Радянський письменник, 1991. – 584 с.

ВТРАТА САМОБУТНОСТІ СІМЕЙНИХ ОБРЯДІВ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ВНАСЛІДОК ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОМЕНЩИНИ)

В статті на основі польових матеріалів, зібраних автором, досліджується вплив Голодомору 1932–1933 років на традиційну українську культуру, зокрема на сімейну обрядовість Роменщини. Особливу увагу приділяється деформації сімейної обрядовості як основного складника традиційної культури.

Ключові слова: деформація, народна культура, традиційна обрядовість, весільна обрядовість.

Yuliya Kotsur

LOSSES OF CONSTITUENT ELEMENTS OF UKRAINIAN PEASANT FAMILY RITUALS AS A CONSEQUENCE OF THE HOLODOMOR 1932–1933 (IN ROMNY REGION)

In the article is examined the hunger of 1932–1933 at Romny territory on the basis of the author's field researches. It is shown the condition of peasants of the territory in the above mentioned period, and also the actions of government towards starving people. The Article is devoted to the deformation of wedding ritualism of the Ukrainian country-people of Romny district in the 30^s of the 20th century.

Keywords: deformation, folk culture, traditional ritualism, wedding ritualism.

В історичній пам'яті українського народу 1920–1930-і роки асоціюються з найтрагічнішими сторінками нашої історії ХХ століття, а саме – Голодомором-геноцидом 1932–1933 років.

В історичній науці вже значною мірою досліджено причини Голодомору та його наслідки, як для всього українського народу, так і для жителів окремих регіонів. Але й нині дослідницьку зацікавленість викликає вивчення впливу Голодомору 1932–1933 років на традиційну культуру українців, оскільки саме тоді відбулася значна деформація всіх сфер життя українського селянства як носія споконвічних традицій.

В історіографії вивчення даної теми умовно можна виділити кілька періодів, кожен із яких висвітлює певні хронологічні проміжки накопичення та оприлюднення інформації з досліджуваної проблематики.

Насамперед слід виділити 40–80-і рр. ХХ століття. У повоєнний час з'являлися поодинокі праці, присвячені культурі та побуту українського народу, які, здебільшого, носили описовий характер. Проте в цих працях відсутні будь-які згадки про Голодомор 1932–1933 років. Але дані дослідження для нас цікаві й тим, що вони містять факти про деформацію народної культури 30-х років. Побіжно згадуються певні зміни в побуті та сімейній обрядовості українського селянства.

У 1960-і рр. з'являються монографії О. Кувенної [30], О. Михайлова [33], в яких розглядаються деякі аспекти розбудови колгоспного ладу та зміни в побуті селянства. Протягом 70-х–80-х рр. ХХ ст. друкуються наукові статті

С. Кульчицького [31], І. Рибак та інших. Праці цього періоду хоч і надають інформацію про перетворення у побуті селянства, проте потребують критичного аналізу. Перебуваючи під впливом радянської ідеології, автори, як правило, акцентували увагу лише на позитивних змінах у розвитку села й замовчували негативні явища досліджуваного періоду, не кажучи вже про Голодомор 1932–1933 років.

Натомість зацікавлення у вивченні реальних подій, які відбувалися в українському селі в 30-х рр. ХХ ст., виникає у зарубіжних науковців, зокрема Р. Конквеста [28], Дж. Мейса [21]. Вони досліджують не лише політику тоталітарного керівництва щодо українських селян, а й звертають увагу на духовну культуру українців, на насильницьке викорінення традиційної обрядовості.

Кардинально новий підхід у вивченні традиційної культури та повсякденного життя селянства в період Голодомору 1932–1933 р. спостерігаємо зі здобуттям Україною незалежності. Праці, написані в 1990–2000-х рр., характеризуються науково-критичним підходом до дослідження Голодомору 1932–1933 рр. В цей період з'являються і розвідки, в яких дослідники звертають увагу на різні аспекти традиційної української культури. Серед них праці В. Калініченка [25], П. Кравченка [29], Я. Мандрика [32], Вільяма Нолла [34], С. Дровозюка [22].

Важливими для нашого дослідження є праці, упорядковані Л. Коваленко та В. Маняком [43], Т. Поліщук [38], а також «Розсекречена пам'ять...» [36]. Загальну історіографію допов-

нюють регіональні дослідження істориків Б. Ткаченка [39], О. Сотника [40].

У вивченні деформації народної культури українців важливе місце посідають наукові праці В. Борисенко [13; 14], О. Стасюк [37], О. Кісь [26], Р. Гузія [18] та інших. Досліджуваної тематики побіжно торкалися і автори загальних праць з історії українського селянства.

Таким чином, в історіографії нині маємо значну кількість розвідок, які висвітлюють різні аспекти Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Проте й досі недостатньо дослідженим залишається етнографічний аспект проблеми. Зокрема, мало приділено уваги дослідженню Голодомору як чинника деформації традиційно-побутової культури українців. Особливе зацікавлення викликають регіональні дослідження, оскільки вони дозволяють глибше дослідити дану тему в окремому регіоні.

Голодомор 1932–1933 рр. негативно позначився не лише на матеріальному становищі українського селянства, а й на традиційній українській культурі Роменщини, зокрема й на сімейній обрядовості, яка є одним з головних складників традиційної української культури.

Початковим етапом у сімейній обрядовості є родильна обрядовість. Вона пов'язана з народженням дитини та обрядами перших років життя. Дослідник Д. Зеленін у родильній обрядовості українців, росіян, білорусів виділяв три основні етапи. До першого входили обряди, пов'язані з вагітністю, пологами та народженням дитини. До другого – прийняття новонародженого у коло сім'ї та общини загалом. До третього – обрядове очищення матері та баби-бранки [23, с. 319].

Слід зауважити, що вже на початку 30-х р. ХХ ст. народжуваність різко знизилася (значну роль у цьому відіграла політика радянської влади щодо українського селянства). Особливо це стосується періоду суцільної колективізації та Голодомору 1932–1933 рр. Очевидці зазначають, що в цей період дітей народжувалося мало, багато з них одразу помирали [9, Арк. 41]. Під час Голодомору дітей до 1 року навіть не реєстрували, оскільки вони були найбільш незахищеними і першими помирали від голоду. Поряд із катастрофічним зниженням народжуваності більшовицьке керівництво радикальними методами впливало на родильну обрядовість, внаслідок чого значну частину її складових елементів було знищено.

Відносно першого етапу родильної обрядовості селян Роменщини слід зауважити, що багатий народний досвід, який накопичувався роками і передавався від покоління до покоління, почасти був втрачений саме в цей період. Носіями споконвічної мудрості, в тому числі і тих знань, які стосувалися вагітності й народження

дитини, були найстарші члени родини. Через Голодомор і високу смертність багато хто з них не встиг передати нащадкам свої знання відносно пересторог і табу на окремі види робіт вагітної, а також днів тижня і церковних свят, у які не дозволялося працювати, прикмет раціонального та ірраціонального характеру, спрямованих на захист вагітної і майбутньої дитини. Було втрачено значну кількість вірувань, пов'язаних із поведінкою вагітної жінки [4, Арк. 16].

Щодо другого етапу родильної обрядовості, то батьки при народженні немовляти не мали змоги відсвяткувати родини, оскільки в період Голодомору 1932–1933 рр. не було продуктів харчування [6, Арк. 55]. Відвідування породіллі також втратило своє місце в родинній обрядовості, адже даний обряд супроводжувався певними звичаями, на які тоді не було коштів. «Коли вже все позабірали ті активісти, то й собі їсти нічого не було, а не то, що в гості йти. Тоді ж було заведено, що до роженеці і до дитини з пустими руками не ходили, приносили одягу, клопоть матері на пелюшки і їжу несли. Несли у кого, що було. А коли нічого не було, то й не йшли. Даже коли це по-сусідству було» [6, Арк. 55]. Породіллю відвідували здебільшого лише близькі родичі, які проживали неподалік. Вони теж не могли принести належні гостинці новонародженому, тому нерідко жертвували останніми продуктами, які можна було знайти в господарстві [6, Арк. 57].

Навесні та влітку 1933 року, коли смертність від голоду була найвищою, селяни ніяких обрядів, пов'язаних із народженням дитини, не додержувалися. Навіть у другій половині 30-х р. ХХ ст. і потім обряд відвідування породіллі повністю трансформувався, на відміну від традиційного суспільства, коли породіллю відвідували не тільки родичі, а й заміжні жінки общини. Родини теж втрачають своє призначення і перестають повною мірою побутовувати навіть у другій половині 30-х років ХХ ст. Слід зауважити, що родини не так суворо заборонялися радянською владою, як таїнства хрещення та вінчання, і трансформувалися не лише через ідеологічну пропаганду, а радше через матеріальну скруту селянства.

Таїнство церковного хрещення радянською владою взагалі категорично переслідувалося. Проте селяни намагалися все ж таки похрестити своїх дітей, хоч і знали, які негативні наслідки може спричинити порушення цієї заборони. Про це свідчать і респонденти: «Дітей же не розрішали хрестити. Ну, я ж хрещена, тайком хрестили. Ну, довгенько було у Ведмежому хату обибрали за церкву, коли ж церкви порозбирали. Так, в цій хаті і дітей хрестили» [4, Арк. 9].

В 30-х роках ХХ ст. перестали побутовувати застільля на честь похрещеного. Під час Голодо-

мору знесиленим людям було не до святкувань, оскільки не було навіть чим прохарчуватися [4, Арк. 22]. Із свідчень опитаних респондентів можна зробити висновок, що обряди, пов'язані з першим постригом дитини, в досліджуваний період взагалі не проводились [4, Арк. 22].

Третій етап родильної обрядовості, а саме обряд «зливков» та церковний обряд «вводи́ни», також втрачає своє смислове навантаження і перестає побутовати в зв'язку з масовим закриттям церков і переслідуванням священників [1, Арк. 6].

Отже, родильна обрядовість українського селянства Роменщини протягом 30-х років ХХ ст. була деформована. Значна частина обрядів перестала побутовати через Голодомор 1932–1933 років. Згодом деякі обряди хоч і відновилися почасті, проте в трансформованому вигляді, оскільки радянська влада забороняла здійснювати традиційні обряди, особливо ті, які вимагали присутності священнослужителів, а натомість намагалася запроваджувати «нові радянські» обряди з новим ідеологічним наповненням.

Ще одним складником сімейної обрядовості є весільна обрядовість. Традиційний весільний обряд на Роменщині зберігався в усій його цілісності до початку 30-х р. ХХ ст. Збідніння села в процесі колективізації призвело до скорочення і навіть до зникнення деяких весільних ритуалів. Насамперед це стосується передвесільного етапу. В цей період запити, сватання, заручини, оглядини втратили своє первинне призначення і продовжували існувати здебільшого як певна формальна традиція. Протягом 30-х років ХХ ст. деякі з компонентів цього циклу взагалі зникли. Це стосується оглядин і запитів. На Роменщині якщо і зберігався обряд сватання, то він був об'єднаний із заручинами [4, Арк. 10]. Угода, що супроводжувала цей обряд, мала символічний характер, значно послабилася її правова функція. Разом із тим, такий елемент цього обряду, як гарбуз, ще зберігався серед роменців у 30-ті й наступні роки ХХ ст. [8, Арк. 37].

Традиційно весілля в українському селі тривало майже тиждень. Проте вже на початку 30-х р. ХХ ст. і в наступні роки тривалість весілля на Роменщині скоротилася від трьох до одного дня [1, Арк. 5]. Це зумовлено зниженням добробуту селян у процесі здійснення радянською владою колективізації і Голодомором 1932–1933 рр. У другій половині 30-х р. ХХ ст. економічна ситуація в селах Роменщини покращилася, проте це істотно не вплинуло на тривалість весіль.

Як свідчать респонденти, ще до 1932 р. весільний обряд на Роменщині побутовував повною мірою. Проте, коли було вилучено всі продукти харчування і почався голод, весілля не святкували [6, Арк. 55; 2, Арк. 30]. Опитані автором рес-

понденти не надали свідчень про проведення весіль на Роменщині під час Голодомору 1932–1933 рр., хоча в інших регіонах України такі випадки траплялися [37, с. 113]. Таїнство вінчання ще на початку 1930-х р. було заборонено [34, с. 278–280]. Про це також свідчать респонденти Роменщини: «Моя мати в 16 год заміж виходила в 1931 р., так уже не вінчалася» [2, Арк. 24]. Слід відзначити болючість заборони вінчання для віруючих роменців, оскільки цей обряд мав велике духовне значення для християн [10, Арк. 46].

Характерною рисою 30-х р. ХХ ст. були весілля, що організовувалися комсомольськими осередками. Респонденти свідчать: «Це так гуляли свайби партейні. Вони не заморочувалися сватанням, заручинами, а могли просто прийти, домовитись про свайбу і зразу ж гулять. Часто старі традиції вони називали куркульськими забобонами» [1, Арк. 13]. Такі весілля мали на меті підірвати і зовсім знищити вплив церкви на життя українських селян.

Через брак коштів, а в період Голодомору і продуктів харчування, селяни все рідше одружувалися за традиційним обрядом. Заборона вінчання й атеїстична пропаганда ще більше поглиблюють цей процес серед селян Роменщини. І, як наслідок, у кінці 30-х – на початку 40-х рр. ХХ ст. з'являється новий вид одруження, який у народі дістав назву «сходитися». В різних регіонах України існували ще й інші варіанти, такі як «складати людей докупи» [37, с. 113]. Цей процес почався ще в період Голодомору 1932–1933 рр. Чоловіки часто їхали з дому в пошуках продуктів чи заробітку, щоб прогодувати сім'ю, і назад уже не поверталися. Пізніше, виїжджаючи на тимчасову роботу в Донбас чи інші місця, вони там залишалися назавжди, створювали нові сім'ї [3, Арк. 81]. Таким чином, в роки насильницької колективізації, розкуркулення та Голодомору 1932–1933 рр. досить типовим було явище руйнування селянської сім'ї через розлучення, що не було притаманно традиційному суспільству.

Весільні обряди і звичаї українців дають широке уявлення про етичні й естетичні погляди народу, різні аспекти його життєдіяльності. Проте події 30-х р. ХХ ст. призвели не тільки до зменшення тривалості святкування весілля, випадання окремих структурних елементів, а й до зміни святкових страв та одягу.

Велике значення протягом другої половини 30-х років ХХ ст. на Роменщині мала селянська взаємодопомога. «Кухня слаба була, бо ні з чого було, ну все одно помагали сусіди хто чим міг. Як знали що свайба, то з кутка зносили в кого що було – той курку несе, той пшоно, макарони, муку, горілку, все несуть на свайбу. Тепер

так ніхто нікому не допоможе, даже таке буває, що рідні не помагають» [4, Арк. 30]. Пізніше, з покращенням добробуту роменців, значною мірою було трансформовано і саму весільну кухню, але й надалі основною обрядовою стравою залишався коровай.

Ще одним складником сімейної обрядовості є поховальна обрядовість. Антиселянська політика радянської влади призвела до аномальних показників смертності. Протягом 1932–1933 рр. вона стала масовою. Помирали здебільшого через недоїдання [19, Арк. 132] та «на почві отоцання» [19, Арк. 136]. Особливо тяжкими для роменчан були весняні місяці 1933 р., коли вимирали цілими родинами. Доказом цього є свідчення респондентів: «Поруч баби Марини вимерла вся сім'я Баранчиків з семи осіб. Залишився один хлопчик, який потім виріс і загинув на війні» [11, Арк. 56]. Про високу смертність у селах Роменщини свідчать й інші респонденти [5, Арк. 41; 9, Арк. 43].

Дослідники Голодомору 1932–1933 рр., збираючи матеріал у різних кутках України, наводять свідчення очевидців і про Роменський край: «В Ромнах трупів було теж багато. Їх не встигали вчасно прибирати» [43, с. 510]. Проте встановити точну кількість померлих дуже важко за відсутністю повної інформації про кількість смертей у даний період. Адже облік майже не вівся, а якщо в деяких селах його й проводили, то зі значними порушеннями. Доказом цього є архівні матеріали. Так, у листі до Засульської сільської ради, датованому вереснем 1933 р., ідеться про необхідність оформлення 19-ти свідоцтв про смерть, поданих до Роменської районної інспектури народногосподарського обліку. Також зазначається, що, зі слів реєстратора цієї сільради, в селі велика кількість незареєстрованих свідоцтв про смерть [20, Арк. 41]. Невідомо, оформили їх чи ні і скільки ще таких свідоцтв було в інших селах. З метою приховування факту Голодомору завідуючим медичними пунктами району суворо заборонялося у документах про смертність вказувати, що людина померла від голоду [42, с. 27].

Голод призвів до повної деформації поховальної обрядовості роменчан. Для християн завжди було характерно шанобливе ставлення до покійників. В умовах масової смертності траплялися випадки, коли взагалі ніякої шани до небіжчика не виявляли, радше навпаки. «Пам'ятаю, кожного дня, йдучи до школи, я був свідком страшного видовища. По кутку їхала гарба, запряжена двома парами волів, яку супроводили два чоловіки з бурячними вилами і по під дворами збирали трупи. Брала труп удвох на вила і закидали на гарбу. Траплялося бачити, як у гарбі лежало з

десять чи й більше трупів» [11, Арк. 57].

Голодуючі мешканці Роменщини, переміщуючись селами в пошуках їжі, часто помирали далеко від домівок, тому їх не було кому поховати. Подібна ситуація була і в Ромнах, коли люди помирали просто на вулицях, у скверах, парках, на базарі чи залізничному вокзалі. Ввечері містом їздили вози і на них скидали померлих від голоду людей. Траплялися випадки, що до загального возу з мертвими потрапляли ще живі, але занадто виснажені люди [15, с. 71]. Ні про яку шану до померлих не йшлося, збирачі трупів просто виконували свою роботу, так само, як будь-яку іншу.

Випадки поховання напівживих людей теж траплялися досить часто, про що свідчать очевидці [16, с. 50]. Слід зауважити, що випадки поховання в загальних могилах разом із покійними ще живих людей зустрічалися не лише на Роменщині. Знаходимо такі свідчення і в інших регіонах України [13, с. 183].

Зважаючи на високу смертність на Роменщині та враховуючи виснаженість голодом решти селян, похорони не проводилися за традиційним обрядом. Траплялося, що «мертвих ніхто не хоронив, просто прикидали землею в канавах» [17, с. 18]. Підтвердження цьому знаходимо в спогадах очевидців: «Там у нас на роздоріжжі один чоловік упав, так його і не ховали, а тільки вирили ямку там і загорнули на обочині. Там його і пригребли» [1, Арк. 6]. Селяни все ж таки намагалися хоч своїх рідних поховати гідно. Поховання померлих від голоду селян здійснювали здебільшого на сільському кладовищі. Проте іноді померлих ховали вдома – «біля хати», в садках біля подвір'я або за городом. Адже виснажені голодом селяни були неспроможні віднести покійника на кладовище, крім того, було ще й багато інших причин. Так, за могилкою в садку чи дворі приглядали, а на кладовищі її могли розкопати і поховати в ній іще кількох покійників. Крім того, траплялися випадки, коли ледь прикопані тіла померлих вигрібали голодні собаки, а навесні під час танення снігу та рясних дощів вулицями пливли трупи [24, с. 26]. До того, ж влада засуджувала селян, які не ховали своїх родичів [16, с. 73], тому саме садки і подвір'я ставали місцем поховання безневинних жертв Голодомору.

Слід зауважити, що не всі роменці могли собі дозволити поховати рідних у домовині [11, Арк. 57]. Більшість селян не мала змоги навіть обмити і переодягнути небіжчика. Ховали також у «скринях і ящиках» [10, Арк. 50] або взагалі в покривалах чи ряднах. Часто померлі не мали не тільки труни, а навіть окремої ями для поховання. Місцем останнього притулку ставали

«загальні могили», придорожні рівчаки, яри. Така сама ситуація була й в інших регіонах України [14, с. 101].

В умовах антирелігійної політики радянської влади, що супроводжувалася масовою атеїстичною пропагандою, а то й репресіями, священики уникали виконання релігійних ритуалів і ніяких обрядів при похованні рідних селяни, здебільшого, не виконували, про що свідчать респонденти [1, Арк. 6; 7, Арк. 11]. Але слід зазначити, що деякі люди намагалися все ж таки дотримуватися традиційного обряду, тому самі читали над покійником «Отче наш». «Читали родичі, нікого не наймали, бо не було чим платити. Це і так харашо, якщо читали. Бувало просто підвода одвезе і ніхто з покійним не попрощався» [5, Арк. 47]. Проте не всі могли виконати хоча б цей обряд.

Покійників не оплакували, смерть тоді була звичним явищем. Здавалося, що вона панувала повсюди. Не було, мабуть, жодної сім'ї в ті часи, якої б не торкнулося це лихо. Якщо раніше небіжчика ховали усім «кутком» чи вулицею, то тепер на похованні були присутні часто лише члени сім'ї. Голодні селяни у пошуках їжі блукали селами і могли помирати далеко від рідного села, тоді «померлих хоронили хто міг. А тим що займалися цим ділом ніхто з людей нічого не платив, бо не було чим. А якщо ця людина незнати звідки прийшла, то хто за поховання платитиме?» [5, Арк. 40]. В деяких селах були призначені люди, які на вулицях збирали трупи померлих від голоду, звозили на кладовище чи у визначене місцевим керівництвом місце і там ховали у загальних могилах. За цю роботу вони отримували певну оплату від голови сільської ради [5, Арк. 41].

Стосовно поминальних обрядів, то в умовах голоду їх майже ніхто не дотримувався, хоча глибока шана до померлих все ж таки стимулювала селян поминати небіжчика, хоча б у день поховання. Тому селяни з останніх сил намагалися приготувати щось схоже на поминальний обід [5, Арк. 47]. Звичайно, що в умовах Голодомору 1932–1933 рр. ніяких традиційних ритуальних страв не готували. Якщо бували окремі випадки поминків одразу після похорону, то «дев'ятини» і «сороковини» взагалі не відбували.

З настанням зими 1933 р. голод узагалі почав лютувати, до нього додався ще й страшенний холод. Тому, за спогадами очевидців, «на кладовищі ще взимку всі дерев'яні хрести були спиляні. Їх поспилували, мабуть, самі люди на дрова, бо топили в хатах, щоб обігрітись. Топити було нічим, а йти по дрова до лісу сил не було... В ті голодні роки могили (священиків. – Авт.) були розкриті, склепи зняті і ми бачили відкриті

труни, де лижали кістки померлих, а їх золото, натільні хрести були пограбовані» [11, Арк. 58].

Отже, протягом 30-х р. XX ст. в умовах Голодомору, репресій та атеїстичної пропаганди ряд окремих елементів поховальної обрядовості було втрачено. Деякі з них все ж таки існували в трансформованому вигляді, але їх теж намагалися заборонити, а селяни, які їх дотримувались, перебували під пильним наглядом з боку партійних та комсомольських організацій. На заміну зниклим елементам поховальної обрядовості радянська влада впроваджувала «нові» – такі, як громадська панахида.

Проте трансформаційні зміни торкнулися не лише сімейної обрядовості, а й зачепили плин усього сімейного життя роменчан, призвели до руйнування сімей. Адже в умовах Голодомору 1932–1933 рр. батьки змушені були надовго залишати свої сім'ї і йти з дому в пошуках їжі, щоб прогодувати дітей. Крім того, вони вирушали за межі України в Росію, Білорусію, щоб виміняти за речі якісь продукти [1, Арк. 16]. І навіть після голоду ці поїздки не припинилися, адже обкладені величезними податками селяни не могли сплачувати їх лише за рахунок свого господарства і мізерних трудоднів. Тому їхали на роботу в шахти і на заводи. Значна частина українських селян, щоб урятувати дітей від голодної смерті, змушена була віддавати їх у дитбудинки. І потім знайти цих дітей уже не вдавалося, оскільки часто їх подальша доля була невідома. Особливо це стосувалося дітей куркулів.

Ще жахливішими були висилання так званих куркулів, «ворогів колективізації» та «ворогів народу». Більшість із них не поверталася в рідне село до своєї сім'ї. Віл'ям Нолл зазначає: «Кожен опитаний мав родича чи знайомого, який поїхав у далекі місця і якого вони вже не сподівалися побачити. В інших випадках умови життя та праці могли розкидати всю родину» [34, С. 254].

Голодомор 1932–1933 рр. був одним із основних чинників деформації традиційної етнокультури. За допомогою Голодомору радянське керівництво прагнуло викоринити з українського села традиційну культуру й самобутність. Нація вмирає, коли у неї забирають мову і культуру, коли рветься зв'язок поколінь. Від дідів і батьків національно-культурні цінності передаються дітям і онукам. Так формується і зберігається національна ідентичність. Розуміючи це, радянське керівництво знищило голодом два покоління українців, які були носіями традиційної української культури. Сімейна обрядовість, як один із основних складників традиційної культури, зазнала значних змін. Було зруйновано споконвічні сімейні цінності, що спричинило втрату відчуття родинної належності. Ряд родинних традицій

та обрядів в умовах колективізації та Голодомору 1932–1933 рр. перестали існувати. А коли в другій половині 30-х р. XX ст. почасти відновлювалися,

то й надалі зазнавали постійного впливу з боку радянської пропаганди і побутували вже в трансформованому вигляді.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Архів кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка (далі – КЕК). – Ф. 26. – П. 1. – № 1.
- Архів КЕК. – Ф. 26. – П. 1. – № 2.
- Архів КЕК. – Ф. 26. – П. 1. – № 7.
- Архів КЕК. – Ф. 26. – П. 1. – № 8.
- Архів КЕК. – Ф. 26. – П. 1. – № 9.
- Архів КЕК. – Ф. 26. – П. 1. – № 11.
- Архів КЕК. – Ф. 26. – П. 1. – № 16.
- Архів КЕК. – Ф. 26. – П. 1. – № 18.
- Архів КЕК. – Ф. 26. – П. 1. – № 19.
- Архів КЕК. – Ф. 26. – П. 1. – № 20.
- Архів КЕК. – Ф. 26. – П. 1. – № 21.
- Архів КЕК. – Ф. 26. – П. 1. – № 23.
- Борисенко В.К. Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 рр. / Валентина Кирилівна Борисенко. – К. : Стилосо, 2007. – 288 с.
- Борисенко В. Усна історія Голодомору / Валентина Борисенко // Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 88–103.
- Голодна правда устами очевидців. З історії Голодомору 1932–1933 рр. у місті Ромни та Роменському районі / [Упоряд. виконавчий комітет Роменської міської ради]. – Суми: ПКП «Еллада S», 2008. – 88 с.
- Голодомор на Сумщині 1932–1933 / [Упоряд. О.П. Столбін]. – Суми: Ред.-вид. відділ облуправління по пресі, 1993. – 158 с.
- Голодомор 1932–1933 років на Сумщині / [Упоряд. Л.А. Покидченко]. – [1-е вид.]. – Суми: Вид-во «Ярославна», 2006. – 356 с.
- Гузій Р. З народної танатології: карпатознавчі розсліди / Роман Богданович Гузій. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2007. – 352 с.
- Державний архів Сумської області (далі – ДАСО). – Ф. П-37. – Оп. 1. – Спр. 33.
- ДАСО. – Ф. Р-5783. – Оп. 1. – Спр. 37.
- Джеймс Мейс. Великий голод в Україні 1932–1933 років: в 4 т. / Інститут історії України НАН України / [Наук. ред С.В. Кульчицький] – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. – 4 Т. – 622 с.
- Дровозюк С.І. Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20–30-х рр. XX століття: Історіографічний нарис / Степан Іванович Дровозюк. – Вінниця: О. Власюк, 2005. – 364 с.
- Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография / Дмитрий Константинович Зеленин [Пер. с нем. К.Д. Цивиной] / [Примеч. Т.А. Бернштам и др.; АН СССР, Ин-т этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая]. – М. : Наука, 1991. – 507 с.
- Іванущенко Г. Голодомор 1932–1933 років: очима свідків, мовою документів / Геннадій Іванущенко. – К.: Укр. вид. спілка, 2003. – 59 с.
- Калініченко В.В. Селянське господарство в період НЕПу: історико-економічне дослідження / Володимир Вікторович Калініченко. – Х.: Основа, 1997. – 400 с.
- Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі, друга половина XIX – початок XX ст. / Оксана Романівна Кісь. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2008. – 271 с.
- Книга Пам'яті Сумської області: в 3 т. Забуттю не підлягає: анотований покажчик / [Автор-упорядник О.С. Коваленко; під редакцією Л.А. Покидченка]. – Суми: Видавництво «Ярославна», 2007. – Т. 1. – 384 с.
- Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і Голодомор / Роберт Конквест; [пер. з англ. Н. Волошинович та ін.] – Луцьк: Волинська мистецька агенція «Терен», 2007. – 456 с.
- Кравченко П.М. Соціально-побутові умови на індустріальних новобудовах України (20-ті–30-ті рр. XX ст.) / Павло Миколайович Кравченко. – Вінниця: [В. в.], 1997. – 36 с.
- Кувеньова О.Ф. Громадський побут українського селянства. Історико-етнографічний нарис / Олександра Федорівна Кувеньова. – К.: Наукова думка, 1966. – 136 с.
- Кульчицький С.В. Формування соціалістичного способу життя у радянському доколгоспному селі / Станіслав Кульчицький // Український історичний журнал. – 1978. – № 3. – С. 40–51.
- Мандрик Я. Культура українського села в період сталінізму 1929–1938 / Ярослав Іванович Мандрик. – Івано-Франківськ: ДОП Івано-Франківський держ. тех. ун-т., 1998. – 253 с.
- Михайлов О.О. Допомога міста селу в піднесенні культури (1929–1941) / Олександр Олександрович Михайлов. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968. – 206 с.
- Нолл Вільям. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія селянської культури 1920–1930-х років / Вільям Нолл. – К.: Родовід, 1999. – 590 с.
- Причина смерті: українець. З історії вивчення Голодомору 1932–1933 років на Сумщині / Державний архів Сумської області. – Суми: ФОП Наталуха А.С., 2008. – 39 с.
- Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД / [Упоряд. В. Борисенко та ін.; відп. ред В. Даниленко; Служба безпеки України, Міжнародний благодій-

ний фонд «Україна 3000». – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. – 604 с.

37. Стасюк О. Геноцид українців: деформація народної культури / Олеся Олександрівна Стасюк. – К.: Стило, 2008. – 224 с.

38. Столиця відчаю. Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців: свідчення, коментарі / [упоряд. Т. Поліщук]. – Х.; Нью-Йорк; Л.: Видання часопису «Березіль», 2006. – 416 с.

39. Ткаченко Б.І. Під чорним тавром. Документи, факти, спогади. Історична розвідка про геноцид в Україні і зокрема на Сумщині в 1932–1933 роках, скріплена найвищим суддею – людською

пам'яттю / Борис Іванович Ткаченко. – [2-е вид., доп.]. – Суми: Мрія – 1, 2008. – 784 с.

40. Сотник О. Геноцид української нації / Олександр Сотник. – Суми: МакДен, 2008. – 100 с.

41. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 4277. – Арк. 31.

42. Хлюр Ю. Голод 1932–1933 років на Роменщині за свідченнями очевидців / Юлія Хлюр // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Вип. 31, – К. : УНІСЕРВ, 2010. – С. 27.

43. 33-й голод: Народна книга – меморіал / [Упоряд. Л. Коваленко, В. Маняк]. – К. : Рад. письменник, 1991. – 583 с.

ВИСВІТЛЕННЯ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті йдеться про твори української літератури, що розкривають тему Голодомору 1932–1933 років в Україні, зокрема показують причини голоду, переживання його на межі життя, масові смерті. Тексти змальовують географію подій в охопленій голодом радянській Україні. Написані на основі особистих вражень, свідчень очевидців, розповідей рідних, вони містять потужний автобіографічний аспект, ознаки документалістики, фактографічності, психологізму. Масштабність смертей означається такими поняттями, як «вимерло село», «вимерло півсела», «порожня хата», «хата-пустка».

Ключові слова: голод, Голодомор, художня література, масові смерті, автобіографічні аспекти, свідчення, документалізм.

Tetiana Kononchuk

PRESENTATION OF THE HOLODOMOR OF 1932–1933 IN UKRAINIAN FICTION

The article refers to the works of Ukrainian fiction, revealing the Holodomor of 1932–1933: the causes of hunger, “on the edge” experiences and massive death. Geographically the texts describe the events throughout the Soviet Ukraine. They are based on personal experiences, oral history and family stories, they have strong autobiographical aspects, as well as the factographical and psychological features and documentary style. The authors use such expressions as “the village died out”, “the half of village died”, “the empty house”, “the house-wasteland” what describes the scale of the death toll of the period.

Keywords: famine, the Holodomor, literature, mass death, autobiographical aspects, testimonies, documentary.

Реалії Голодомору 1932–1933 років в Україні знайшли широке відображення в українській літературі різних жанрів. Для митців природно реагувати на суспільні процеси, художньо осмислюючи їх. Трагедія Голодомору 30-х років, яка принесла мільйонні втрати безневинних жертв, не могла не стати пильним об'єктом творчих пошуків письменників. Через художнє слово вони доносять причини й наслідки трагедії. Найстрашніші наслідки – це масштаби людських втрат, що вражають. Тому мотив смерті в цих текстах домінує, виявляє масовість смертей в усіх регіонах радянської України. Письменники, незважаючи на те, що це художні тексти, зберігають назви географічних місць, це витікає з намірів наблизити художній текст до реальності, відтак документальний, фактологічний складник відіграє надзвичайно важливу роль. У творах про Голодомор 1932–1933 рр. письменники виступають художніми літописцями, бо відображають художню картину дійсності, в якій ідуть за історичною правдою; вона є їх головною мотивацією до написання творів, що становлять своєрідну художню пам'ять про один із найтяжчих періодів української історії.

Історія реалізації теми Голодомору 1932–1933 рр. у літературі стала часткою загальної української історії, в якій питання історичної правди в радянський час перебували під пильним оком держави, набували суб'єктивного забарвлення. Замість відображення реальних подій створювався міф про радянську дійсність. Відхід від соціалістичного канону вів до репресій, до фі-

зичного знищення митців. Але чи завжди впродовж радянського часу українські митці йшли за каноном, переживши втрати рідних, пройшовши голодове пекло самі, пізнавши моторошні масштаби всенародної трагедії? На основі всього масиву літератури, що маємо про 30-ті роки, можемо з певністю сказати, що протягом усього періоду після Голодомору 30-х років багато митців знаходили можливість у художніх творах бодай трохи підняти завісу над тими подіями, хоч якось зафіксувати пережите в художній пам'яті для нащадків. Прикметно, що найперша художня інформація подавала події адекватно. І про це, на щастя, маємо свідчення у невеличкій брошурі Дмитра Нитченка (Чуба), який у роки трагедії мешкав у Харкові, працював у видавництві. У брошурі «Відлуння великого голоду в спогадах очевидців і в українській літературі», яка побачила світ у Торонто з нагоди 50-річчя вшанування померлих у роки Голодомору, він засвідчує: «Зрозуміло, що цей організований Москвою голод не міг не відбитися в нашій літературі. Багато сміливих творів, що їх написали про голод, письменники попалили під час масових арештів. Недаром в ті зимові дні навколо будинку письменників «Слово» сніг був чорний від паперової сажі, що вилітала з багатьох димарів» [28, с. 11]. На жаль, тих творів ми не прочитаємо. Натомість почали з'являтися інші, які мали переконати закордон, що в СРСР усе гаразд. Таким чином, свідчення Д. Нитченка для нас дуже важливе тим, що стверджує: були твори, в яких чесно описувалися трагічні події 30-х, і описували їх сучасники подій.

Усе, що вже створене про трагедію Голодомору 30-х років у царині українського слова, панорамно постає в свідченнях очевидців, у поетичному фольклорі, у різних жанрах художньої літератури – поезії, прозі, драматургії. Узагальнено можемо означити періоди створення художньої літератури про Голодомор 1932–1933 рр.: 1) у час подій Голодомору, коли література максимально адекватно відображала дійсність; 2) у радянську добу в цензурних умовах, коли про труднощі говорили символічно, інакомовно, лаконічно; 3) в еміграції в позацензурних умовах і – відповідно – з прагненням максимально правдиво відобразити обставини виникнення й переживання голоду; 4) в пострадянську добу в умовах зняття табу на історичну правду: у творах багатоаспектно постають картини входження хліборобів у голод, моторошного переживання голоду, картини канібалізму, масових смертей, поховань, змальовується поведінка людей в екстремальних обставинах.

Перед випуском у світ твори радянської доби про село, яке перед війною пережило мільйонні людські втрати й увійшло у війну спустошене, особливо пильно перевірялися цензурою. Однак творча думка митців поверталася в те минуле долями своїх персонажів. І якщо не можна було писати адекватно, то закладалася інформація про певні труднощі, які нині розшифровуються як своєрідно закодоване засвідчення правди. Тепер, коли так багато представлено інформації в історичних документах, у коментарях сучасних учених-істориків, політологів, у свідченнях очевидців, лаконічна інакомовна художня інформація в творах радянської доби постає панорамними маркерами. Так символічно інакомовно вона сприймається в романі «Мир» («Жива вода») Ю. Яновського (1947, 1956) про сільські притулки для сиріт, які виникають на початку 30-х років: автор не міг пояснити і не пояснював, що то були за сироти, чому вони стали сиротами, де батьки цих дітей. Але сиріт багато, багато порожніх хат. За ними стоять репресії, масові смерті.

У радянській літературі, намагаючись показати труднощі українських хліборобів у 30-ті роки, письменники звертали увагу на те, що люди недоїдають, голодують. У М. Стельмаха в романі «Дума про тебе» (1969), наприклад, сказано: «На краю села, за обмерзлим мостом, блиснув вогник у хаті Соломії Громишиної, потягнув до себе Артемона і нагадав йому гріх голодного року... <...> Того весняного дня за цвинтарем стояв голодний ярмарок, на якому мучились люди й худоба: тут за безцінь збувалася і пам'ять діди зни, й остання сорочка; тут темніло сонце в людських очах і темніло старого письма боги та за відро бараболі переходили в чужі руки» [24, с. 77]. Йшлося, наприклад, про те, як селяни

хочуть украсти хоч кілька колосків, щоб порятуватися від голоду, з колгоспного поля, яке охороняється, і як страшно чомусь ходити вечорами (натяк на людоїдство), і про те, що хати поставали пустками; звісно, не називаються цифри, художня література – не статистика, але бачимо, що йдеться про масові смерті, часто автори оперують поняттями узагальненими – «помиралі сім'ями», «померло півсела». Так інакомовно говорить О. Гончар у романі «Людина і зброя» (1960) устами одного з персонажів: «...З усієї сім'ї один я тоді вижив. Пухлий, ноги в водяниках. <...> Трудна була весна, ох, трудна. Півсела вимерло. Куди не зайдеш – пустки... Вікна повидирані, і в хатах пустками тхне... Кому б я наче потрібен, а настане ніч – заціпаюсь у хаті на всі заціпки: страшно! Сам не знаю, чому» [8, с. 98].

Прикметно, що в творах радянської літератури не знайдемо дошукування причин трагічного становища українського села. Однак ці причини не раз постають в еміграційних творах, наприклад, в У. Самчука («Марія». – Прага, 1933) та В. Барки («Жовтий князь». – США, 1958–1961), – у текстах, що писалися в позацензурних умовах. Напрацювавшись коло землі, Марія Уласа Самчука помирає страшною смертю від голоду на схилі віку, у Василя Барки з великої родини Катранників залишається живим лише підліток Андрій, наймолодший її пагінець – як символічний знак відродження роду і всієї України. Особливість позацензурної прози обох цих авторів полягає насамперед у максимальному відображенні реальних обставин колективізації, експропріації майна в господарів, котрі не бажали вступати до колгоспів, стану переживання голоду за умов, коли родина залишалася без усього їстівного, масових смертей на всіх просторах, де перебувають персонажі, в розповідях-свідченнях подорожніх.

У листі до автора цієї статті В. Барка писав, що «Жовтий князь» – це історичний документ, поданий у нарративному вигляді, призначений для всесвітньо-історичного судового розбору...» (архів автора статті. – Т.К.), що переписував роман 4 рази, аби найоб'єктивніше відобразити дійсність, щоб не складалося враження, що він навмисно драматизує. З-поміж прозових творів, написаних у діаспорі про 30-ті роки в Україні, значним явищем є і повість Т. Осьмачки «План до двору» (Торонто, 1951). Письменник показує, що виконання цієї формули не могло призвести ні до чого іншого, як до голоду. «Це був удар по хазяїнові, який мало чим різнився від наглої його смерті» [22, с. 48].

Серед поетичних творів про Голодомор, створених в еміграції, – твори Юрія Клена (Освальда Бургардта) та Івана Багряного. Німець за походженням, Юрій Клен тяжко переживав трагедію

України, де жив, творив, де і для нього «чисті весни» «колись зорили», але, як і інші українські неокласики, передчував неминучий арешт, тому не повернувся в Україну із закордонної поїздки. Там написав про «скляні, напівзакрижані очі / Тих матерів, що власних немовлят жеруть із голоду», і що про це не можна в Україні говорити: «До пісні кожної, до всіх думок / Рука диявола чіпляє плombsи» [14, с. 79]. Іван Багряний використав художні прийоми сарказму, іронії, скепсису для зображення політики Голодомору в поемі «Антон Біда – герой труда», викриваючи час і тих митців, які вимушено, під страхом фізичного знищення мали славити дійсність. І. Багряний говорить про масовість смертей: «Повимирало геть підряд / Населення цілих сільрад! Колгоспи ж мерли взагалі / Із ланковими на чолі! / Немов виконували план, / Немов угноювали лан...» [2, с. 203]. Узагальнення про напівмертві села, тобто ті, які вже мають на своєму рахунку дуже багато померлих, а живі їх мешканці стоять на порозі смерті, читаємо в І. Качуровського в поемі «Село в безодні»: «Селом напівмертвим, крізь тьму й бездоріжжя / Ідуть комсомольці на діло своє» [12, с. 35]. Прикметно, що ці та інші еміграційні твори несуть сильний акцент автобіографізму, як правило, будуються на основі власних спогадів авторів, свідчень очевидців. Як-от, наприклад, автобіографічна повість Семена Старого «Страта голодом» (К., 2002); події повісті розгортаються в с. Вергуни на Черкащині (англійською мовою книгу було видано ще 1985 р).

Тексти, що активно почали з'являтися в Україні, були творами з шухляд, друкувалися в періодиці; це свідчення очевидців, з яких постає масовість смертей як наслідок політики влади і моторошного переживання голоду. Ентузіастами створено величні пам'ятники людської скорботи. Це – монументальна книга свідчень, упорядкована Л. Коваленко та В. Маняком, «33-й: Народна книга-меморіал» (К., 1991), книга свідчень О. Міщенко «Безкровна війна» (К., 1991), яку автор, доповнивши, видав під назвою «Мор» (Олесь Воля – К., 1993, а 2002 р. перевидав, довівши обсяг до 1152 сторінок); по всіх регіонах України видавалися книги свідчень – своєрідні зразки народних оповідань, в яких акумульовано невимовний біль за померлими, і число їх неймовірно високе. Регіональні збірники спогадів – і документи, і народні оповідання про пережите. 1996 року автором цієї статті було захищено першу філологічну дисертацію «Трагедія Голодомору 1932–1933 рр. у фольклорі України. Проблема художньої трансформації історичної правди»; з досліджуваних текстів самоочевидною постає мотивація цих зразків-свідчень – розповісти про те, як помирили хлібороби на рідній багатій

землі, і це було так масово, що тверезий розум не може уявити собі масштабів утрат.

Художню епічну панораму Голодомору 1932–1933 рр. представляють прозові твори Бориса Антоненка-Давидовича, Євгена Гуцала, Івана Кирія, Панаса Запаренка, Юрія Мушкетика, Анатолія Дімарова, Андрія М'ястківського, Івана Цюпи, Андрія Гудими, Михайла Потупейка, Анастасії Лисивець, Катерини Мотрич, Наталки Доляк та інших письменників, драматичні – Івана Рачади, Олекси Коломійця, Олексія Чугуя... Про найвідоміші з цих творів сказали своє слово літературознавці Микола Жулинський, Михайло Слабошпицький, Ніла Зборовська, Василь Пахаренко, Степан Пінчук, Раїса Мовчан, автор цієї статті у понад 70 працях.

У спектрі прозових творів про голод 1932–1933 років є цілком присвячені цій темі, а є такі, де вона постає епізодично, як у письменника Василя Гроссмана в повісті «Все минає», написаній 1956 р., у новелі Б. Антоненка-Давидовича «Протеже дяді Васі» чи в повісті Юрія Хорунжого «Злет і заземлення Григорія Полетики» (1994). Так, у В. Гроссмана це монолог-спогад-каяття ув'язненої – колишньої активістки, котра і розкуркулювала, і зганяла людей до колгоспів. У новелі Б. Антоненка-Давидовича тема голоду становить один епізод: на сибірській землі в ув'язненні опинилася глухоніма українська дівчина, яка «...іла людське м'ясо... <...> Разом з божевільною матір'ю іла званий труп свого однорічного брата. Це в неї з тих часів і глухота з німотою сталася...» [1, с. 218]. За центральним епізодом у тексті постає картина масових смертей. Ю. Хорунжий у романі «Злет і заземлення Григорія Полетики» через діалог-ретроспекцію показав, як персонажі оцінюють політичну ситуацію: «дядько Трохим <...> кажуть: Перевели село, розігнали рід, їхні двоюрідні сестри й брати повимирали в голодовку» [27, с. 38]. Про смерті, як бачимо, мовиться в множині. Катерина Мотрич у романі «Ніч після сходу сонця» (К., 2001) присвячує багато сторінок Голодоморові з натуралістичними картинками страждань від голоду, масових смертей, поховань померлих. Повість «Дума про дитинство» Панаса Запаренка (К., 1990) – одна з перших книг, цілком присвячених темі Голодомору, що з'явилася в Україні після десятиліть замовчування. Як і В. Барка, П. Запаренко будує свою повість на власних враженнях. Його персонаж, сирота (батьки померли від голоду), тринадцятилітній Павло, як і сам кіровоградець-автор, спізнає всіх поневірянь 30-х років. У цілому прозу про 1932–1933 роки об'єднує реалістичний підхід до відображення дійсності з тенденцією заглиблення в психологію персонажів, з якого ідеологічного боку ці персонажі б не стояли. І в повісті А. Дімарова «Тридцять» (К.,

1990), і в повісті А. Гудими «Кара без вини» (К., 1993, 2007), і в романі в новелах М. Потупейка «У лабетах смерті» (К., 1994) спостерігаємо прагнення якнайповніше відобразити українську трагедію. Часом автори вдаються до цитування офіційних директивних документів (А. Дімаров) або ж подають повністю тексти деяких постанов, як-от, наприклад, А. Гудима вводить у текст твору постанову Раднаркому УРСР про занесення сіл на чорну дошку. Такі прийоми пояснюються прагненням прозаїків донести читачам разом із художньою правдою правду історичну, що постає наслідком обставин, які виникали як результат виконання інструкцій, розпоряджень, постанов центральної влади. Офіційні документи стали доступні в офіційних публікаціях лише в незалежній Україні. І письменники прагнули і в художньому тексті подати інформацію з таких джерел про причини, які призвели до голоду.

Про масштаби смертей у повісті «Кара без вини» А. Гудими читаємо: «Смерть уже нікого не дивувала, чудував той день, коли в селі не було покійника. Такий день трапився, можна сказати, був посланий Слободі (селу. – Т.К.), – Великодня субота. Таке диво напередодні великого Воскресіння було уготоване Всевишнім та його ангелами для утвердження благочестя, а комусь із слободян подарується мить життя» [9, с. 189]. Чому мить, тому що наступного дня були нові смерті, наголошує автор. Характеристика масовості смертей постає з діалогу: «Люди не мруть, а здихають. Бо голод...» [9, с. 196]. Смерть чатує на людину скрізь: «А смерть удень і вночі нипала на кожному обійсті, жакливим сном тупцювала попід сліпими вікнами, невидимими повісками холоду втискувалася до німої хати. Витрутити її звідти вже нікому не під силу... Вона студила глиняну долівку, відсиджувалася у відвологлих ковбицях (кутках під лавкою. – Т.К.), никла в порожніх, аж дзвінких горщиках, і ніхто не знав, коли сяде чатувати в узголів'ї» [9, с. 199]. Так узагальнено подано персоніфікований, глибоко символічний образ смерті, акцентується увага на тому, що смерть скрізь і всюди, що хата німа, бо там напівмертві люди, бо порожні, аж дзвінкі горщики, отже, люди голодні в тих німих хатах; хоча саме слово «голод» тут не вжито, але ситуація сприймається ще трагічніше, бо все зрозуміло із описаних обставин. У хаті лежав тихо батько, і три «сини, прикриті старенькою рядниною, лежали на ліжкові покірні й тихі...» [9, с. 199]. Батько приходив до думки, аби дружина його прикінчила сокирою, бо він уже не жилець, але порятувала себе й синів [9, с. 200]. Але виявляється, сини «вже їсти не хочуть» [9, с. 201], померли. Скоро, того ж дня, помер і чоловік: «По обіді, спотикаючись на рівному, Харина пошарпувала підпряжного за вуз-

дечку, а на підводі лежав чоловік з синопками по боках... По дорозі винесли на підводу ще й дівера...» (чоловікового брата. – Т.К.) [9, с. 201]. Автор подає картину цвинтаря з масовими свіжими могилами: «На цвинтарі Тимофій (голова сільради. – Т.К.) жахнувся: могили... свіжі могили. Десять... двадцять... І в кожній – по кілька душ. Досі сидів у сільраді, бував на селі – знав, хто і коли помер, але щоб отак, одним зором обійняти страшне поселення односельців, – це було вище його сил» [9, с. 204]. І голова сільради підходить до жінки, яка прощається зі своїми померлими, і просить у неї пробачення. А вона каже: в них проси, в тих, що померли. Факт причетності до смертей призвів самого голову сільради до самогубства, він повісився на цвинтарі [9, с. 204]. Виявляється, що з села на цвинтарі «за якийсь місяць поселилися з півсотні... односельців» [9, с. 206].

Андрій М'ястківський розповідає про голодне лихоліття в місті (повість «Одеса-мама», 1989). Його персонаж, сільський підліток Максим Завірюха, прагне врятуватися в місті від голоду, стає вуркаганом. Але і в місті на сироту чекає така сама недоля, як і в рідному селі. Реалістична картина повісті показує, що село і місто разом перебували в стані голоду і що це був типовий стан України голодоморських літ, хоча все-таки місто було в кращих умовах: там видавали хліб по картках. Як вимирали цілими сім'ями, описує, наприклад, у повісті «Голодомор» Є. Гуцало: «Кого ж я кличу... Немає матінки, переставилась на Покрову, Царство їй Небесне. <...> А за матінкою переставився батько, покликкала до себе, не зажився без неї на землі...» [10, с. 418]. І дитина їхня померла, син Степанко, що кликав матір, батька, пішов на луг, та там і помер. Так відійшла в інший світ уся сім'я.

У доробку Анатолія Дімарова дві повісті про події 30-х: повість «Тридцять» (написана 1966 р. як фінал роману «І будуть люди» й вилучена цензурою) та повість «Самосуд» (обидві вперше побачили світ 1990 р. в серії «Романи й повісті». – К.: Дніпро). У повісті «Самосуд» змальовано вибирання у селян зерна активістами в 30-і і потім, у роки Другої Світової війни, селянський самосуд над одним із активістів. Повість «Тридцять» відображає події в селі, районі, області у період насильницької колективізації, експропріації. Цю повість автор назвав притчею про хліб. Маленька за обсягом, вона містка за інформацією. А. Дімаров уводить, як у фольклорі, персоніфікований образ смерті, створює у фіналі повісті картину потойбічного світу з нескінченною вервечкою померлих з голоду. Як же Всевишній покарає винуватого? Всевишній відповідає: «Простіть мене, люди, бо я вам не суддя: нема в світі кари, що зрівнялася б із страшними злочинами цього чоловіка» [11, с. 175].

Поетичний літопис Голодомору 1932–1933 років і масових смертей постає у віршах та поемах Миколи Руденка, Ліни Костенко, Дмитра Головка, Миколи Ткача, Василя Голобородька, Олександра Матійка, Дмитра Павличка, Михайла Шевченка, Володимира Базилевського, Анатолія Криворотька, Григорія Сагайдака, Валентини Коваленко, Наталії Харасайло та інших поетів.

«Думу про 33-й» Миколи Ткача написано в традиціях народних дум з характерними для народнописенних жанрів паралелізмами, повторами, звертаннями, як реквієм за загиблими в різний час: «Ми ж спинімося на мить у слові цім, / яко давній велить закон, / похиливши в скорботі голови: / розстріляним на світанку, / убійним присмерком, потай, / замученим в Україні й не в Україні, / замученим голодом 33-го на рідній землі, / і створімо, браття, / пам'ять вічную поміж нас» [25, с. 55]. У Ліни Костенко в поемі «Зоряний інтеграл» образ голодних років виникає як деталь у контексті інших народних трагедій України, які переживає прамати, що привела у світ семеро дітей, а потім втратила їх, зазнавши найбільшої материнської трагедії: «Різьба по дереву. Згорьована прамати. / Двоє загинули в тридцять третьому, / двоє в тридцять сьомому. / Ще троє лишилось / для наступної війни» [19, с. 154]. Весь вірш «Село в маю» Василя Голобородька сприймається як алегоричний образ часу з масовими смертями, написаний у стилі народнописенної традиції голо-сіння: «Прийде весна, / птахи із вирію поприлітають: / прилетить перший птах, / та ніхто його цієї весни вже не побачить / і нікому назвати його по імені» [5, с. 29]. У вірші Дмитра Головка «У той рік» трагічні втрати передано через окремі деталі, що мають глибоке символічне значення, з моторошними ознаками часу: «ноги розпухлі», мати рідну дитину клала в яму «без труни», «трудягу старого без хреста повезли у той бік» і як підсумок: «І стоїть ще й тепер Україна, / Як скорбота німа край могил» [6, с. 61]. Борис Олійник у вірші «Біля Мгарського монастиря», в якому йдеться про пам'ятник жертвам Голодомору 1932–1933 років на Кургані Скорботи, що біля Лубен на Полтавщині, звертається до сучасників із запитанням: «Ми відспівали їхні чисті душі, / Вони нас не спалили у клятьбі. / Вони – простили... Але пам'ять душить: / Чи маєм право ми / простить собі?» [21, с. 104]. Це питання виникає в поета через те, що йому болить втрата мільйонів безневинних життів. Описи типових способів, як вижити, не померти від голоду, не поповнити страшної статистики смертей, зустрічаємо в текстах різних жанрів, як у прозі, так і в поезії. Наприклад, у Володимира Базилевського читаємо про один із типових фактів, про дії голодного чоловіка, що перебуває на межі смерті: «Жадібно краєв тушу кобили, / здохла

кобила, а він батував. / Ледь відняли: відбивався щосили, / а відняли, як дитина ридав» [3, с. 60]. Про страшні кількості смертей: «Де чорний прапор, там в селі – нікого. / Всі вимерли. Ні ляльки. Ні душі. / гуртом пішли шукати правди в Бога, / та не дійшли, лягли на спориші» [3, с. 58]. У вірші «Кладовище 33-го» Валентина Коваленко передала типову картину тогочасних цвинтарів, коли у кращому випадку ховали в загальних могилах, а то і в садку, в себе на городі, бо далі несила було добратися, не було як ставити хрестів, не було як виконувати поховальний обряд: «Ні хреста, ні хресточка... <...> цвіркуні лиш голосять – / Ото і всієї родини, / Та в густих вишняках / За спокій досі гірке вино. / Гай, послули собі / Негодовані, кволі...» [16, с. 39]. А в поетеси Наталії Харасайло також через образ цвинтаря подається думка про те, як багато людей загинуло від голоду: «Накладовищі тиша серце крає, / Навколо пустка. В бур'янах земля. / Спитайте тих, кого уже немає – / Чи вигадка опухлеє маля?» [26, с. 88].

У п'єсі «Тисяча дев'ятсот тридцять третій рік» (1942) Сергія Кокота-Ледянського (1906 р., Київщина – 2000 р., Енн Арбор, Мічиган, США) події відбуваються в Києві, а також у селі, де помирає з голоду батько однієї з київських студенток, а мати вже померла. Студентам забороняють відвідувати батьків на селі, де люди масово помирають від голоду. Студенти розмірковують, чому в селах склалися такі обставини? Один із персонажів, Павло, розповідає своїй коханій, найближчій людині, таємно про те, що бачив, що його мучить, те, що він зрозумів давно: «Те, що помирають на вулицях Києва, Харкова, Полтави, Чернігова і сотень тисяч сіл і містечок мільйони люду, – це партійний засіб загнати непокірних приватних власників-селян в колгоспне ярмо і зробити їх слухняним знаряддям їхньої політики. Не хочеш жити так, як тобі наказує влада, – здихай, чорт із тобою. Отак думає і робить влада» [7, с. 28]. Про кількість померлих оригінально каже в п'єсі «Чистилище» Олекса Коломієць. Автор розгортає події твору в потойбічному світі. Персонажі, перебуваючи в чистилищі, згадують життя на землі – колективізацію, реквізицію, голод, смерті. Персонаж на ім'я Невирішений сповідується, і на основі його сповіді має бути прийнято рішення, куди йому йти – в рай чи в пекло. Він згадує, як отримали землю, як почали будувати «свій бідняцький рай». «Комуни кинулись організувати і розпустили – не туди, бач, зайшли! <...> Словом, у всьому, куди влада кликала, – брав участь. У колгоспи зганяв! Хліб забирав! І сам – пух з голоду! <...> Що мене водило в житті? Вже казав... Віра в земний рай водила! Обов'язок водив! Дисципліна тягала! Страх ганяв! Сім'ю годував... Робить зі мною, що хочете, але далі тут не тримайте... Невже так важко розі-

братися, чого я більше зробив – зла чи добра» [18, с. 60]. Діалог в чистилищі з тими, що очікують вирішення свого подальшого місця перебування на тому світі (в раю чи в пеклі), виявляє цінності і проблеми земного буття в різні епохи. Каже Безсторонній: «У всі віки, при всіх формаціях людям на землі завжди не вистачає хліба і правди. А в раю повний достаток і хліба, і правди» [18, с. 51]. Автор вустами персонажа стверджує, що в пеклі людей більше, але тепер – побільшало в раю. Як це пояснити? Таку динаміку персонажі пояснюють злочинами історії, називають цифри втрат: «В тридцять третьому році до раю прийшло близько семи мільйонів тільки з вашого регіону... Несло їх німою рукою. А тридцять сьомий рік? А війна?..» [18, с. 52].

За влучним визначенням Ю. Коваліва, «війна не обов'язково буває збройною, вона здатна мімікрувати під будь-які форми, що мають на меті повне знищення “противника”, що варто простежити на прикладі української літератури» [17, с. 5]. Відомий учений говорить про війну з літературою в радянський час. Можемо екстраполювати його думку і на боротьбу більшовицького режиму з українським народом у роки Голодомору 1932–1933 рр. Тексти української літератури демонструють масові масштаби смертей від голоду, показують обставини, які спричинили до мільйонних смертей; доносячи інформацію художнім словом, образами, формують художній літопис трагедії як заклик до осмислення причин Голодомору 1932–1933 р. і застереження на майбутнє.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антоненко-Давидович Б. Смерть. Сибірські новели. Завищені оцінки / Борис Антоненко-Давидович. – К.: Радянський письменник, 1989. – 559 с.
2. Багрянний І. Під знаком скорпіона: З творчої спадщини письменника: Поезія, проза, публіцистика / Упоряд. та автор передм. О. Шугай / Іван Багрянний. – К.: Смолоскип, 1994. – 240 с.
3. Базилевський В. Вертеп.: Вірші, поеми / Володимир Базилевський. – К.: Український письменник, 1992. – 302 с.
4. Барка В. Жовтий князь / Василь Барка. – К.: Дніпро, 1991. – 266 с.
5. Голобородько В. Калина об Різдві: Вірші / Василь Голобородько. – К.: Молодь, 1992. – 207 с.
6. Головка Д. Непочата вода: Поезії / Дмитро Головка. – К.: Український письменник, 1993. – 142 с.
7. Голодомор: дві п'єси: Кокот-Ледянський С. Тисяча дев'яносто тридцять третій рік; Бойчук Б. Голод / Упоряд., автор вступ. ст. Л. Залеська-Онишкевич / Сергій Кокот-Ледянський. – К.: Смолоскип, 2008.
8. Гончар О. Людина і зброя / Олесь Гончар. – К.: Український письменник, 1994. – 287 с.
9. Гудима А. Кара без вини: роман // Гудима А. Тече до Бога моя сльоза: трилогія / Андрій Гудима. – Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2007 / Андрій Гудима. – С. 7–234.
10. Гуцало Є. Голодомор: повість // Гуцало Є. Твори: в 5 т. – Т. 2. / Євген Гуцало. – К.: Дніпро, 1996. – С. 376–460.
11. Дімаров А. Тридцяті: Притча по хліб / Анастолій Дімаров. – К.: Дніпро, 1990. – 176 с.
12. Качуровський І. Село в безодні: поема. – Вид. 4, доп. / Ігор Качуровський. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 85 с.
13. Кириї І. Голодна весна: Автобіографічна повість / Іван Кириї. – К.: Молодь, 1993. – 256 с.
14. Клен Ю. Вибране / Юрій Клен. – К.: Дніпро, 1991. – 461 с.
15. Коваленко В. Ненароджене сонце. Дзвони житніх китиць / Валентина Коваленко. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2000. – 88 с.
16. Коваленко В. Приворот-зілля / Валентина Коваленко. – К.: Гранослов, 1997. – 76 с.
17. Ковалів Ю. Війна після війни / Юрій Ковалів // Українська літературна газета. – 2016. – 29 січня. – С. 5.
18. Коломієць О. Чистилище: репортаж з того світу: п'єса / Олексій Коломієць // Київ. – 1990. – № 9. – С. 50–74.
19. Костенко Л. Вибране / Ліна Костенко. – К., 1989. – 559 с.
20. Мотрич К. За таїною неба // Квіти в темній кімнаті: Суч. укр. новела / Катерина Мотрич. – К.: Генеза, 1997. – С. 255–278.
21. Олійник Б. Таємна вечеря: Поезії 1989–2000 / Борис Олійник. – К.: Парламентське видво, 2000. – 144 с.
22. Осьмачка Т. План до двору / Тодось Осьмачка. – Торонто, 1951. – 184 с.;
23. Руденко М. Хрест: Поема / Передм. І. Власенка / Микола Руденко. – К., 1996. – 60 с.
24. Стельмах М. Дума про тебе // Стельмах М. Твори: У 7 т. – Т. 2 / Михайло Стельмах. – К., 1982. – 383 с.
25. Ткач М. Дзвони скляної гори: Поезії / Микола Ткач. – К.: Український письменник, 1992. – 134 с.
26. Харасайло Н. Білим по білому: Вірші / Наталія Харасайло. – Лубни, 2001. – 104 с.
27. Хорунжий Ю. Злет і заземлення Григорія Полетики / Юрій Хорунжий. – К.: Український письменник, 1994. – 288 с.
28. Чуб (Нитченко) Д. Відлуння великого голоду в спогадах очевидців і в українській літературі / Дмитро Чуб (Нитченко). – Торонто, 1984. – 16 с.

ПОШИРЕННЯ ІНФОРМАЦІЇ ПРО ГОЛОДОМОР В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ: ІМІДЖЕВІ ВТРАТИ

У статті виокремлено етапи поширення інформації про Голодомор 1932–1933 рр. протягом періоду існування України як незалежної держави. Зроблено їх основний аналіз, окреслено характерні риси й особливості, які стали причинами іміджевих втрат України.

Ключові слова: Голодомор 1932–1933, незалежна Україна, інформація, періоди, геноцид, іміджеві втрати.

Lesya Onyshko

SPREADING THE INFORMATION ABOUT THE HOLODOMOR IN INDEPENDENT UKRAINE: REPUTATIONAL PROBLEMS

The article periodizes the stages of information spreading about the Holodomor of 1932–1933 during the period of Ukrainian independency. The typical features and the cause of reputational problems for Ukraine have been analyzed.

Keywords: the Holodomor of 1932–1933, independent Ukraine, information, periods, genocide, image loss.

Тематика Голодомору 1932–1933 рр. в незалежній Україні викликає контрверзи. Різної у судженнях спричинено неоднозначними оцінками радянського минулого, а також зовнішнім впливом. Потужний імпульс, що живить ці суперечності, йде з боку Росії. Особливо чітко це спостерігається в умовах російсько-української війни.

Незважаючи на віддалену часову перспективу, інформація про Голодомор протягом радянського періоду не була предметом обговорення, а зводилася до практично повного замовчування самого факту масштабної катастрофи. Зовсім іншою бачиться ситуація в незалежній Україні, коли тема Голодомору ввійшла у суспільно-політичний та науковий дискурси. Аналізу етапів поширення інформації про Голодомор в незалежній Україні й присвячено цю статтю.

Реляція про Голодомор в сучасній Україні стала предметом широких публічних дискусій лише на початку 1990-х і, фактично, послужила одним із чинників делегітимізації радянської влади в Україні. Варто підкреслити, що прорив інформаційної блокади про Голодомор допоміг мобілізувати громадську думку на користь національної незалежності. Однак подальше поширення правди про Голодомор носить неоднорідний характер, має свої особливості й фази.

Незважаючи на той факт, що звернення до пам'яті про Голодомор стало одним із наріжних каменів побудови української державності, у суспільстві і сьогодні немає одностайності у ставленні до гуманітарної катастрофи початку 1930-х років. Наслідком такого стану речей є радянська дійсність, яка і досі впливає на сприйняття минулого. Не слід відкидати й зусилля

північного сусіда, який будь-що й будь-якими засобами прагне утримати у своєму силовому інформаційному полі традиційно проросійських прихильників, які, свідомо чи несвідомо, перешкоджають зміцненню української державності, розбудові демократичних інституцій України.

Розглядаючи поширення інформації про Голодомор після здобуття Україною незалежності, можна виокремити кілька етапів. Перший: період 1990-х – перша половина 2000-х років, коли тема Голодомору увійшла в суспільно-політичний дискурс в Україні і світі, другий – 2005–2010 роки – період президентства Віктора Ющенка, протягом якого тема Голодомору перейшла на новий політичний та ідеологічний рівні й відбулося, за оцінкою Г. Касьянова, перетворення Голодомору на визначний національний символ України [8 с. 56]; третій – період президентства Віктора Януковича, під час якого не без тиску Кремля робилися спроби повернути тему Голодомору до «радянської схеми інтерпретації голоду» як спільної трагедії слов'янських народів, заперечити геноцидний характер Голодомору [4, с. 234–241]. На кожному з цих етапів простежуються недоопрацювання, прорахунки і навіть відкрите протистояння у поширенні правди про Голодомор. Очевидно, такі хиби негативно вплинули на імідж України як на внутрішній, так і на зовнішній арені.

На першому етапі: 1990-і – перша половина 2000-х років – у незалежній Україні відбулася архівна й історіографічна революція. Вона дозволила, за оцінкою італійського професора А. Граціозі, швидко нагромаджувати нові знання й піднести дискусії навколо теми про Голодомор на якісно новий рівень [6, с. 121]. Якщо

наукова спільнота працювала над накопиченням фактологічного й синтетичного матеріалів про Голодомор, політики та громадські діячі використовували цю тему в політико-ідеологічних дискурсах. На думку Г. Касьянова, завдяки зусиллям окремих діячів і політиків тема голоду 1932–1933 рр. перетворилася в Україні на один з інструментів у боротьбі за владу [8, с. 36].

Визнання на загальнодержавному рівні Голодомору 1932–1933 років геноцидом українського народу має окрему історію. У роки президентства Л. Кравчука та Л. Кучми ситуація видавалася не надто сприятливою. З одного боку, очільники держави публічно заявляли про трагедію Голодомору й навіть виділяли значні кошти на проведення комеморативних заходів. Проте реальна державна політика полягала в ігнорванні, а подекуди і у відвертому саботажі зусиль громадських організацій.

Протягом 1990-х рр. простежується вагома роль комуністів у сталому опорі визнанню голоду – Голодомору 1932–1933 рр. – геноцидом. 26 листопада 1998 р. указом Президента України Л. Кучми було встановлено День пам'яті жертв Голодоморів. Відповідно до законодавчих актів, назву цього дня тричі змінювали: у 2000 р. – на День пам'яті жертв Голодомору та політичних репресій, у 2004 р. – на День пам'яті жертв Голодоморів та політичних репресій, а від 2007 р. – знову на День пам'яті жертв Голодоморів [9, с. 203]. Внесення змін до державних законодавчих актів підтверджує використання теми Голодомору у політичних цілях, а також свідчить про нечітке осмислення подій 1932–1933 рр. широкою громадськістю.

Дискусії про геноцидний характер Голодомору стали своєрідним маркером для політичних партій. Ті, що заперечували геноцид, входили до проросійського табору – Партія регіонів, Прогресивно-соціалістична партія, Комуністична партія України. Партії, які можна віднести до правого крила – націонал-демократи і націоналісти, підтримували оцінку Голодомору як геноциду.

Очевидно, протистояння політиків підігрівали публіцисти й науковці, які також мали різні погляди на причини і характер Голодомору. Їх можна поділити на два табори: ті, хто підтримував тезу про геноцид і вбачав у Голодоморі державний терор у найжахливішій його формі, й ті, хто заперечував таку оцінку. До другого табору належать російські історики, а також немало західних вчених – русистів. Вони не заперечували злочинів Сталіна, проте акцентували увагу на комплексних «всесоюзних причинах» голоду, без виокремлення суто українського явища. Серед найвідоміших – В. Івніцький, В. Кондрашин, представники бірмінгемської школи – Р. Девіс,

С. Віткрофт, американський історик М. Таутер. Переважна більшість українських дослідників – С. Кульчицький, В. Марочко, О. Веселова, В. Василенко, М. Антонович, Г. Єфіменко, Л. Гриневич та інші – доводять геноцидну природу Голодомору.

Відсутність чіткого розуміння, небажання розібратися на цьому етапі у подіях періоду Голодомору серед політичного керівництва держави можна пояснити, зокрема, їх орієнтованістю на політику Російської Федерації – правонаступниці СРСР, яка категорично заперечувала й заперечує геноцидний характер Голодомору. Відповідно до російської доктрини, голод 1932–1933 років розглядається як спільне горе радянських народів – України, Дону і Кубані, Середнього і Нижнього Поволжя, Південного Уралу і Казахстану [7, с. 240].

Відсутність єдиної оцінки подій Голодомору як геноциду всередині України стала причиною певних іміджевих втрат на міжнародній арені. Протягом першого етапу склалася до певної міри парадоксальна ситуація, коли українська діаспора докладала більше зусиль для входження дискурсу про Голодомор у публічний простір, аніж зовнішньополітичне відомство незалежної України. Цим можна пояснити і появу спільної заяви 36 країн Організації Об'єднаних Націй від 10 листопада 2003 р. Згодом кількість держав, що приєдналися до цього документа, зросла до 64-х. Текст документа було приурочено до 70-х роковин Голодомору, однак там не містилося згадок про голод 1932–1933 рр. як геноцид. Проте у цій заяві було вперше на такому високому рівні вжито термін «Голодомор».

В роки президентства В. Ющенка спостерігається новий етап у зверненні до теми Голодомору. Проведено цілу низку тематичних заходів як на законодавчому національному, так і на міжнародному рівнях. Зокрема: 28 листопада 2006 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», у якому цю трагедію українського народу визнано геноцидом, споруджено Меморіал пам'яті жертв Голодомору, виявлено 3577 місць поховань жертв Голодомору у 2668 населених пунктах. Світ побачило понад 500 друкованих видань, опрацьовано чималий масив унікальних і до останнього часу невідомих документів.

Новостворений Український інститут національної пам'яті брав безпосередню участь у підготовці «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні», яка налічує 19 томів.

Виконуючи розпорядження Президента України, СБУ оприлюднила велику кількість невідомих документів про Голодомор, список

156 осіб, причетних до організації терору голодом в Україні протягом 1932–1933 рр. У травні 2009 р. СБУ порушила кримінальну справу за «фактом учинення геноциду 1932–1933 років». 13 січня 2010 р. Апеляційний суд м. Києва визнав доведеним факт учинення злочину геноцидом й через смерть звинувачених справу було закрито за nereабілітуючими підставами [2, с. 157–200].

На другому етапі поширення інформації про Голодомор можна спостерігати активне входження даної тематики в порядок денний державної політики на найвищому рівні. Це, своєю чергою, перетворило, за оцінкою Г.Касьянова, голодоморну тематику на інструмент державної міжнародної політики та внутрішньополітичної боротьби. Ефект від таких заходів спричинив опір частини політичних сил усередині країни, зокрема комуністів та проросійськи орієнтованих партійних функціонерів.

Опоненти політики президента Ющенка аргументували свою позицію можливим погіршенням стосунків з Росією, а також живленням українського націоналізму в його негативних виявах. Нарікання викликали й адміністративні методи, які використовувала влада щодо увічнення пам'яті про жертви Голодомору.

Незважаючи на суперечності, що мали місце в Україні, протягом 2007–2008 років українська держава доклала значних зусиль для визнання Голодомору геноцидом. Протягом цього періоду ряд країн – Литва, Грузія, Польща, США, Канада, Перу, Парагвай, Еквадор, Колумбія, Австралія, Мексика, Латвія – прийняли відповідні акти, визнавши Голодомор в Україні актом геноциду українського народу [2, с. 217–219]. До 75-х роковин Голодомору 1932–1933 рр. вищі законодавчі органи Аргентини, Чилі, Іспанії, Чехії, Словаччини прийняли ряд офіційних документів, у яких висловлювали солідарність із зусиллями України щодо міжнародного визнання Голодомору, проте слово «геноцид» оминалося.

Аналізуючи поширення інформації протягом 2005–2010 років, можна спостерігати успіхи української дипломатії в здобутті визнання Голодомору на рівні міжнародних організацій. 25 січня 2006 р. Парламентська асамблея Ради Європи прийняла резолюцію 1481, яка засуджує дії радянської влади та злочини тоталітарного комуністичного режиму «як масове порушення прав людини». 34-а Генеральна конференція ЮНЕСКО 1 листопада 2007 р. одноголосно прийняла резолюцію про «Вшанування пам'яті жертв Голодомору в Україні» без вживання терміну «геноцид». Балтійська Асамблея прийняла заяву про «Пам'ять жертв геноциду та політичних репресій в Україні в 1932–1933 роках». Рада Міністрів ОБСЄ у Мадриді з ініціативи України

оприлюднила заяву «Про 75-ту річницю Голодомору 1932–1933 років в Україні». Європарламент оприлюднив 23 жовтня 2008 р. резолюцію «Про річницю Голодомору, штучного голоду в Україні в 1932–1933 роках», де Голодомор було кваліфіковано як «злочин проти людяності» [12, с. 215]. На думку Д. Кулеби, таке формулювання резолюції Європарламенту свідчить про компроміс, досягнутий у ході дискусій. «Опоненти визнання Голодомору геноцидом не знаходять у ній такої кваліфікації. Прибічники ж такого підходу бачать у резолюції посилення на геноцид і також отримують аргументи для тлумачення її у своїх інтересах» [10, с. 3].

У квітні 2008 р. в ході підготовки Парламентської асамблеї Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ПА ОБСЄ) українська делегація запропонувала ухвалити документ про вшанування пам'яті про Голодомор та кваліфікувати його актом геноциду. Проти такого документа виступили представники Російської Федерації. В результаті було ухвалено резолюцію, в якій висловлювалися співчуття трагедії українців у 1932–1933 роках та підтримка зусиль України у поширенні інформації про голод.

Порушувалося питання Голодомору на рівні Організації Об'єднаних Націй. Однак через протидію з боку російської делегації спроба українських делегатів підняти питання Голодомору на порядок денний Генеральної Асамблеї ООН не увінчалася успіхом.

Недоопрацювання, що мали місце на другому етапі поширення інформації про Голодомор, дали привід опонентам і надалі використовувати історичні питання у політичній / геополітичній боротьбі. У пресі широко обговорювалися хиби, допущені окремими дослідниками. Йдеться про «Національну книгу пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні» (у томі Сумської області було виявлено помилки у списках жертв Голодомору). В російській пресі широкого розголосу набула помилка співробітника СБУ в Севастополі, котрий на стенді про Голодомор розмістив фото часів Великої депресії в США [3].

Попри активні дипломатичні зусилля українського зовнішньополітичного відомства на цьому етапі, Голодомор як геноцид українського народу визнано 23-ма країнами світу. Відмовилися це зробити парламенти Ізраїлю, Болгарії, Румунії, Словаччини, Франції, Великобританії та Німеччини. Такий стан речей пояснюється, зокрема, й активною «антигеноцидною» позицією Москви. Росія вела суперечки, блокувала ухвалення рішень на рівні міжнародних організацій, використовуючи заперечення факту Голодомору в інформаційній війні проти України. За оприлюдненими даними сайту Wikileaks,

Росія шантажувала окремі країни й зокрема президента Азербайджану Ільхама Алієва у питанні Нагірного Карабаху, щоб змусити його не визнавати Голодомор 1932–1933 років актом геноциду [14].

Невизнання геноцидного характеру Голодомору 1932–1933 рр. Російською Федерацією носить геополітичний характер. Росія – політичний правонаступник СРСР, керівництво якого безпосередньо причетне до творення штучного голоду. Визнання Голодомору геноцидом офіційні речники російського МЗС розглядають як своєрідну образу пам'яті жертв голоду в інших регіонах колишнього СРСР, хоча Україна ніколи не виступала ні проти вшанування жертв сталінського режиму в колишньому СРСР, ані проти засудження злочинів сталінізму [4, с. 515–521]. Така позиція Російської Федерації пояснюється різними чинниками, в основному геополітичними. Адже виявлення справжньої природи злочину Голодомору як геноциду підриває позиції антиукраїнських сил та спонукає українців активніше захищати свої національні інтереси. Існує також імовірність моральної й матеріальної компенсації Російської Федерації жертвам Голодомору в Україні. Такі заклики, зокрема, мають місце у засобах масової інформації. Проте очевидним залишається той факт, що Росія через свою позицію намагалася й намагається утримати Україну у сфері впливу своїх інтересів, продукуючи тезу про голод 1932–1933 років як спільну трагедію радянських громадян. Це можна розцінювати як приховану форму заперечення права України на незалежне існування [1, с. 63–65].

Відомий факт, коли Міністерство закордонних справ Росії на власному сайті розмістило низку документів, пов'язаних з голодом на початку 1930-х років в СРСР і, зокрема, з Голодомором в Україні. Серед близько 200 документів відсутні ключові, що пояснювали б штучну природу Голодомору. Дану тенденційність можна пояснити намаганням заперечити зумисний характер Голодомору. Така сама картина спостерігається і в підбірці архівних документів «Голод в СРСР. 1930–1934 гг.» [5, с. 1–518].

Після обрання президентом В. Януковича проросійські сили спробували одержати реванш. Було ініційовано ряд заходів: переформатовано Український інститут національної пам'яті, організовано видання досліджень про заперечення геноциду, робилися спроби внести зміни до закону «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні». Нове керівництво держави, орієнтоване на позицію Кремля, стало причиною цілого комплексу іміджевих втрат України, особливо на міжнародній арені. Політичний комітет ПАРЄ 26 червня 2008 р. затвердив доповід

ча, який мав опрацювати питання засудження Голодомору як злочину тоталітарного режиму СРСР в Україні та на інших територіях колишнього СРСР. Ним став віце-президент ПАРЄ албанець Александр Біберай. Комітет ПАРЄ з правових питань та прав людини 28 січня 2010 р. розглянув і схвалив доповідь Політичного комітету ПАРЄ щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору, яку підготував британець Пол Роуен. У своєму виступі дипломат підкреслив, що наявний масив матеріалів дозволяє кваліфікувати Голодомор в Україні 1932–1933 рр. як цілеспрямований геноцид українського народу.

Остаточне оприлюднення результатів доповіді відбулося у квітні 2010 р. Президент Янукович, присутній на засіданні ПАРЄ, виступив 27 квітня 2010 р. із заявою, у якій заперечив визнання Голодомору актом геноциду українського народу: «Але визнавати Голодомор як факт геноциду стосовно одного чи іншого народу, ми вважаємо, буде неправильно, несправедливо. Це була трагедія, спільна трагедія народів, які колись входили в єдину державу – Радянський Союз» [13]. Під впливом заяви Януковича, а також через тиск російської делегації ПАРЄ прийняла резолюцію, яка не містила визнання Голодомору актом геноциду.

Іміджеві втрати України щодо визнання Голодомору геноцидом стали наслідком цілого комплексу невирішених внутрішніх проблем. Очевидним є використання теми у політичній та/або геополітичній боротьбі, поширення суперечностей щодо його територіальних і хронологічних рамок, тиск на міжнародні організації та уряди з метою заперечення та/або невизнання Голодомору геноцидом з боку Російської Федерації, використання шантажу, неточностей або й помилок дослідників з викривальною метою; впровадження контраверсій для максимальної нейтралізації суспільно-політичних наслідків оприлюднення правди про Голодомор.

Аналіз етапів поширення інформації про Голодомор у роки незалежної України засвідчує необхідність глибокого осмислення тематики Голодомору – геноциду, вироблення збалансованої державної політики з даного питання, відкритого діалогу з суспільством, продукування відповідальної внутрішньої та зовнішньої політики, копіткої праці вчених, юристів, дипломатів. Видається доречним поширювати правду про Голодомор як гуманістичну катастрофу ХХ століття, надавши їй загальнолюдського звучання, що спонукатиме до розуміння того факту, що вбивство мільйонів у 1932–1933 рр. – не статистика і не спроба примітивного змагання, а особистісна трагедія. Це, у свою чергу, прищепить розуміння того, що втрата кожного

життя є недопустимою ціною за досягнення будь-яких політичних або ідеологічних цілей. Злочини проти людства, вчинені радянським режимом, має бути засуджено. У цьому контек-

сті актуальними залишаються слова Джеймса Мейса: «Жертв має бути належним чином пошановано, а їхніх катів названо поіменно і засуджено» [11, с. 261].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Василенко В. Методологія правової оцінки Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як злочину геноциду // Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом: Монографія / За наук. ред. Володимира Василенка, Мирослави Антонович. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2013. – С. 63–65.

2. Вісник Служби безпеки України: Спец. випуск. – К.: Ін-т дослідження проблем держ. безпеки, 2010. – С. 157–200.

3. В'ятрович В. Россия создала музей Голодомора в Севастополе // <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2009/03/16/4474623/> – Сайт відвідано 20 листопада 2015 р.

4. Голод 1932–1933 років – геноцид українського народу // Геноцид в Україні 1932–1933 рр. за матеріалами кримінальної справи № 475 // Упор. М. Герасименко, В.Удовиченко. – Київ, 2014. – С. 515–521.

5. Голод в СССР. 1930–1934 гг. Famine in USSR. – Москва, 2009. – 518 с.

6. Граціозі А. Голод у СРСР 1931–1933 рр. та український Голодомор: чи можлива нова інтерпретація? // Український історичний журнал. – Київ, 2005. – №3. – С. 121.

7. Гриневич Л. Від заперечення до вимушеного визнання: про механізм входження теми голоду 1932–1933 рр. в офіційний публічний простір у СРСР та УРСР наприкінці 1980-х // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжнародний збірник наукових праць. – Вип. 18. Спе-

ціальний: 5. «Голод 1932–1933 років – геноцид українського народу». Відп. ред. С. Кульчицький. / Упорядник О. Веселова – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 234–241.

8. Касьянов Г. Dance macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х). – К.: Наш час, 2010. – С. 56.

9. Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки): навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів. – Львів: Літопис, 2012. – С. 203.

10. Кулеба Д. То що ж сказав Європарламент у резолюції про Голодомор 1932–1933 років в Україні? // Дзеркало тижня. – 2008. – 8–14 листопада.

11. Мейс Д. Юридичні аспекти Голодомору // Джеймс Мейс. Україна: матеріалізація привидів / Упоряд. Наталія Дзюбенко-Мейс. – К.: ТОВ «Видавництво Кліо», 2016. – С. 261.

12. Футей Б. Визнання Голодомору геноцидом: міжнародні конвенції, договори та судові рішення // Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 2013. – С. 215.

13. Цит. з інтерв'ю В. Януковича // <http://www.unian.ua/common/354330-zakon-ukrajini-pro-golodomor-pare-shanue-yanukovich-nehtue.html> – Сайт відвідано 18 листопада 2015 р.

14. <http://newsland.com/news/detail/id/596434/> – Сайт відвідано 22 листопада 2015 р.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

Антонович Мирослава – доктор права, керівник Центру міжнародного захисту прав людини, доцент кафедри міжнародного права факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Брязгунов Юрій – заслужений журналіст України.

Вакулишин Сергій – методист Святошинського центру позашкільної роботи.

Василенко Володимир – доктор юридичних наук, професор Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Гринь Дмитро – кандидат історичних наук, доцент, Сіверський інститут регіональних досліджень (м. Чернігів).

Задунайський Вадим – доктор історичних наук, професор Українського католицького університету (м. Львів)

Зінченко Арсен – доктор історичних наук, професор, заступник директора Науково-дослідного інституту українознавства МОН України.

Зубченко Світлана – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Калакура Ярослав – доктор історичних наук, професор-консультант кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Козицький Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Львівського національного університету імені Івана Франка.

Конончук Тетяна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української філології та суспільних наук, професор Академії адвокатури України.

Коцур Юлія – кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідного відділу «Меморіал жертв Голодомору».

Курінний Олексій – старший викладач кафедри міжнародного права і спеціальних правових наук факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія», експерт Центру міжнародного захисту прав людини НАУКМА, експерт Центру політико-правових реформ із адміністративного права.

Лапчинська Ніна – головний зберігач фондів Національного музею «Меморіал жертв Голодомору»

Лозинський Аскольд – доктор права (Нью-Йорк), Президент Фондації Українського Вільного Університету (Нью-Йорк).

Марочко Василь – доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Мехеда Наталія – аспірантка кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Онишко Леся – кандидат історичних наук, учений секретар Національного музею історії України.

Папакін Георгій – доктор історичних наук, професор, директор Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України.

Петренко Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук та інформаційних технологій Вінницького кооперативного інституту.

Сергійчук Володимир – доктор історичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Сергійчук Григорій – молодший науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України.

Стасюк Олеся – кандидат історичних наук, генеральний директор Національного музею «Меморіал жертв Голодомору».

Турченко Федір – доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки та техніки, завідувач кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету. Керівник науково-редакційної групи з підготовки Національної книги пам'яті «Голодомор 1932–1933 рр: Запорізька область».

Удовиченко Валерій – Заслужений юрист України, керівник слідчо-оперативної групи Служби безпеки України з розслідування кримінальної справи № 475 за фактом вчинення геноциду в Україні 1932–1933 рр.

Чернега Петро – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології та краєзнавства факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Шугальова Інна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Запорізького національного університету. Впродовж 2006–2008 рр. працювала в редакційній групі Запорізького обласного тому Національної книги пам'яті жертв Голодомору в Україні.

Наукове видання

Матеріали
Міжнародної науково-практичної конференції
«Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації»,
Київ, 4 жовтня 2016 року

(українською мовою)

Упорядник Юлія Коцур
Редактор Леся Гасиджак
Коректор Сокиріна Анна
Верстка Василя Карпенка